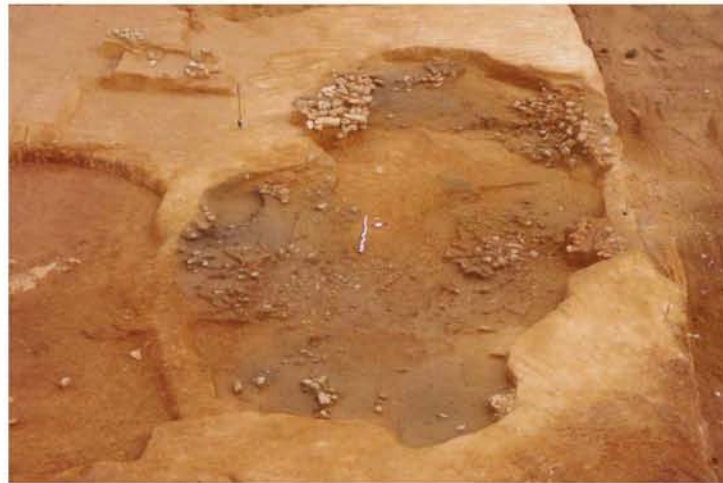

Η κατοίκηση στη νεολιθική Ανατολική Αττική

Το παράδειγμα της νεολιθικής εγκατάστασης στη
θέση Σαμάρθι στα Καλύβια Θορικού

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΣΩΝΟΣ ΗΡΑΚΛΗΣ

ΒΟΛΟΣ 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ:
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΣΑΜΑΡΘΙ ΣΤΑ ΚΑΛΥΒΙΑ ΘΟΡΙΚΟΥ**

ΤΟΜΟΣ Ι

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών:

«Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία Αρχαιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία»

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία

Τσώνος Ηρακλής

Επιβλέπουσα καθηγήτρια

Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη

Επικουρικός επόπτης

Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Εξεταστής

Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν

ΒΟΛΟΣ 2017

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	3
Συντομογραφίες.....	5
Ευχαριστίες –Πρόλογος.....	7
Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή.....	9
1.1 Εισαγωγικά.....	9
1.2 Η εξέλιξη της έρευνας για τη Νεολιθική εποχή στην Ελλάδα.....	9
1.3 Το ιστορικό της έρευνας στην Αττική.....	15
Κεφάλαιο 2. Το τοπίο της Αττικής κατά τη Νεολιθική περίοδο.....	18
2.1 Το φυσικό τοπίο της περιοχής.....	18
2.2 Θέσεις και τύποι εγκατάστασης.....	18
2.3 Κατανομή στο χώρο.....	19
2.4 Πολιτιστικό πλαίσιο – Χρονολόγηση.....	20
2.5. Ο χάρτης της νεολιθικής Αττικής ανά χρονολογική φάση.....	22
2.5.1 Αρχαιότερη Νεολιθική.....	22
2.5.2 Μέση Νεολιθική.....	26
2.5.3 Νεότερη Νεολιθική.....	28
2.5.4 Τελική Νεολιθική.....	29
Κεφάλαιο 3. Οι θέσεις και οι τύποι κατοικίας.....	32
3.1 Η επιλογή της θέσης.....	32
3.2 Ο τύπος κατοικίας και η σημασία του.....	34
Κεφάλαιο 4. Η ανασκαφή στη θέση Σαμάρθι.....	41
4.1 Το χρονικό της ανασκαφής.....	41
4.2 Η γεωμορφολογία της θέσης.....	42
4.3 Η νεολιθική εγκατάσταση στο Σαμάρθι.....	42
4.3.1 Νεολιθική Περιοχή I.....	43
4.3.2 Νεολιθική Περιοχή II & III.....	45
4.3.3 Νεολιθική Περιοχή IV.....	46
4.3.4 Νεολιθική Περιοχή V.....	48
4.3.5 Νεολιθική Περιοχή VI.....	49
Κεφάλαιο 5. Το Σαμάρθι στο ευρύτερο νεολιθικό πλαίσιο της Νεολιθικής Αττικής.....	52
5.1 Η στρατηγική σημασία της θέσης.....	52

5.2 Η οργάνωση του χώρου	53
5.3 Συσχετισμός με άλλες θέσεις της Αττικής	60
Κεφάλαιο 6. Συζήτηση - Συμπεράσματα.....	65
6.1 Η μορφή των οικισμών.....	65
6.2 Η κατοικία.....	68
6.3 Επίλογος	71
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	73
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	77

Συντομογραφίες

ΑΕΜΘ Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη

ΕΦ.Α.ΑΝ.ΑΤ Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής

ΠΑΕ Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

AJA American Journal of Archaeology

ΑΝ Αρχαιότερη Νεολιθική Περίοδος

ΜΝ Μέση Νεολιθική Περίοδος

ΝΝ Νεότερη Νεολιθική Περίοδος

ΤΝ Τελική Νεολιθική Περίοδος

ΠΕ Πρωτοελλαδική Περίοδος

ΜΕ Μεσοελλαδική Περίοδος

ΥΕ Υστεροελλαδική Περίοδος

ΠΕΧ Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

ΝΠ Νεολιθική Περιοχή

διάμ. διάμετρος

εκ. εκατοστά

μ. μέτρα

μέγ. μέγιστος, -η, -ο

μήκ. μήκος

πάχ. πάχος

πλ. πλάτος

τ.μ. τετραγωνικά μέτρα

ύψ. ύψος

χλμ. χιλιόμετρα

Ευχαριστίες – Πρόλογος

Αφορμή για την ενασχόληση μου με τη νεολιθική εγκατάσταση στο Σαμάρθι και γενικότερα με το πολύ ενδιαφέρον θέμα της κατοίκησης στη Νεολιθική Αττική, υπήρξε η συμμετοχή μου, ως έκτακτος αρχαιολόγος, στις εργασίες της σωστικής ανασκαφής, οι οποίες έφεραν στο φως την εν λόγω θέση. Η σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μεγάλου κατασκευαστικού έργου της εταιρείας ΛΙΝΤΑ & ΣΙΑ Ο.Ε. στη διάρκεια των ετών 2009-2011 και 2013-2015. Κατά τη διάρκεια των εργασιών, είχα την τύχη να ανασκάψω, μεταξύ άλλων, δύο τμήματα της νεολιθικής εγκατάστασης, στα οποία βρέθηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα υπόσκαφων καλυβών.

Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι συνάδελφοι και φίλοι αρχαιολόγοι Μαρία Σκαλιά, Γεωργία Κοντονίκα, Ελένη Κωνσταντινίδου, Ειρήνη Χαριτάκη, Νεκτάριος Καραδήμας, ο αρχιτέκτονας Σταμάτης Λεόντιος και η συντηρήτρια Τζωρτζίνα Χελά, με τους οποίους συνεργάστηκα άψογα μέσα στις πολύ απαιτητικές συνθήκες μιας σωστικής ανασκαφής σε μεγάλο ιδιωτικό έργο. Την άμεση εποπτεία της ανασκαφής είχε η κυρία Στέλλα Ραυτοπούλου, αρχαιολόγος της ΕΦ.Α.ΑΝ.ΑΤ, η οποία μας παρείχε κάθε δυνατή υποστήριξη σε πρακτικό, ηθικό και επιστημονικό επίπεδο. Εκείνη ήταν που με προέτρεψε να ασχοληθώ με τη μελέτη του νεολιθικού υλικού μετά το πέρας των ανασκαφικών εργασιών και μέσα από τις συνεχείς συζητήσεις μας για το θέμα προέκυψε η ιδέα μιας μεταπτυχιακής εργασίας με το συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης. Θα ήθελα να την ευχαριστήσω για όλη τη βοήθεια και για την επιμονή με την οποία συνεχίζει να με στηρίζει.

Τις θερμότερες ευχαριστίες οφείλω στην κύρια επιβλέπουσα της διπλωματικής μου, καθηγήτρια κυρία Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη, η οποία με καθοδήγησε και με στήριξε με αμείωτη υπομονή, ώστε να καταφέρω να ολοκληρώσω, έστω και με αρκετή καθυστέρηση, τη συγγραφή της παρούσας εργασίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης την πολύ καλή φίλη κυρία Όλγα Σενή, η οποία μου παραχώρησε, χωρίς δεύτερη σκέψη, την πατρική της οικία στο Βόλο, για να μπορώ να διανυκτερεύω κατά τη διάρκεια των σεμιναρίων του μεταπτυχιακού.

Τέλος θερμές ευχαριστίες οφείλω στους γονείς μου και στη γυναίκα μου Δέσποινα για την κατανόηση που έδειξαν και την πολύτιμη ηθική συμπαράσταση που μου προσέφεραν και συνεχίζουν πάντα να μου προσφέρουν.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να πραγματοποιηθεί μια πρώτη προσέγγιση στο υλικό της πρόσφατα ανεσκαμμένης νεολιθικής θέσης στο Σαμάρθι Καλυβίων Θορικού. Μέσα στους αρχικούς στόχους της εργασίας βρισκόταν και η διεξοδικότερη μελέτη του κεραμικού υλικού από το εσωτερικό των υπόσκαφων χώρων, γεγονός που δυστυχώς δεν επετεύχθη. Η μελέτη της θέσης πρόκειται να εστιάσει στην περιγραφή και στην ερμηνεία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων επιχειρώντας την ένταξη της στο ευρύτερο πλαίσιο της Νεολιθικής στην Αττική.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά το ιστορικό της έρευνας της Νεολιθικής Εποχής στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και πιο ειδικά στην περιοχή της Αττικής. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια περιγραφή της εικόνας της κατοίκησης στη Νεολιθική περίοδο στο ανατολικό τμήμα της Αττικής. Αναλύονται τα ειδικά χαρακτηριστικά του Αττικού τοπίου και παρουσιάζεται η κατανομή των θέσεων στην περιοχή στα διάφορα χρονολογικά στάδια της Νεολιθικής. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι λόγοι οι οποίοι οδηγούν στην επιλογή της θέσης ίδρυσης ενός οικισμού και περιγράφονται οι τύποι κατοικίας που χρησιμοποιούνται, με έμφαση στον τύπο της υπόσκαφης πασσαλόπηκτης καλύβας. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται συνοπτικά το χρονικό της σωστικής ανασκαφής στο Σαμάρθι, παρουσιάζονται τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της θέσης και γίνεται αναλυτική περιγραφή των υπόσκαφων χώρων της νεολιθικής εγκατάστασης. Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύεται η σημασία της γεωγραφικής θέσης της εγκατάστασης και γίνεται προσπάθεια ερμηνευτικής προσέγγισης της λειτουργίας των υπόσκαφων χώρων, υπό το πρίσμα άλλων γνωστών οικισμών. Στο τελευταίο κεφάλαιο, μέσα από την ανάλυση των συμπερασμάτων για το Σαμάρθι και τη σύγκριση με άλλα παραδείγματα θέσεων, επιχειρείται μια συζήτηση για τις γενικότερες τάσεις της κατοίκησης, κατά τη Νεολιθική περίοδο, στο ανατολικό τμήμα Αττικής.

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

1.1 Εισαγωγικά

Την τελευταία εικοσαετία η έρευνα για τη νεολιθική περίοδο της Αττικής γνώρισε μια νέα άνθηση. Η αύξηση των σωστικών ανασκαφών, κυρίως με αφορμή μεγάλα δημόσια έργα, οδήγησε στην αποκάλυψη πολλών νέων θέσεων και προσέθεσε καινούργια στοιχεία στον αρχαιολογικό χάρτη. Ως αποτέλεσμα προέκυψαν πολλές νέες δημοσιεύσεις σχετικά με παλαιές και νεότερες θέσεις οι οποίες μελετώνται πλέον υπό το πρίσμα των νέων δεδομένων. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η παρούσα εργασία, στην οποία επιχειρείται η ένταξη νέων στοιχείων στην ευρύτερη εικόνα της κατοίκησης στη νεολιθική Αττική. Καθώς η παράθεση και ανάλυση του συνόλου των δεδομένων θα ήταν ανέφικτη στο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής εργασίας, θα εστιάσουμε τη προσοχή μας στο ανατολικό τμήμα της Αττικής, όπως αυτό ορίζεται στα δυτικά από ένα νοητό άξονα (B-N) στο μέσο της πεδιάδας των Αθηνών και από την ακτογραμμή στα ανατολικά. Ως υπόθεση εργασίας θα χρησιμοποιηθεί το παράδειγμα μιας νέας σημαντικής νεολιθικής εγκατάστασης που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στη θέση Σαμάρθι στη περιοχή των Καλυβίων Θορικού. Τα κατάλοιπα της νεολιθικής εγκατάστασης ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια εκτεταμένης σωστικής ανασκαφής, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μεγάλου κατασκευαστικού έργου στη περιοχή¹. Το χρονικό της ανασκαφής και η περιγραφή της θέσης θα πραγματοποιηθεί σε επόμενο κεφάλαιο (Κεφ.4). Μέσα από την ανάλυση των οικιστικών καταλοίπων θα γίνει μια πρώτη προσπάθεια για ερμηνεία της χρήσης των χώρων και ένταξη της θέσης στις υπάρχουσες δομές των οικισμών. Η παρουσίαση των νέων δεδομένων και η σύγκριση με παλαιούς και νέους οικισμούς ελπίζουμε να προωθήσει τη συζήτηση για την κατοίκηση στη Νεολιθική Αττική.

1.2 Η εξέλιξη της έρευνας για τη Νεολιθική εποχή στην Ελλάδα

Το πάθος του Heinrich Schliemann για την αναζήτηση των ομηρικών τόπων τον οδήγησε στις μεγάλες ανακαλύψεις στην Τροία (1873) και τις Μυκήνες (1876) στα τέλη του 19^{ου} αι. Οι νέες αυτές ανακαλύψεις έστρεψαν με ενθουσιασμό την

¹ Πρόκειται για εκτεταμένη ανασκαφή η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο έργου που αφορούσε τη κατασκευή κτιριακών εγκαταστάσεων από την εταιρεία LINTA ΕΛΛΑΣ & ΣΙΑ Ο.Ε. στη βιοτεχνική ζώνη βόρεια των Καλυβίων Θορικού.

αρχαιολογική σκαπάνη στη μελέτη της αιγαιακής προϊστορίας, με επόμενο μεγάλο βήμα την αποκάλυψη του ανακτόρου στην Κνωσό (1900-1903) από τον Arthur Evans. Η αρχή του 20^{ου} αι. θα σηματοδοτήσει και την έναρξη του ενδιαφέροντος για τη Νεολιθική εποχή στην Ελλάδα με αφετηρία τις ανασκαφές (1901-1908) στο Διμήνι και το Σέσκλο από τον Χρήστο Τσουντα. Ο τελευταίος, με το έργο του στη Θεσσαλία, στις Μυκήνες και στις Κυκλάδες, ήταν αυτός που ουσιαστικά έθεσε τις βάσεις της νεολιθικής έρευνας στην Ελλάδα. Η ανασκαφή των προϊστορικών οικισμών του Σέσκλου και του Διμηνίου και η μελέτη αυτών στο διαχρονικό έργο «Αι προϊστορικά ακροπόλεις του Διμηνίου και του Σέσκλου» το 1908, όρισε για πρώτη φορά τη Νεολιθική εποχή στον ελλαδικό χώρο².

Η Θεσσαλία από τα πρώτα χρόνια του 20αι. και για αρκετές δεκαετίες αργότερα αποτέλεσε το κέντρο της έρευνας της νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα. Το ανασκαφικό και ερευνητικό έργο του Τσουντα, συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια από τον Α. Αρβανιτόπουλο (Βόλος, Βελεστίνο) και τους Α. Wace και M.Thompson (Ραχμάνι, Τσαγγλί, Ζερέλια). Οι τελευταίοι συγκέντρωσαν τα μέχρι τότε στοιχεία της έρευνας στο έργο τους «Prehistoric Thessaly»³, επιχειρώντας να εξερευνήσουν τα γεωγραφικά όρια του Νεολιθικού πολιτισμού της Θεσσαλίας⁴. Εμπλούτισαν τον κατάλογο των νεολιθικών θέσεων διευρύνοντας τον ερευνητικό ορίζοντα, πλέον και εκτός της Θεσσαλικής πεδιάδας, νότια στη Φθιώτιδα και τη Βοιωτία και βόρεια στη περιοχή της Μακεδονίας.

Τα χρόνια του μεσοπόλεμου η ανασκαφή από τον L. Renaudin στο Ντικιλί Τας (1920-22), η ανασκαφή των νεολιθικών στρωμάτων της Ολύνθου από τον Γ. Μυλωνά (1928) αλλά κυρίως οι έρευνες του W. Heurtley (1924-32) και το έργο του «Prehistoric Macedonia» (1939) θέτουν τις βάσεις για τη διαμόρφωση του ερευνητικού τοπίου της προϊστορικής Μακεδονίας⁵.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο S. Weinberg προτείνει, στο πλαίσιο της μελέτης του για την Ελάτεια⁶, την τριμερή διαίρεση της Νεολιθικής εποχής σε Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη. Το 1952 η ανακάλυψη της μεθόδου χρονολόγησης

² Τσουντας, 1908.

³ Wace & Thompson, 1912.

⁴ Ροντήρη, 2009, 57-59.

⁵ Παπαθανασόπουλος, 1996, 26.

⁶ Weinberg, 1962.

με άνθρακα-14 από τον W. Libby, θα εφοδιάσει με ένα σημαντικό εργαλείο τους ερευνητές της προϊστορίας.

Στη Θεσσαλία οι προϊστορικές έρευνες θα γνωρίσουν μια δεύτερη γονιμότητα περίοδο, η οποία θα διαρκέσει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τον V. Milojević, ξεκινά ανασκαφικές έρευνες στην πεδιάδα της Λάρισας, εστιάζοντας ερευνητικά στην μελέτη της κεραμικής και μέσω αυτής στον λεπτομερή διαχωρισμό των χρονολογικών φάσεων της Νεολιθικής εποχής⁷. Στην Άργισσα ο Milojević εντοπίζει για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο, στρώματα που τα αντιστοιχεί σε μια «προκεραμική ή ακεραμική» φάση, ανάλογη με αυτή των θέσεων της Εγγύς Ανατολής. Την ίδια περίοδο ξεκινά το ανασκαφικό του έργο στη Θεσσαλία και ο Δ. Ρ. Θεοχάρης. Επανασκάπτει τμήματα του νεολιθικού Σέσκλου, αποκαλύπτοντας πλήρως τη στρωματογραφική ακολουθία, αναγνωρίζει και αυτός αρχαιότερα «προκεραμικά» στρώματα και διευρύνει τα όρια της ανασκαφής γύρω από την ακρόπολη του οικισμού.

Μετά το 1960 οι ανασκαφές σημαντικών νεολιθικών θέσεων πολλαπλασιάζονται. Πλέον περιλαμβάνουν περιοχές της νότιας Ελλάδας και της Κρήτης, ενώ εξίσου δυναμικά εντάσσεται στον ερευνητικό χάρτη ο ευρύτερος χώρος του Αιγαίου. Θα αναζητηθούν τα ίχνη της πρώιμης ναυσιπλοΐας, της μετακίνησης πληθυσμιακών ομάδων, της ανταλλαγής προϊόντων, πρώτων υλών και ιδεών. Στο επίκεντρο της έρευνας θα βρεθεί η Μήλος ως η κύρια πηγή οψιανού για την κατασκευή εργαλείων τα οποία βρίσκονται σε μια ευρύτατη γεωγραφική περιοχή, σε θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Εξίσου σημαντικό βήμα για την εξέλιξη της έρευνας θα αποτελέσει αυτή τη περίοδο και η ανασκαφή σπηλαίων σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Στο Φράγχι Ερμιονίδας θα αποκαλυφθεί συνεχής στρωματογραφία που επιβεβαιώνει τη χρήση του σπηλαίου από την Παλαιολιθική ως τη Νεολιθική Περίοδο. Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιούνται επίσης στο σπήλαιο Αλεπότρυπα στο Διρό της Μάνης, στο σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική και στο Σιδάρι στην Κέρκυρα⁸.

Στην Κρήτη ο J. D. Evans ανασκάπτει στο λόφο Κεφάλαια στη Κνωσό (1960-62), τα νεολιθικά στρώματα που είχαν αποκαλυφθεί κάτω από το μινωικό ανάκτορο,

⁷ Βουζαξάκης, 2008, 98-100. Ροντήρη, 2009, 67-68.

⁸ Παπαθανασόπουλος, 1996, 27.

ήδη από τις πρώτες ανασκαφές του A. Evans στις αρχές του αιώνα. Η θέση κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της νεολιθικής, από την προκεραμική φάση, η οποία ξεκινά στην 7η χιλιετία σύμφωνα με τις βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις, φτάνοντας μέχρι την 4η χιλιετία. Στις Κυκλάδες ο πρώτος νεολιθικός οικισμός έρχεται στο φως στη νησίδα του Σάλιαγκου, μεταξύ Πάρου και Αντίπαρου, από τους J.D. Evans και C. Renfrew (1963-64). Στο ακρωτήριο Κεφάλαια, στο βόρειο άκρο της Κέας, ανασκάφηκε νεκροταφείο και τμήμα οικισμού της TN⁹. Οι ομοιότητες που παρουσιάζει η κεραμική από την Κεφάλαια με αυτή από θέσεις της Αττικής, της Αίγινας και της Ν. Εύβοιας, σύντομα θα οδηγήσουν τον Renfrew να ορίσει έναν ενιαίο πολιτισμό «Αττικής-Κεφάλαια»¹⁰, ο οποίος χαρακτηρίζει τη TN στο ΝΑ τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας και τις Κυκλάδες.

Στη Μακεδονία το 1961, ομάδα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής με επικεφαλής τον R. Rodden, ξεκινά την πρώτη από τις τρεις φάσεις ανασκαφής του σημαντικότερου οικισμού της AN στη Νέα Νικομήδεια Ημαθίας. Την ίδια χρονιά στην τούμπα Ντικιλί Τας στους Φιλίππους Καβάλας ξεκινά πρόγραμμα συστηματικής ανασκαφής (1961-75) από ομάδα ελλήνων και γάλλων επιστημόνων με υπεύθυνους τους Δ. Ρ. Θεοχάρη και J. Deshayes¹¹. Στη θέση θα ακολουθήσουν άλλα δύο ερευνητικά προγράμματα, τη περίοδο 1986-96 με επικεφαλής τους Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και R. Treuil και από το 2008 έως σήμερα υπό τη διεύθυνση των Ρ. Darque, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Δ. Μαλαμίδου και Ζ. Τσιρτσώνη¹². Στη θέση αποκαλύφθηκε σημαντικός οικισμός με ίχνη κατοίκησης από την AN ως τη NN, από τα μέσα της 7^{ης} χιλιετίας έως το 4000 π.Χ. σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις.

Τη δεκαετία του 1970 το ρεύμα της «Διαδικαστικής» ή «Νέας Αρχαιολογίας», που εισήγαγαν οι L. Binford και D. Clarke λίγα χρόνια πριν, αποτελεί τη νέα προσέγγιση στα αρχαιολογικά ζητήματα στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ¹³. Στην Ελλάδα η προσέγγιση αυτή θα αρχίσει να εφαρμόζεται προς το τέλος της δεκαετίας του 1970 και κυρίως κατά τα χρόνια της δεκαετίας του 1980. Στη Θεσσαλία το έργο του Θεοχάρη συνεχίζουν ο Γ. Χουρμουζιάδης με ανασκαφές στον Πρόδρομο και στο

⁹ Coleman, 1977.

¹⁰ Renfrew, 1972, 76.

¹¹ Παπαδόπουλος, 2002, 60-62.,

¹² Darque & Τσιρτσώνη, 2016, η τελευταία ερευνητική ομάδα συγκέντρωσε όλες τις σχετικές με την ανασκαφή πληροφορίες σε ιστοσελίδα για το Ντικιλί Τας.

¹³ Renfrew & Bahn, 2001, 38-39.

Διμήνι και η Μ. Gimbutas στο Αχίλλειο. Ο Χουρμουζιάδης δημοσιεύει τα πορίσματα του για την οργάνωση του οικισμού στον τόμο «Νεολιθικό Διμήνι» (1979), υπό το πρίσμα μιας μαρξιστικής αρχαιολογικής θεώρησης¹⁴. Την περίοδο 1986-91 ο Α. Σάμψων διενεργεί ανασκαφή στο σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια της Εύβοιας¹⁵. Το σπήλαιο ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής, ενώ κοντά σε αυτό αποκαλύφθηκε νεκροταφείο και οικισμός. Σημαντικό κεφάλαιο για τη μελέτη της εξέλιξης της προϊστορικής κατοίκησης στη Θεσσαλία αποτελεί η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο της Θεόπετρας στην Καλαμπάκα που ξεκινά το 1987 η Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας¹⁶. Στο εσωτερικό του σπηλαίου σώζονται ίχνη ανθρώπινης χρήσης από τη Μέση Παλαιολιθική έως το τέλος της Νεολιθικής, καθιστώντας το αντίστοιχη περίπτωση στρωματογραφικά με το σπήλαιο Φράγγχι στην Ερμιονίδα.

Τη τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αι και τα χρόνια μετά το 2000, Εφορείες Αρχαιοτήτων, Πανεπιστημιακά Ιδρύματα και ξένες Αρχαιολογικές Σχολές συνεχίζουν το έργο τους στο νέο τοπίο που διαμορφώνεται στην Ελλάδα. Την περίοδο αυτή διακρίνει η διεπιστημονικότητα και η παγίωση της χρήσης των νέων τεχνολογιών σε παραλληλία με την αλματώδη εξέλιξη της πληροφορικής. Στη βόρεια Ελλάδα διαπιστώνεται ερευνητική άνθηση σε αντίθεση με τα παλαιότερα χρόνια. Η αύξηση των μεγάλων δημόσιων έργων γίνεται η αφορμή για πολλές σωστικές ανασκαφές μεγάλης έκτασης, οι οποίες μαζί με τα συστηματικά ανασκαφικά προγράμματα του Α.Π.Θ. προσθέτουν νέες θέσεις στο νεολιθικό χάρτη της περιοχής. Το 1992 αρχίζει η συστηματική ανασκαφή του λιμναίου οικισμού στο Δισπηλιό Καστοριάς υπό τη διεύθυνση του Γ. Χ. Χουρμουζιάδη. Παράλληλα έρχονται στο φως σε αρκετές περιοχές της Μακεδονίας επίπεδοι εκτεταμένοι οικισμοί, όπως στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης¹⁷, στον Μακρύγιαλο Πιερίας¹⁸ και στη θέση Προμαχών-Topolnica¹⁹ στην ελληνοβουλγαρική συνοριακή γραμμή όπου η ανασκαφή διεξάγεται με συνεργασία Ελλήνων και Βούλγαρων αρχαιολόγων. Μετά το 2000 η έρευνα συνεχίζεται με τις ανασκαφές στα Παλιάμπελα Κολινδρού Πιερίας, στον Κλείτο Ημαθίας, στην Αυγή Καστοριάς και στο Ντικιλί Τας.

¹⁴ Χουρμουζιάδης, 1979.

¹⁵ Σάμψων, 1993.

¹⁶ Κυπαρίσση-Αποστολικά, 1996, 67-68.

¹⁷ Γραμμένος & Κώτσος, 2004.

¹⁸ Pappa & Besios, 1999.

¹⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al, 2005.

Σχετικά με τις δημοσιεύσεις της περιόδου για τη Νεολιθική στην Ελλάδα, το 1992 ο Κ. Γαλλής συγκεντρώνει τις νεολιθικές θέσεις της πεδιάδας της Θεσσαλίας σε ένα νέο «άτλαντα»²⁰ της περιοχής, ενώ ο Δ. Γραμμένος θα ασχοληθεί αντίστοιχα με τις σύγχρονες έρευνες στη περιοχή της Μακεδονίας²¹. Η C. Perlès θα προσπαθήσει να συνθέσει την εικόνα της νεολιθικής Ελλάδας, πρώτα το 1993 σε άρθρο της με τον J.-P. Demoule²², και στη συνέχεια στη κύρια συνθετική της μελέτη για τη πρώιμη νεολιθική εποχή²³. Το ίδιο θα επιχειρήσουν για τη βόρεια Ελλάδα οι Ανδρέου et al. με δύο άρθρα τους στο AJA²⁴. Το 1999 ο P. Halstead θα επιμεληθεί τόμου με άρθρα για τη κοινωνική οργάνωση στη νεολιθική Ελλάδα²⁵.

Σε ότι αφορά την εξέλιξη της έρευνας καίριο ρόλο κατέχουν και τα συνέδρια και οι επιστημονικές συναντήσεις που διοργανώνονται, είτε έχουν τοπικό ή διεθνή χαρακτήρα είτε αφορούν μερικώς ή εξολοκλήρου τη Νεολιθική Περίοδο. Το ΑΕΜΘ μετράει ήδη μια εικοσαετία, ενώ πιο πρόσφατα καθιερώθηκαν οι Επιστημονικές Συναντήσεις για το Αρχαιολογικό Έργο στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Σε Θεσσαλονίκη-Καστοριά και Βόλο έχουν διοργανωθεί δύο συνέδρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ενώ πολύ πρόσφατα διοργανώθηκε διεθνές συνέδριο για την Προϊστορική Αττική στην Αθήνα²⁶.

Πολύ σημαντικές είναι και οι δύο εκθέσεις που έχει οργανώσει το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης για τη νεολιθική Ελλάδα. Το 1996 η έκθεση «Ο νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα» θα συνοδευτεί από τον ομώνυμο κατάλογο, προϊόν συγγραφικής συνεργασίας κορυφαίων Ελλήνων αρχαιολόγων, υπό την επιμέλεια του Γ. Παπαθανασόπουλου²⁷. Το 2010 θα διοργανωθεί έκθεση για τη σχέση της Ελλάδας με τα Βαλκάνια στη Νεολιθική εποχή, η οποία συμπληρώνεται από αντίστοιχο οδηγό²⁸.

²⁰ Γαλλής, 1992.

²¹ Γραμμένος, 1991, 1997.

²² Demoule & Perlès, 1993.

²³ Perlès, 2001.

²⁴ Andreou et al., 1996, 2001.

²⁵ Halstead, 1999.

²⁶ Το συνέδριο με τίτλο «Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής» πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 2015 στην Αθήνα.

²⁷ Παπαθανασόπουλος, 1996.

²⁸ Παπαδημητρίου & Τσιρτσώνη, 2010.

1.3 Το ιστορικό της έρευνας στην Αττική

Η περιοχή της Αττικής είναι ένας χώρος, ο οποίος κατοικείται αδιάλειπτα από την Παλαιολιθική Εποχή. Η αίγλη της Αθήνας των κλασικών χρόνων και η αφθονία των καταλοίπων της περιόδου, έστρεφαν πάντοτε την προσοχή της έρευνας περισσότερο στις αρχαιότητες των ιστορικών χρόνων.

Ήδη από την εποχή του Schliemann και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αι., εντοπίζονται και ανασκάβονται θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην Αττική, τμήματα οικισμών (Αγ. Κοσμάς) και κατάλοιπα ΥΕ θολωτών τάφων (Μενίδι, Μαραθώνας), τα οποία εμπλουτίζουν τον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής²⁹. Αντίθετα την ίδια περίοδο, σε ότι αφορά στα κατάλοιπα των νεολιθικών χρόνων η έρευνα παραμένει σε εμβρυακό στάδιο. Εξαιρεση αποτελούν τα νεολιθικά ευρήματα στα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής στην Ελευσίνα³⁰ και στα φρέατα στη Β κλιτύ της Ακρόπολης στην Αθήνα³¹.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η εικόνα αλλάζει. Στις έρευνες που πραγματοποίησε τη δεκαετία του 1950 στην ανατολική Αττική, ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Δ. Θεοχάρης, επισημαίνει μια σειρά νέων νεολιθικών θέσεων. Το 1954 εντοπίζει τα πρώτα κατάλοιπα του νεολιθικού οικισμού στη Νέα Μάκρη καθώς και οικιστικά λείψανα με παρουσία νεολιθικής κεραμικής, στις περιοχές Βρεξίζα και Κάτω Σούλι στον Μαραθώνα, στις περιοχές Ζούγκλα και Καζάρμα στη Ραφήνα, στη Λούτσα και στη θέση Πούσι Καλογέρι στη Βραυρώνα³². Το 1957 ερευνάται για πρώτη φορά από τον μετέπειτα διευθυντή της αρχαιολογικής υπηρεσίας (1958-63) Ι. Παπαδημητρίου το σπήλαιο του Πανός, κοντά στην ακρόπολη της Οινόης στο Μαραθώνα, στο οποίο αποκαλύφθηκαν δύο ταφές και κεραμική της NN³³.

Το 1966 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποιεί υπό τη διεύθυνση της Ν. Lambert ανασκαφή στο Σπήλαιο του Κίτσου στο Λαύριο. Αποκαλύπτονται ίχνη χρήσης του σπηλαίου που ανάγονται στο τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής (40000 π.Χ.), τη NN, τη TN και τους ελληνιστικούς χρόνους. Στην περιοχή της Νέας

²⁹ Συριόπουλος, 1968, 12-17.

³⁰ Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 125.

³¹ Immerwahr, 1971, 1-49.

³² Theocharis, 1954. Στη θέση πραγματοποιήθηκε, στις αρχές του 80, επιφανειακή έρευνα από τους Diamant και Trail, η οποίοι επιβεβαίωσαν την ανθρώπινη παρουσία κατά τη Νεολιθική σε μεγαλύτερη έκταση και επαναπροσδιόρισαν τη χρονολογική ακολουθία (Diamant & Trail, 1986; βλ. επίσης Καραλή, 1995, 70-73).

³³ Παπαδημητρίου, 1959.

Μάκρης έρχεται στο φως το 1977 από την Μ. Παντελίδου-Γκόφα νέο τμήμα του οικισμού που είχε εντοπίσει ο Θεοχάρης. Το τμήμα που ανασκάφηκε, αν και μικρό σε έκταση λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής, αποτελεί μέχρι και σήμερα την πληρέστερα μελετημένη θέση στην Αττική, η οποία καλύπτει ολόκληρο το χρονολογικό φάσμα της Νεολιθικής. Την ίδια περίοδο στις ανασκαφές της Βελγικής Αρχαιολογικής Σχολής στο λόφο Βελατούρι στο Θορικό εντοπίζεται νεολιθική κεραμική³⁴. Η μελέτη του υλικού από το σπήλαιο του Κίτσου³⁵ και οι δύο μονογραφίες της Παντελίδου-Γκόφα για τα οικιστικά κατάλοιπα και τη κεραμική της Νέας Μάκρης³⁶ αποτελούν μέχρι σήμερα τα βασικά εργαλεία σχετικά με τη μελέτη της νεολιθικής περιόδου για την Αττική.

Τις δεκαετίες του 1990 και 2000, η οικοδομική ανάπτυξη στις περιοχές εκτός Λεκανοπεδίου και η κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων (Αεροδρόμιο, Αττική Οδός, Ολυμπιακά Έργα) πολλαπλασιάζει τον αριθμό των σωστικών ανασκαφών στη περιοχή της ανατολικής Αττικής. Το 1995-97, κατά τη διάρκεια των έργων για το νέο αεροδρόμιο των Αθηνών «Ελευθέριος Βενιζέλος», ανασκάφηκε στην κορυφή του λόφου Ζάγανι στα Σπάτα μεγάλο τμήμα οχυρωμένου οικισμού της TN/ΠΕΧ³⁷. Στις αρχές του 2000, οι εργασίες για την κατασκευή της Αττικής Οδού και άλλων περιφερειακών οδικών δικτύων έφεραν στο φως μεταξύ άλλων αρχαιοτήτων δύο προϊστορικούς οικισμούς στην περιοχή της Παλλήνης. Σημαντικός οικισμός της AN αποκαλύφθηκε στα ΝΔ του λόφου Λεβίδη³⁸, ενώ λίγα χιλιόμετρα ανατολικά, στη θέση Λουτρός, βρέθηκε τμήμα οικισμού και ταφή, από τις ελάχιστες της περιόδου στην Αττική, που ανάγονται στη ΜΝ³⁹. Κατά τα έτη 1999-2004, πλήθος αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκαν με αφορμή τις εργασίες για την κατασκευή του Νέου Ιπποδρόμου στη Μερέντα Μαρκοπούλου, μεταξύ των οποίων, τμήμα οικισμού της AN και καλύβα της NN⁴⁰. Τα τελευταία χρόνια ο νεολιθικός χάρτης της Α Αττικής συμπληρώνεται με τον εντοπισμό δύο ακόμη θέσεων. Το 2010 αποκαλύπτεται ο οικισμός της ΜΝ στη θέση Γυαλού στη πεδιάδα των Σπάτων⁴¹ και η εκτεταμένη

³⁴ Servais, 1967; Spitaels, 1982; Georgiadis, 2010.

³⁵ Lambert, 1981.

³⁶ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 1995.

³⁷ Σταϊνχάουερ, 2001, 31-34; 2009α, 214-219.

³⁸ Σταϊνχάουερ, 2001, 29-31; 2009β, 312-316; 2015.

³⁹ Ράμμου & Ζούβελου, 2015.

⁴⁰ Τσελεπή, Κατσαβού & Κοντοπανάγου, 2003; Κακαβογιάννη, Τσελεπή & Κατσαβού, 2009.

⁴¹ Ζγουλέτα, 2015.

εγκατάσταση από υπόσκαφες καλύβες στη θέση Σαμάρθι στα Καλύβια Θορικού⁴². Η παρουσίαση των δεδομένων της νέας αυτής θέσης θα αποτελέσει και το κύριο θέμα της παρούσας εργασίας.

Ο αυξημένος αριθμός νέων θέσεων που αποκαλύφθηκαν την τελευταία εικοσαετία έδωσαν νέα δυναμική στην έρευνα για τη Νεολιθική περίοδο στην Αττική. Η μελέτη των πρόσφατα ανασκαμμένων θέσεων εμπλουτίζει την εικόνα που έχει σχηματιστεί και δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για την επαναδιαπραγμάτευση των δεδομένων των παλαιότερων θέσεων. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να συγκεντρώσουμε τις μέχρι τώρα γνωστές θέσεις και να παρουσιάσουμε πως αυτές κατανέμονται στο γεωφυσικό τοπίο της Αττικής κατά τη διάρκεια των χρονολογικών φάσεων της Νεολιθικής.

⁴² Ραυτοπούλου, 2013.

Κεφάλαιο 2. Το τοπίο της Αττικής κατά τη Νεολιθική περίοδο

2.1 Το φυσικό τοπίο της περιοχής

Το τοπίο της χερσονήσου της Αττικής χαρακτηρίζεται κυρίως από την εναλλαγή των χαμηλών ή ψηλότερων ορεινών όγκων με τις μικρές πεδιάδες ανάμεσα τους. Η απόσταση από τη θάλασσα είναι πάντοτε μικρή και η μεγάλη ακτογραμμή διαθέτει πληθώρα μικρών κόλπων κατάλληλων για εγκατάσταση. Η «λεπτόγεως» Αττική είναι σχετικά άνυδρη με τα δύο βασικά ποτάμια της, τον Κηφισό και τον Ιλισσό, να βρίσκονται στη μεγάλη πεδιάδα του «λεκανοπεδίου»⁴³. Το ανατολικό τμήμα της, το οποίο μας ενδιαφέρει στη παρούσα εργασία, μπορεί να οριστεί, στα δυτικά από τον άξονα Υμηττού, Πεντέλης και των δυτικών παρυφών της Πάρνηθας μαζί με το ανατολικό τμήμα της πεδιάδας των Αθηνών και στα ανατολικά από τη μεγάλη ακτογραμμή που εκτείνεται από τον Ωρωπό στο βορρά μέχρι τη Λαυρεωτική στο νότο στην πλευρά του Ευβοϊκού κόλπου και μέχρι το Φάληρο στο Σαρωνικό. Ανάμεσα στα βουνά και τη θάλασσα σχηματίζονται η κοιλάδα του Μαραθώνα στο βορρά και η μεγαλύτερη πεδιάδα των Μεσογείων στα νότια (Εικ.2.1).

2.2 Θέσεις και τύποι εγκατάστασης

Παλαιότερα υπερτονιζόταν η σημασία των νεολιθικών οικισμών κοντά στη θάλασσα με κύριο παράδειγμα τον σημαντικότερο οικισμό της Νέας Μάκρης στα ΒΑ της Αττικής. Είναι γεγονός ότι η ανατολική ακτή της Αττικής αποτέλεσε τον κατάλληλο χώρο για την εγκατάσταση οικισμών, οι οποίοι αποτελούσαν κόμβο επικοινωνίας με τις κοντινές Κυκλάδες, την Εύβοια και το υπόλοιπο Αιγαίο. Εγκαταστάσεις της νεολιθικής εντοπίστηκαν από βορρά προς νότο, σχεδόν σε όλο το τμήμα των ανατολικών παραλίων. Στον Ωρωπό και στον Ραμνούντα, στον Μαραθώνα (Κάτω Σούλι, Πλάσι, Βρεξίζα) και στη Νέα Μάκρη, στη θέση Καζάρμα στη Ραφήνα, στη Λούτσα και τη Βραυρώνα, στο Θορικό (Εικ.2.2).

Οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών αποκάλυψαν έναν εξίσου μεγάλο αριθμό θέσεων, οι οποίες βρίσκονται μακρύτερα από τη θάλασσα, στην ενδοχώρα της Αττικής. Στις πεδιάδες του Μαραθώνα και των Μεσογείων, κοντά σε

⁴³ Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 10-14.

πηγές νερού, πάνω σε χαμηλούς λόφους και σε φυσικά περάσματα εντοπίστηκαν θέσεις οι οποίες επιλέχτηκαν είτε με γνώμονα την ευφορία του εδάφους, είτε για τη κομβική τους θέση για τον έλεγχο εδαφών και των διόδων επικοινωνίας. Στα βόρεια όρια της πεδιάδας των Μεσογείων τρεις οικισμοί, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, ακολουθούν την πορεία των ρεμάτων προς τη θάλασσα από δυτικά προς τα ανατολικά. Οι θέσεις Άνω Μπαλάνα και Λουτρός στη Παλλήνη και η θέση Γυαλού στα Σπάτα απέχουν μόλις 2 χλμ. μεταξύ τους (Εικ.2.3). Αντίστοιχα στην άλλη άκρη της πεδιάδας οι οικισμοί στο Κιάφα Θίτι και στην εύφορη Μερέντα και η εγκατάσταση στο Σαμάρθι βρίσκονται σε καίρια θέση για την εποπτεία των περασμάτων που οδηγούν στη θάλασσα. Στα δυτικά στο Λαγονήσι και τη Βάρκιζα, στα ανατολικά στη Βραυρώνα και στα νότια στη Λαυρεωτική.

Κατά τη ΝΝ τα σπήλαια της Αττικής αρχίζουν να χρησιμοποιούνται συστηματικά, ακολουθώντας την τάση που εμφανίζεται τη περίοδο αυτή σε όλο τον ελληνικό χώρο. Οι διάφορες περιπτώσεις εμφανίζουν ποικίλα χαρακτηριστικά. Τα πιο ευρύχωρα και φωτεινά θεωρούνται συνήθως χώροι εποχιακής κατοίκησης ή αποθήκευσης αγαθών. Τα πιο δύσβατα και σκοτεινά πιθανόν αποτέλεσαν χώρους συλλογής νερού σε περιόδους ξηρασίας⁴⁴. Στο βορρά της ανατολικής Αττικής χρησιμοποιείται το σπήλαιο του Πανός στο Μαραθώνα, στη πεδιάδα των Αθηνών το σπήλαιο Προφήτη Ηλία στη Ριζούπολη, στις ανατολικές πλαγιές του Υμηττού το σπήλαιο Λεοντάρι, τέσσερα μικρότερα σκοτεινά σπήλαια στο όρος Μερέντα⁴⁵, το σπήλαιο της Κερατέας (ή του Πανός) στο Πάνειον όρος και στο νότο το σπήλαιο του Κίτσου στα βουνά της Καμάριζας στο Λαύριο (Εικ.2.4).

2.3 Κατανομή στο χώρο

Στην προσπάθεια της μελέτης του προϊστορικού υλικού και της ανασύστασης του προϊστορικού τοπίου, σημαντικότερο εργαλείο αποτελεί η ένταξη των νέων θέσεων, με όσο το δυνατόν πληρέστερα στοιχεία, σε καταλόγους και χάρτες. Η συγκέντρωση, μελέτη και παρουσίαση της αρχαιολογικής πληροφορίας αποτελεί επίπονο έργο καθώς αυτή προέρχεται από διαφορετικούς τύπους αρχαιολογικής

⁴⁴ Σάμψων, 2007, 456.

⁴⁵ Νεολιθική κεραμική έχει βρεθεί στα σπηλαιοβάραθρα Χώνι Λιάγκι και Τρύπα του Ληστή και στα σπήλαια τα επονομαζόμενα της Φτέρης και Κουβαρά (Μαρή, Γιαννόπουλος & Φιλίππου, 2013; βλ. επίσης Wickens, 1986).

έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε σε διαφορετική χρονική στιγμή σύμφωνα με την επιστημονική νοοτροπία της εκάστοτε περιόδου. Μέσα από τα εργαλεία αυτά, η γνώση και ο όγκος των πληροφοριών της αρχαιολογικής έρευνας συγκεντρώνεται και σχηματοποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε να φωτίζονται τα κοινά στοιχεία, οι διαφορές, τα πιθανά μοτίβα και όλα τα χαρακτηριστικά που θα οδηγήσουν στη διεξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων.

Σε ότι αφορά στην Αττική των νεολιθικών χρόνων πρώτος ο Συριόπουλος, τη δεκαετία του 1960, επιχείρησε να συγκεντρώσει όλες τις τότε γνωστές θέσεις σε έναν αναλυτικό κατάλογο⁴⁶. Τον αριθμό των θέσεων αυτών συμπλήρωσαν πιο πρόσφατα η Κακαβογιάννη⁴⁷ και η Alram-Stern⁴⁸. Το 1997, έναν ακόμη κατάλογο των νεολιθικών θέσεων βρίσκουμε στο «Η νεολιθική Αττική» της Παντελίδου-Γκόφα, μια μικρή μελέτη-οδηγό για την Εποχή του Λίθου στην Αττική⁴⁹. Πρόσφατα, σε άρθρο του το 2010, ο Μ. Γεωργιάδης μελέτησε μέρος από το σύνολο της νεολιθικής κεραμικής της συλλογής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, συγκεντρώνοντας ξανά τις ως τώρα γνωστές θέσεις προσθέτοντας αρκετές νέες κατά τη μελέτη μέρους⁵⁰ (Εικ.2.5).

2.4 Πολιτιστικό πλαίσιο – Χρονολόγηση

Η χρονολογική ταύτιση των φάσεων της Νεολιθικής στην Αττική και η αντιστοίχησή τους με τις φάσεις της Νεολιθικής από τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, αποδεικνύεται δύσκολη εξαιτίας του μικρού αριθμού ικανοποιητικά μελετημένων θέσεων και των ελάχιστων ραδιοχρονολογήσεων. Η ένταξη της νεολιθικής Αττικής στο χρονολογικό-πολιτιστικό πλαίσιο του νεολιθικού πολιτισμού στον ελλαδικό και ευρύτερο αιγαιακό χώρο στηρίζεται ως επί το πλείστον σε λίγες θέσεις, όπως η Νέα Μάκρη, η Αγορά των Αθηνών, το σπήλαιο του Κίτσου, οι οποίες διαθέτουν αδιατάραχτη στρωματογραφία και έχουν μελετηθεί επαρκώς.

⁴⁶ Συριόπουλος, 1968.

⁴⁷ Κακαβογιάννη, 1985.

⁴⁸ Alram-Stern, 1996.

⁴⁹ Παντελίδου-Γκόφα, 1997.

⁵⁰ Georgiadis, 2010.

Η χρονολογική αφετηρία της ΑΝ παραμένει δυσανάγνωστη σε ότι αφορά στην Αττική, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου⁵¹. Ανοικτή παραμένει η συζήτηση για την ύπαρξη ή όχι ακεραμικής ή προκεραμικής φάσης στο αρχικό στάδιο της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο. Το σπήλαιο Φράγγχι στην Αργολίδα, αποτελεί μια από τις ελάχιστες θέσεις στον ελληνικό χώρο, η οποία σώζει στρωματογραφική ακολουθία από την Ανώτερη Παλαιολιθική (40000-10000 π.Χ.) μέχρι το τέλος της Νεολιθικής περιόδου. Σύμφωνα με τις διορθωμένες τιμές των ραδιοχρονολογήσεων στο Φράγγχι, η μετάβαση από τη Μεσολιθική Περίοδο στη Νεολιθική τοποθετείται λίγο μετά το 6700 π.Χ., ενώ η κεραμική αρχίζει να χρησιμοποιείται στα μέσα της 6ης χιλιετίας⁵². Στη Νέα Μάκρη, σύμφωνα με τη μελέτη της κεραμικής των κατώτερων στρωμάτων, η Παντελίδου-Γκόφα τοποθετεί την αρχή του οικισμού λίγο πριν από το 6000 π.Χ.⁵³. Χωρίς να είναι εφικτή μια άμεση τυπολογική συσχέτιση, η Αττική θεωρείται ότι κινείται στα βήματα της πρώιμης «νεολιθικής κοινής» (Εικ.2.6) και ακολουθεί χρονολογικά τις θέσεις της Θεσσαλίας (Αχίλλειο, Σέσκλο) ενώ συμβαδίζει και με την Πελοπόννησο (Νεμέα, Φράγγχι)⁵⁴. Μετά το 5700 π.Χ. πραγματοποιείται η μετάβαση στη ΜΝ στην Αττική, η οποία σημαίνεται κυρίως από την εμφάνιση της κεραμικής *ufimis* με τη χαρακτηριστική λεπτή στρώση στιλπνής βαφής⁵⁵. Η τεχνική αυτή πρωτοεμφανίζεται στη Πελοπόννησο και εξαπλώνεται στην ανατολική Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια.

Σε ότι αφορά τη χρονολόγηση των τελικών φάσεων της Νεολιθικής, δεν υιοθετείται κοινή ορολογία για όλες τις περιοχές του ελληνικού χώρου. Στις θέσεις της νότιας Ελλάδας έχουν επικρατήσει οι όροι Νεότερη και Τελική Νεολιθική, ενώ στη βόρεια Ελλάδα, ήδη από την δεκαετία του 90, οι ερευνητές χρησιμοποιούν τους όρους Νεότερη Νεολιθική Ι και ΙΙ⁵⁶. Στην Αττική κατά τη ΝΝ (5300-4200 π.Χ.), η τεχνική των κεραμέων βελτιώνεται συνεχώς, ενώ οι τάσεις στη κατασκευή, το σχήμα και τη διακόσμηση των αγγείων αλλάζουν και πάλι. Στην αρχή της περιόδου, από την Πελοπόννησο ως τη Θεσσαλία, επικρατεί η λεγόμενη «αμαυρόχρωμη» (*matt painted*) κεραμική με τα θαμπό χρώματος διακοσμητικά μοτίβα. Στην Αττική εντοπίζεται σε

⁵¹ Perlès, 2001. Με το θέμα ασχολήθηκε η Perlès στη μελέτη της για τα πρώτα στάδια της νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο.

⁵² Jacobsen & Farrand, 1987, pl. 71.

⁵³ Παντελίδου-Γκόφα, 1995, 163-64.

⁵⁴ Συριόπουλος, 1968, 161.

⁵⁵ Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 57.

⁵⁶ Σάμψων, 2007, 473.

αρκετές θέσεις όχι όμως με τη συχνότητα που εμφανίζεται σε Κορινθία, Αργολίδα και Βοιωτία⁵⁷. Το δεύτερο μισό της NN στη νότια Ελλάδα αντιστοιχεί με τις φάσεις Διμήνη και Οτζάκι της Θεσσαλίας, ενώ όπως διαπιστώνει ο Σάμψων, η κεραμική της νότιας Ελλάδας εμφανίζει στενότερους δεσμούς με θέσεις του Αιγαίου (NN Ιβ)⁵⁸.

Στην τελευταία φάση της Νεολιθικής (TN 4200-3300 π.Χ.) οι σχέσεις της Αττικής με τα κοντινά νησιά του Αιγαίου παγιώνονται πιθανότατα χάρη στις ανταλλαγές που προκύπτουν λόγω της εμφάνισης της μεταλλοτεχνίας. Η ομοιότητα των πολιτισμικών χαρακτηριστικών αναφέρεται στη βιβλιογραφία, ως πολιτισμός «Αττικής-Κεφάλας-Αίγινας» και αντιστοιχεί χρονολογικά με τη φάση Ραχμάνι της Θεσσαλίας. Παράγεται λεπτότεχνη κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια, η οποία διακοσμείται με στιλβωμένες γραμμές (pattern burnished) και αγγεία με εγχάρακτη γραμμική και πλαστική διακόσμηση⁵⁹.

2.5. Ο χάρτης της νεολιθικής Αττικής ανά χρονολογική φάση

2.5.1 Αρχαιότερη Νεολιθική

Η ανατολική ακτή της χερσονήσου της Αττικής είναι πάντοτε ο χώρος στον οποίο ανιχνεύονται οι σημαντικότεροι οικισμοί για όλα τα στάδια της νεολιθικής. Η εγγύτητα με τη θάλασσα και τα νησιά των ΒΔ Κυκλάδων και την Εύβοια θεωρείται η κύρια αφορμή για την επιλογή της θέσης των οικισμών. Ωστόσο, η άρρηκτη σύνδεση των οικισμών με τη θάλασσα δεν αρκεί για να δώσει σαφείς απαντήσεις σχετικά με την προέλευση των πρώτων κατοίκων της Αττικής. Είναι σημαντικό ότι ήδη στα πρώτα χρόνια του 21 αι., η αρχαιολογική σκαπάνη προσέθεσε πολλές νέες θέσεις στην ενδοχώρα της Αττικής εξισορροπώντας το κέντρο βάρους στην εικόνα του νεολιθικού χάρτη της περιόδου (Εικ.2.8).

Ο σημαντικότερος παράλιος οικισμός παραμένει αυτός στη **Νέα Μάκρη Μαραθώνα**. Στα κατώτερα στρώματα του τμήματος του οικισμού, το οποίο είχε ανασκάψει ο Θεοχάρης το 1954, εντοπίστηκαν κατάλοιπα υπόσκαφων χώρων τα οποία ανήκουν στην AN. Οι λάκκοι ήταν σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος. Αρκετοί είχαν μεγάλες διαστάσεις (αναφέρεται τουλάχιστον ένα όρυγμα με μήκος πάνω από 6

⁵⁷ Georgiadis, 2010, 14.

⁵⁸ Σάμψων, 2007, 473-477.

⁵⁹ Perlès, 1993, 398.

μ.) και ευθύγραμμα τοιχώματα, ενώ οι μικρότεροι είχαν σχεδόν κυκλικό σχήμα και ήταν πυκνά διατεταγμένοι⁶⁰. Διαπιστώθηκε και δεύτερη οικιστική φάση στην ΑΝ, στην οποία ανήκουν τμήματα τετράπλευρων κτιρίων, των οποίων οι τοίχοι εδραιώνονταν σε λίθινη κρηπίδα. Το 1977, πραγματοποιήθηκε νέα σωστική ανασκαφή από την Παντελίδου-Γκόφα σε οικόπεδο πολύ κοντά στην παλαιότερη ανασκαφή του Θεοχάρη. Σε ότι αφορά τα στρώματα της ΑΝ, αποκαλύφθηκαν τρεις λάκκοι (διαμ. 1 μ.) γεμάτοι με κεραμική, στους οποίους αποδόθηκε αποθηκευτική χρήση⁶¹. Σύμφωνα με την κεραμική από το εσωτερικό των λάκκων, η Παντελίδου-Γκόφα θεωρεί πως οι κάτοικοι της θέσης βρίσκονταν ήδη σε προχωρημένο στάδιο της ΑΝ, αναφορικά με το τεχνικό επίπεδο της ποιότητας παραγωγής των κεραμικών σκευών. Η κεραμική της Νέας Μάκρης μοιράζεται κοινά βασικά ποιοτικά χαρακτηριστικά με θέσεις της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου και πολύ λιγότερο με τη Θεσσαλία⁶².

Βορειότερα στα ανατολικά παράλια, στον **Ραμνούντα**, η Παντελίδου-Γκόφα αναφέρει μονάχα ένα σκύφο που χρονολογείται στην ΑΝ, ενώ κανένα οικιστικό στοιχείο δεν έχει βρεθεί⁶³. Νοτιότερα στη **Βραυρώνα** στη θέση **Πούσι Καλογέρι**, μικρή τομή που ανέσκαψε ο Θεοχάρης και εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα τη δεκαετία του 1980 απέφεραν ενδείξεις κατοικημένης θέσης ανάμεσα σε χαμηλούς λόφους, 2,5 χλμ. από τη θάλασσα⁶⁴. Δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παρά μόνο χρηστική κεραμική και τέχνηρα οψιανού.

Στη συνέχεια θα αναφέρουμε αναλυτικότερα μερικές από τις πιο πρόσφατα ανασκαμμένες θέσεις. Στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας των Μεσογείων, της πλησιέστερης στα ανατολικά παράλια της Αττικής, εντοπίζονται άλλες δύο θέσεις που ήρθαν στο φως τη τελευταία δεκαετία. Ο οικισμός στη **Γυαλού** στα **Σπάτα** ιδρύθηκε κατά την ΑΝ και διήρκεσε πιθανόν μέχρι την αρχή της ΜΝ⁶⁵. Σώθηκε η λίθινη θεμελίωση μικρών κτιρίων, δίχορων (4 x 4,30 μ.) και τρίχορων (5,90 x 5 μ.), με κοινό προσανατολισμό και τετράγωνη, ορθογώνια ή ελλειψοειδή κάτοψη. Λίθινες κτιστές βάσεις βρέθηκαν στο εσωτερικό των κτιρίων, οι οποίες σύμφωνα με τους

⁶⁰ Θεοχάρης, 1954, 115.

⁶¹ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 12-16.

⁶² Παντελίδου-Γκόφα, 1995, 173-74.

⁶³ Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 127.

⁶⁴ Diamant & Trail, 1986; βλ. επίσης Καραλή, 1995, 70-73.

⁶⁵ Ζγουλέτα, 2015.

ανασκαφείς αφορούσαν τη στερέωση αγγείων. Στον εξωτερικό χώρο υπήρχαν αποθηκευτικοί λάκκοι, δύο φρέατα και τάφος γεμάτη με κεραμική. Τα κεραμικά ευρήματα προέρχονται κυρίως από ανοικτά αγγεία, βαθιές ημισφαιρικές φιάλες, κύπελλα και σκύφους. Ο πηλός είναι χονδρόκοκκος με εγκλείσματα στα περισσότερα αλλά αρκετά κατασκευάζονται από πιο καθαρό λεπτόκοκκο. Η επιφάνεια των αγγείων άλλοτε είχε στιλβωθεί, ενώ άλλα είχαν καλυφθεί με λεπτό στρώμα αραιού πηλού (αλείφωμα). Η μόνη διακόσμηση που φέρουν ορισμένα όστρακα είναι μικρά ή μεγαλύτερα επιθήματα (barbotine). Εντός των κτιρίων αλλά και έξω από αυτά βρέθηκαν λίθινα εργαλεία (τριβεία, τριπτήρες, πελέκεις) και εργαλεία από οψιανό. Περισυλλέχθηκαν θαλάσσια και χερσαία όστρακα. Στα όρια της εγκατάστασης βρέθηκαν λίθινες χάντρες και περίαπτα, ενώ νοτιότερα αυτής, βρέθηκε *in situ* άωτη φιάλη κοντά στη βάση της οποίας, περισυλλέγησαν 2.580 κυλινδρικές χάντρες από ασβεστιτικό ορυκτό. Όλες έφεραν διαμπερή οπή στο κέντρο και αποτελούσαν προφανώς ψήφους από περιδέραιο που είχε τοποθετηθεί εκεί.

Δυτικότερα στη περιοχή της **Παλλήνης**, στα ΝΑ του **λόφου Λεβίδη**, οι εργασίες για την κατασκευή της Αττικής Οδού αποκάλυψαν σημαντικό οικισμό έκτασης 11 στρεμμάτων⁶⁶. Η θέση κατοικήθηκε από τα μέσα της ΑΝ έως και τη ΜΝ. Στο τμήμα που ανασκάφηκε διαπιστώθηκε ένας διαχωρισμός του οικισμού σε δύο διαφορετικές οικιστικές φάσεις, στο Β και Ν άκρο της συνολικής αποκαλυφθείσης έκτασης του οικισμού αντίστοιχα⁶⁷. Στη ζώνη ανάμεσα τους, αποκαλύφθηκε η κοίτη ρέματος η οποία έφερε επάλληλα στρώματα λίθων, τα οποία προέκυψαν από το πλημμύρισμα της περιοχής σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις. Οι καταστροφές που προκαλούσαν τα πλημμυρικά επεισόδια, επέβαλλαν πιθανόν τη μετατόπιση του οικιστικού πυρήνα από Β προς Ν.

Στην πρώτη οικοδομική φάση, αμέσως Β του ρέματος ανήκουν τουλάχιστον 20 κυκλικές και ημικυκλικές πασσαλόπηκτες καλύβες με κάτοψη διαμέτρου 2 ως 2,50 μ. Σε δύο από τις καλύβες σώζονται ίχνη από λιθόκτιστη εστία, ενώ κοντά σε άλλη βρέθηκε αποθηκευτικός λάκκος. Βορειότερα σώζονται τα λίθινα θεμέλια 13 τουλάχιστον μικρών κτιρίων. Αυτά περικλείονται από ισχυρό τοίχο πλάτους 1 μ. ο οποίος βρίσκεται στο Β άκρο της εγκατάστασης. Ο τοίχος είναι ενισχυμένος με αντηρίδες και σώζεται σε δύο τμήματα συνολικού μήκους 14 μ. Από το σύνολο των

⁶⁶ Σταϊνχαουερ, 2001β.

⁶⁷ Σταϊνχαουερ, 2015.

κτιρίων μπορούν να αναγνωριστούν με σαφήνεια οι εξής κατόψεις: δύο μονόχωρα τετράγωνα κτίρια (4,30 x 4,30 μ.) με αντηρίδες εσωτερικά τα οποία είναι κτισμένα παρατακτικά ΒΑ προς ΝΑ και χωρίζονται από λιθόστρωτο διάδρομο και δύο ορθογώνια κτίρια (4,30 x 5,20 μ.) με την είσοδο στη μακρά πλευρά. Όλα τα κτίρια αυτής της ομάδας διαθέτουν μικρό αποθηκευτικό χώρο δίπλα από την είσοδο, η οποία βρίσκεται ανατολικά (πλην ενός στο οποίο βλέπει νότια). Δύο από τα κτίρια έχουν κτιστεί στο χώρο που παλαιότερα κάλυπταν οι πασσαλόπηκτες καλύβες.

Νότια της κοίτης του ρέματος ο ανασκαφέας εντοπίζει μια δεύτερη οικοδομική φάση. Τα κτίρια έχουν κτιστεί περιμετρικά ενός ακάλυπτου κοινόχρηστου χώρου (8 x 20 μ.) ο οποίος διέθετε πηγάδι και λιθόκτιστες εστίες. Αναγνωρίζονται οι κατόψεις τριών ορθογώνιων δίχωρων οικιών με την είσοδο στο μέσο της μακράς πλευράς. Ως κοινοί αποθηκευτικοί χώροι θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα, στενό δίχωρο οικοδόμημα (3 x 1,50 μ.) που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο από τα προαναφερθέντα κτίρια, καθώς και μεγάλοι λάκκοι που βρέθηκαν στο εξωτερικό τους. Στις ανακοινώσεις σχετικά με τη θέση δεν δίνονται περισσότερες πληροφορίες για τα κινητά ευρήματα, παρά μόνο για ανδρικό ειδώλιο της ΑΝ, το οποίο εντοπίστηκε στα βαθύτερα στρώματα, κάτω από τα θεμέλια οικίας.

Στο νοτιότερο άκρο της πεδιάδας των Μεσογείων εντοπίζεται εγκατάσταση έκτασης 2 στρεμμάτων σε μικρό ύψωμα στη **Μερέντα Μαρκοπούλου**. Η εγκατάσταση καταλαμβάνονταν από υπόσκαφους πασσαλόπηκτους χώρους, οι οποίοι σε μια δεύτερη οικοδομική φάση πληρώθηκαν με λίθους και χώμα, και αποτέλεσαν το επίπεδο έδρασης για νέα κτίρια με λίθινα κρηπιδώματα και πλίνθινους τοίχους. Οι υπόσκαφοι χώροι ήταν διατεταγμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζονται δύο ζώνες διαφορετικής χρήσης και λειτουργίας. Στα ανατολικά βρίσκονται λάκκοι μεγαλύτερων διαστάσεων με σαφείς κατόψεις, οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν οικιακοί χώροι. Αντίθετα στα δυτικά βρίσκονται μικρότεροι λάκκοι με ακανόνιστα περιγράμματα που είναι πιθανότερο να συσχετιστούν με δευτερεύουσες δραστηριότητες. Στα Ν όρια του οικισμού προφυλασσόταν από φράκτη από κορμούς και κλαδιά δέντρων.

Σε πρόσφατο συνέδριο για τη μελέτη της προϊστορίας της Αττικής ανακοινώθηκαν τα πρώτα συμπεράσματα από πολλές νέες νεολιθικές θέσεις η οποίες εντοπίστηκαν σε μια μεγάλη ζώνη ανατολικά του βορείου τμήματος του ποταμού

Κηφισού στην ενδοχώρα της Β Αττικής⁶⁸. Στην αρχή της νεολιθικής αντιστοιχούν συνολικά 14 θέσεις από τις οποίες οι περισσότερες έχουν μικρή διάρκεια ζωής, ενώ μόνο μια συνεχίζει μέχρι και τη ΝΝ. Στη περιοχή της **Κάτω Κηφισιάς**, βόρεια του ρέματος Κοκκιναρά, εντοπίστηκε εγκατάσταση με δύο οικιστικές φάσεις στη ΑΝ και τη ΜΝ αντίστοιχα. Στο πρώτο οικιστικό στάδιο ανήκει επιμήκης λάκκος ακανόνιστου σχήματος σκαμμένο στο φυσικό έδαφος. Στο πυθμένα του βρέθηκαν 14 μικρότερα αβαθή ορύγματα. Το μέγεθος, το βάθος και η κάτοψη τους ποικίλουν. Στον ίδιο χώρο σε μεταγενέστερη φάση βρίσκουμε δύο πασσαλόπηκτες καλύβες οι οποίες διαθέτουν λιθόστρωτο δάπεδο. Στη περιοχή της **Ροδόπολης** στο Δήμο Διονύσου σώζονται 7 πασσαλόπηκτες καλύβες κάτοψης ελλειπσοειδούς ή ορθογώνιας με δάπεδα από πατημένο χώμα και χαλίκι. Το κύριο σχήμα που προκύπτει από τα κεραμικά ευρήματα είναι αυτό της χαμηλής ανοικτής φιάλης⁶⁹. Στον **Αγ. Στέφανο** στην κορυφή του **λόφου Νυμφών** βρέθηκαν τα κατάλοιπα ακόμα δύο πασσαλόπηκτων καλυβών (11μ. x 2 ως 4,50 μ.) σε απόσταση μικρή απόσταση μεταξύ τους (1μ.)⁷⁰. Διαθέτουν απιδόσχημη κάτοψη, λιθόστρωτα & χωμάτινα δάπεδα και η είσοδος τους βρίσκεται στη Δ πλευρά. Η προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής από τις επάλληλες στρώσεις των δαπέδων υποδεικνύει συνεχή χρήση του χώρου μέχρι και τη ΝΝ.

Η αποκάλυψη επομένως των νέων θέσεων μακριά από την ανατολική ακτογραμμή της Αττικής εισάγει πολλά νέα στοιχεία στη συζήτηση για τα πρώτα στάδια της νεολιθικής στο αττικό τοπίο. Η άμεση επαφή με πηγές πόσιμου νερού παραμένει πάντοτε ο πλέον αποφασιστικός παράγοντας για την ίδρυση μιας θέσης. Οι άνθρωποι της περιόδου επιλέγουν παραποτάμιες επίπεδες περιοχές ή χαμηλά υψώματα σε μικρή απόσταση από τη πηγή του νερού και πάντα κοντά στις δασωμένες εκτάσεις που προσέφεραν κυνήγι και ξυλεία. Οι εγκαταστάσεις παραμένουν μικρές σε έκταση ακολουθώντας το μοτίβο της Πελοποννήσου στην οποία βρίσκουμε παρόμοια με την Αττική γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά.

2.5.2 Μέση Νεολιθική

Κατά τη μετάβαση στη ΜΝ στην Αττική διαπιστώνεται μικρή αύξηση των οικισμών, από 10 σε 15, χωρίς όμως να μεταβάλλεται σημαντικά το μοτίβο της

⁶⁸ Παλαιολόγος & Στεφανοπούλου, 2015. Τα πρακτικά του συνεδρίου είναι υπό έκδοση.

⁶⁹ Katsarou et al., 2015. Τα πρακτικά του συνεδρίου είναι υπό έκδοση.

⁷⁰ Παλαιολόγος & Στεφανοπούλου, 2015. Τα πρακτικά του συνεδρίου είναι υπό έκδοση.

κατοίκησης από την προηγούμενη περίοδο. Όλοι οι οικισμοί στα παράλια επιβιώνουν και σε αυτή τη φάση, ενώ το ίδιο συμβαίνει με τους μεγαλύτερους σε έκταση οικισμούς της ενδοχώρας. Η πυκνότητα και οι αποστάσεις των θέσεων διατηρούνται στα ίδια επίπεδα παρά την ίδρυση των νέων οικισμών, σύμφωνα με το μοτίβο που σχηματίστηκε ήδη από την ΑΝ στη κεντρική και νότια Ελλάδα (Εικ.2.9).

Στη ζώνη των παραλίων, στον **Ραμούντα** και στο **Πούσι Καλογέρι** νέες θέσεις προκύπτουν πολύ κοντά σε αυτές της προηγούμενης περιόδου, ενώ εγκαταστάσεις φαίνεται να υπήρχαν στο **Ασκηταριό** και τη θέση **Καζάρμα** στη Ραφήνα. Στη **Νέα Μάκρη**, ο οικισμός συνεχίζει να ευημερεί καλύπτοντας πολύ μεγάλη έκταση για τα δεδομένα της Αττικής, ενώ οι οικοδομικές τεχνικές εξελίσσονται και βελτιώνονται. Τα σπίτια του οικισμού βρίσκονται σε χαλαρή διάταξη και πλαισιώνονται από αποθηκευτικούς χώρους και άλλες βοηθητικές κατασκευές. Οι χώροι αυτοί είτε εφάπτονται στα κυρίως κτίσματα είτε βρίσκονται σε ακάλυπτες, πιθανόν κοινόχρηστες εκτάσεις. Η υπόσκαφη καλύβα συνεχίζει να χρησιμοποιείται παραμένοντας μια δοκιμασμένη λύση. Ωστόσο, το αν στέγαζε ένα πλήρες νοικοκυριό ή ένα χώρο συγκεκριμένων δραστηριοτήτων παραμένει τις περισσότερες φορές δυσδιάκριτο. Μαζί με τα υπόσκαφα κτίσματα συνυπάρχουν πλέον σπίτια με πλίνθινους τοίχους σε λίθινα θεμέλια, συνήθως μονόχωρα με σχετικά ορθογώνια κάτοψη. Πολύ σημαντική είναι και η χρήση ξύλινου σκελετού για την ενίσχυση της τοιχοποιίας, όπως διαπίστωσε η Παντελίδου-Γκόφα από τη θέση και τη διάταξη των οπών πασσάλωσης που βρέθηκαν στη βάση των τοίχων⁷¹.

Οι δύο οικισμοί στα βόρεια της πεδιάδας των Μεσογείων, στο **λόφο Λεβίδα** στην Παλλήνη και στη **Γυαλού** στα Σπάτα, επιβιώνουν στη νέα περίοδο αλλά φαίνεται πως δεν συνεχίζουν πέρα από την αρχή της ΜΝ. Ανάμεσα στους δύο οικισμούς ιδρύεται εγκατάσταση στη θέση **Λουτρός** στη Παλλήνη σε μικρή πεδιάδα την οποία διατρέχουν αρκετά μικρά ρέματα⁷². Χαρακτηριστικό του τμήματος που ανασκάφηκε από τη συγκεκριμένη θέση είναι ότι απαρτίζεται μονάχα από εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς χώρους, ενώ απουσιάζουν κτίσματα που θα μπορούσαν να έχουν το ρόλο οικιών. Στα όρια της εγκατάστασης βρέθηκε ταφή της ΜΝ. Το τμήμα του σκελετού, το οποίο σώζεται σε κακή κατάσταση συνοδεύεται από

⁷¹ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 162-163.

⁷² Ράμμου & Ζούβελου, 2015.

βαθεία φιάλη με πόδι, η οποία είχε τοποθετηθεί πιθανότατα κοντά στο κεφάλι του νεκρού.

Δύο ακόμα θέσεις εμφανίζονται εντός των ορίων του λεκανοπεδίου της Αττικής, στα **Πατήσια** και στους πρόποδες της **Ακρόπολης των Αθηνών**. Οι θέσεις είναι γνωστές από τη δεκαετία του 1970 μετά την εύρεση δύο γυναικείων ειδωλίων τα οποία χρονολογήθηκαν στη MN⁷³.

Η κατοίκηση συνεχίζεται στη MN και στις θέσεις στη ζώνη που διατρέχει το βόρειο τμήμα του Κηφισού ποταμού. Η εγκατάσταση κοντά στο ρέμα Κοκκιναρά στη **Κηφισιά** γνωρίζει σε αυτή τη περίοδο δύο οικιστικές φάσεις, στις οποίες πασσαλόπηκτες καλύβες βρισκόντουσαν σε διάταξη γύρω από ακάλυπτο κοινόχρηστο χώρο. Αδιάκοπη είναι και η χρήση των δύο πασσαλόπηκτων καλυβών στον **λόφο Νυμφών** στη περιοχή του Αγ. Στεφάνου.

2.5.3 Νεότερη Νεολιθική

Σε πρόσφατη προσπάθεια συγκέντρωσης των θέσεων της νεολιθικής περιόδου, ο κατάλογος του Γεωργιάδη απαριθμεί 33 θέσεις της NN σε όλη την έκταση της Αττικής, από τις οποίες 24 βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα της (Εικ.2.10), όπως ορίζεται στην παρούσα εργασία.⁷⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο κατάλογο, από το σύνολο των θέσεων της MN στην ανατολική Αττική (16 θέσεις), οι μισές συνεχίζουν να κατοικούνται και στη νέα περίοδο. Ταυτόχρονα ιδρύονται 16 νέες θέσεις 5 από τις οποίες αφορούν σπήλαια. Η αύξηση της χρήσης των σπηλαίων στη NN αποτελεί γενικό φαινόμενο κυρίως στο νότιο ελληνικό χώρο με πολλά παραδείγματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα σπήλαια Φράγχθι στην Ερμιονίδα, Αλεπότρυπα στη Μάνη, Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων, Σαρακηνού στη Βοιωτία και Σκοτεινή στα Θαρρούνια Ευβοίας. Η συστηματική χρήση των σπηλαίων στην περίοδο αυτή έχει συνδεθεί στη βιβλιογραφία με κλιματικές αλλαγές και εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας⁷⁵.

Σε ότι αφορά το τμήμα της Αττικής, το οποίο μας ενδιαφέρει στη παρούσα εργασία, οι νέες θέσεις εντοπίζονται κυρίως στο νοτιότερο άκρο της χερσονήσου

⁷³ Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 123 & 127.

⁷⁴ Georgiadis. 2010, 20-21 map 3.

⁷⁵ Σάμψων, 2007, 457.

αλλά και στο ανατολικό τμήμα της πεδιάδας των Αθηνών (Εικ.2.8). Συνεχίζεται η κατοίκηση στη Ν πλευρά του λόφου της Ακρόπολης των Αθηνών, ενώ γίνεται χρήση μικρών σπηλαίων στη Ν κλιτύ. Βορειότερα, το **σπήλαιο του Προφ. Ηλία** στη περιοχή της Ριζούπολης αρχίζει και αυτό να χρησιμοποιείται⁷⁶. Σε ότι αφορά τις Β περιοχές που διαρρέει ο Κηφισός ποταμός, μια τουλάχιστον εγκατάσταση στο **λόφο Νυμφών** του Αγ. Στεφάνου συνεχίζει στη ΝΝ.

Στη πεδιάδα του Μαραθώνα ιδρύονται τέσσερις νέες θέσεις (Βρανάς, Πλάσι, Κάτω Σούλι, Σπήλαιο Πανός) ενώ συνεχίζει να ακμάζει ο οικισμός στη **Νέα Μάκρη**. Χαρακτηριστική και εδώ είναι η έναρξη χρήσης των σπηλαίων. Δύο τουλάχιστον σπήλαια σε κοντινή απόσταση, τα οποία έχουν αναφερθεί στο παρελθόν και τα δύο με την ονομασία «**σπηλαίο του Πανός**», εμφανίζουν ίχνη χρήσης στην ύστερη νεολιθική περίοδο⁷⁷. Στη Νέα Μάκρη τα κτίσματα παραμένουν μονόχωρα, με λίθινη κρηπίδα που εδράζεται σε τάφρο θεμελίωσης, πλίνθινους τοίχους που ενισχύονται με ξυλοδεσιά. Εξωτερικά της καλύβας σκάβεται περιμετρικά αύλακα για τη προστασία από τα όμβρια ύδατα, ενώ η είσοδος προφυλάσσεται από στέγαστρο που προεξέχει της στέγης.

Στη ΝΝ συνεχίζουν και οι θέσεις στη Βραυρώνα και το Πούσι Καλογέρι κοντά στα παράλια, ενώ λίγο μακρύτερα στη **Μερέντα Μαρκοπούλου** σώζεται υπόσκαφη καλύβα, στο λάκκο της οποίας κατασκευάστηκε σε δεύτερη φάση μικρότερο κτίσμα με λίθινα θεμέλια. Άλλες δύο θέσεις βρίσκονται στην περιοχή της Κερατέας, μία σε ύψωμα κοντά στο Β άκρο της σημερινής πόλης και δεύτερη σε σπήλαιο στο Πάνειο όρος⁷⁸. Στη περιοχή της Λαυρεωτικής ιδρύεται ο οικισμός στην ανατολική πλαγιά του λόφου Βελατούρι στο **Θορικό** ενώ κατοικείται για πρώτη φορά μετά την Παλαιολιθική Εποχή το **σπήλαιο του Κίτσου** στα βουνά της Καμάριζας.

2.5.4 Τελική Νεολιθική

Η σταδιακή εμφάνιση της κατεργασίας των μετάλλων στην τελευταία φάση τη Νεολιθικής θα δημιουργήσει νέες δυναμικές, οι οποίες θα οδηγήσουν στη νέα εποχή. Στην παρούσα εργασία δεν θα επιχειρήσουμε να εμβαθύνουμε περισσότερο στο

⁷⁶ Μαρή, 2001, 49-50.

⁷⁷ Μαρή, 2001, 48-49.

⁷⁸ Georgiadis, 2010, 4, 20-21.

σημαντικό θέμα της TN στην Αττική, αλλά θα περιοριστούμε στη παρουσίαση των θέσεων με σκοπό τη διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα θέματα της κατοίκησης στη Νεολιθική. Στην Αττική οι περισσότεροι οικισμοί της NN επιβιώνουν και στην TN (Εικ.2.11). Στο ανατολικό τμήμα της Αττικής (στο τμήμα ανατολικά της πορείας του Κηφισού ποταμού), σε σύνολο 52 θέσεων, 21 από αυτές συνεχίζουν στην TN. Ταυτόχρονα ιδρύονται 31 νέες θέσεις. Πύκνωση των θέσεων διαπιστώνεται και στις τρεις πεδιάδες (Αθηνών, Μεσογείων και Μαραθώνα) και στο βόρειο τμήμα της ανατολικής ακτής από τη Νέα Μάκρη μέχρι τη Βραυρώνα. Συνεχίζεται επίσης η χρήση όλων των γνωστών σπηλαίων.

Ο οικισμός της TN-ΠΕΧ στο λόφο **Ζάγανι** στα Σπάτα περιβάλλεται από τείχος πάχους 3 μέτρων⁷⁹. Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί και ο οικισμός στη κορυφή χαμηλού υψώματος στο Κιάφα Θήτι Κορωπίου, ο οποίος επίσης περιβάλλεται από ισχυρό τείχος. Στο Λαύριο η θέση του **Θορικού** σχετίζεται ήδη από αυτή τη περίοδο με την εκμετάλλευση των κοιτασμάτων αργύρου και μολύβδου στο λόφο στον οποίο ιδρύεται ο οικισμός⁸⁰. Σκωρίες χαλκού και λιθάργυροι βρέθηκαν επίσης στον οικισμό της TN-ΠΕΧ στη **Μερέντα** Μαρκοπούλου, όπου συναντώνται για πρώτη φορά κατοικίες με υπόγειους λαξευτούς θαλάμους στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα⁸¹.

Στο παραπάνω κεφάλαιο επιχειρήσαμε να παρουσιάσαμε την εξέλιξη της κατανομής των μέχρι τώρα γνωστών θέσεων στον χάρτη της Νεολιθικής Αττικής, εστιάζοντας κυρίως στο ανατολικό τμήμα της, όπως ορίζεται στην παρούσα εργασία. Οι νεολιθικές θέσεις της Αττικής βρίσκονται συγκεντρωμένες στον πίνακα της Εικ.2.12. Συγκρίνοντας τον χάρτη με τις νεολιθικές θέσεις της Αττικής, τον οποίο συνέταξε η Παντελίδου-Γκόφα το 1997 (εικ.2.2), με τον αντίστοιχο χάρτη από άρθρο του Γεωργιάδη (Εικ.2.5) δεκατρία χρόνια αργότερα, παρατηρούμε την εμφανή αύξηση των θέσεων που προέκυψαν από τις νέες ανακαλύψεις της έρευνας. Σε ότι αφορά το ανατολικό τμήμα της Αττικής, στην περίοδο της AN ο νεότερος κατάλογος περιλαμβάνει 7 περισσότερες θέσεις, στη MN 8 νέες θέσεις, στη NN 10 και στην TN 29. Σχεδόν το σύνολο των νέων θέσεων βρίσκονται στα ενδότερα της Αττικής γης,

⁷⁹ Σταϊνχάουερ, 2001, 31-34; 2009α, 214-219

⁸⁰ Spitaels, 1982, με την κεραμική από την Μεταλλευτική Στοά 3 στο Θορικό και από τον οικισμό στο Κιάφα Θήτι Κορωπίου ασχολήθηκε πρόσφατα στη διδακτορική της διατριβή η Μαργαρίτα Νάζου (Nazou, 2013).

⁸¹ Κακαβογιάννη, Δημητρίου, Κουτσοθανάσης & Πέτρου, 2009.

πιο συγκεκριμένα στο Β και Ν άκρο της πεδιάδας των Μεσογείων και κοντά στο Β τμήμα του Κηφισού ποταμού.

Η αποκάλυψη νέων νεολιθικών θέσεων στη πεδιάδα των Μεσογείων οφείλεται κατά κύριο λόγο σε σωστικές ανασκαφές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των εργασιών μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών έργων που έλαβαν χώρα στην περιοχή. Μια περιοχή της Αττικής, η οποία τα τελευταία χρόνια χάνει αργά αλλά σταθερά ένα μεγάλο κομμάτι από τον αγροτικό της χαρακτήρα. Τα έργα αυτά δημιουργούν σπάνιες ευκαιρίες για να ερευνηθούν ανασκαφικά μεγάλες εκτάσεις, στις οποίες υπό άλλες συνθήκες δύσκολα θα πραγματοποιείτο αρχαιολογική έρευνα σε τόσο μεγάλη κλίμακα, με αποτέλεσμα τα νεολιθικά κατάλοιπα να παραμένουν κρυμμένα στα βαθύτερα στρώματα. Ακολουθώντας το ίδιο σκεπτικό αναμένουμε έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό θέσεων στην πεδιάδα των Αθηνών και στην περιφέρεια της, όπου ο πυκνότερος αστικός ιστός σπάνια επιτρέπει τη πραγματοποίηση εκτεταμένων αρχαιολογικών ερευνών.

Κεφάλαιο 3. Οι θέσεις και οι τύποι κατοικίας

3.1 Η επιλογή της θέσης

Η θέση ενός οικισμού ή μιας μικρής εγκατάστασης αποτελεί το πρώτο στοιχείο στο οποίο θα πρέπει να εστιάσουμε, αναζητώντας απαντήσεις σχετικά με τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι έζησαν εκεί. Ο άνθρωπος προσπαθώντας να επιβιώσει μέσα στο φυσικό του περιβάλλον επιλέγει τον τόπο που θα καλύψει επαρκώς τις ανάγκες του για άνετη και ασφαλή διαβίωση. Η προστασία από τις καιρικές συνθήκες, η εξασφάλιση του πόσιμου νερού, τα κατάλληλα εδάφη για καλλιέργεια, οι εκτάσεις για κυνήγι, η επικοινωνία με τους άλλους οικισμούς, η πρόσβαση στη θάλασσα, είναι μερικά από τα κριτήρια τα οποία λαμβάνονται υπόψη. Η βάση πάνω στην οποία καθορίζονται όλα τα παραπάνω είναι το γεωφυσικό τοπίο. Ο άνθρωπος βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με αυτό, στην προσπάθειά του να διαμορφώσει τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει.

Σε ολόκληρη τη νότια Ελλάδα, το τοπίο χαρακτηρίζουν τα βουνά και οι λίγες πεδινές εκτάσεις. Στην Αττική συναντάμε το ίδιο ακριβώς μοτίβο το οποίο συμπληρώνει η μεγάλη ακτογραμμή και η άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα σχεδόν σε κάθε σημείο της χερσονήσου.

Στα πρώτα στάδια της νεολιθικής οι οικισμοί μοιάζουν προσανατολισμένοι στα ανατολικά της Αττικής (Εικ.2.5). Οι σωστικές ανασκαφές της τελευταίας εικοσαετίας προσέθεσαν αρκετά νέα σημεία στο χάρτη, χωρίς όμως να αλλάξουν σημαντικά την εικόνα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των θέσεων παραμένει στο ανατολικό μισό της Αττικής, κοντά στην ακτογραμμή ή πιο εσωτερικά, λίγα χιλιόμετρα από αυτή. Στη MN παρατηρείται μια μικρή αύξηση των θέσεων, πάλι όμως κοντά στους οικιστικούς πυρήνες της προηγούμενης περιόδου. Στη NN οι θέσεις διπλασιάζονται καλύπτοντας ένα μεγαλύτερο εύρος εδαφών, ενώ πλέον γίνεται συστηματική χρήση των σπηλαίων σε όλο το εύρος της Αττικής. Το μεγαλύτερο ποσοστό των θέσεων επιβιώνει και στην TN, εποχή όπου οι θέσεις αυξάνονται σημαντικά δημιουργώντας ένα πυκνότερο οικιστικό δίκτυο.

Αναζητώντας τα κριτήρια για την επιλογή της θέσης των οικισμών στην Αττική κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής, διακρίνουμε ορισμένες σταθερές τάσεις. Σε ότι αφορά το ανάγλυφο, οι θέσεις που επιλέγονται βρίσκονται συνήθως σε πεδινές

εκτάσεις ή στις πλαγίες χαμηλών λόφων. Για την ακριβή θέση πάνω στο ανάγλυφο λαμβάνονται υπόψη τα περιβαλλοντικά στοιχεία. Επιλέγονται μέρη όπου θα υπάρχει προστασία από τους ισχυρούς ανέμους, εδάφη με κατάλληλη κλίση ώστε να αποφεύγονται πλημμυρικά επεισόδια μετά από ισχυρές βροχές και φυσικά εδάφη κατάλληλα για το κτίσιμο των καλυβών, ειδικά όταν αυτές περιλαμβάνουν υπόσκαφα τμήματα. Επίσης, ως βασικό κριτήριο προκρίνεται η άμεση επαφή τη θέσης με πηγές πόσιμου νερού. Πολλοί οικισμοί ιδρύονται στη ζώνη του Κηφισού ποταμού και άλλοι βρίσκονται σε ικανή απόσταση από τα πολυάριθμα ρέματα της Αττικής. Ωστόσο η παρουσία πηγαδιών σε οικισμούς της Αττικής μας δείχνει, πως ο νεολιθικός άνθρωπος έλυνε το πρόβλημα της έλλειψης νερού παρεμβαίνοντας στο φυσικό τοπίο. Όλα τα σημεία που επιλέγονται βρίσκονται επίσης πάντοτε κοντά σε εύφορα εδάφη κατάλληλα για καλλιέργεια. Ένας πρόσθετος αλλά εξίσου σημαντικός παράγοντας για την επιλογή της θέσης είναι και η στρατηγική γεωγραφική της σημασία. Πολλές θέσεις ιδρύονται κοντά σε φυσικά περάσματα ή στο μέσο βασικών διαδρομών, οι οποίες ένωναν τα διαφορετικά εδάφη της Αττικής. Με αυτό τον τρόπο οι οικισμοί αποτελούσαν κομβικά σημεία σε ένα δίκτυο επικοινωνίας και ανταλλαγής αγαθών και πολιτισμικών στοιχείων. Σημαντικότερο ρόλο στο δίκτυο αυτό είχαν οι παράλιοι οικισμοί, οι οποίοι αποτελούσαν το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Αττική και τα νησιά.

Εξεχωριστά πρέπει να αντιμετωπιστούν οι περιπτώσεις χρήσης-κατοίκησης των σπηλαίων, καθώς τις περισσότερες φορές δεν καλύπτουν τα παραπάνω κριτήρια και επιλέγονται για να εξυπηρετήσουν διαφορετικές ανάγκες. Εξετάζοντας ενδεικτικά δύο σημαντικά παραδείγματα στην ανατολική Αττική, το σπήλαιο του Κίτσου στη Λαυρεωτική και το σπήλαιο του Πανός στον Μαραθώνα, είμαστε σε θέση να διακρίνουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές των δύο περιπτώσεων. Και τα δύο σπήλαια βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (5 ως 7 χλμ.). Το σπήλαιο Κίτσου βρίσκεται σε υψόμετρο 288 μ., αρκετά ψιλότερα από το σπήλαιο του Πανός (88 μ.) που μοιάζει ιδανικότερο ως τόπος κατοικίας. Βρίσκεται σε χαμηλό υψόμετρο πολύ κοντά στην πηγή Κεφαλάρι και σε άμεση γειτνίαση με τα εύφορα εδάφη της πεδιάδας του Μαραθώνα, τους υπόλοιπους πεδινούς οικισμούς και τη θάλασσα. Αντίθετα, το σπήλαιο Κίτσου βρίσκεται σε στρατηγική θέση σε ότι έχει να κάνει με την ασφάλεια και εποπτεία της περιοχής, καθώς η θέα από την είσοδο του φτάνει ως τα πρώτα νησιά των Κυκλάδων. Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της θέσης δεν

μοιάζουν όμως τόσο ευνοϊκά. Τα εδάφη γύρω του είναι σχετικά άγονα, ενώ σε κοντινή απόσταση δε βρίσκεται πηγή πόσιμου νερού. Και στις δύο θέσεις τα κυριότερα κατάλοιπα χρήσης των σπηλαίων αφορούν στις δύο τελευταίες περιόδους της νεολιθικής (NN, TN). Σχεδόν στο σύνολο των περιπτώσεων των σπηλαίων που χρησιμοποιήθηκαν στην Αττική είναι ιδιαίτερα δύσκολο να διευκρινιστεί η λειτουργία ως χώρος κατοικίας. Η εντατικοποίηση της χρήσης τους σε μια εποχή (NN, TN) όπου παρατηρείται μεγάλη αύξηση στις θέσεις των οικισμών και βελτίωση των οικοδομικών τεχνικών, δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την τάση αυτή ως πιθανή πολιτισμική οπισθοδρόμηση. Οι ερευνητές συνδέουν την αυξημένη χρήση των σπηλαίων στο τέλος της Νεολιθικής με σημαντικές αλλαγές στις κλιματικές συνθήκες (παρατεταμένη περίοδος ξηρασίας) και με συγκεκριμένες δραστηριότητες (κτηνοτροφία) που εντείνονται στα τελευταία στάδια της νεολιθικής. Ειδικά για τα σπήλαια που βρίσκονται σε πιο απομονωμένα και άγονα ορεινά εδάφη, η κατάληψη τους από ομάδες που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία προκρίνεται συνήθως ως η επικρατέστερη ερμηνεία.⁸²

3.2 Ο τύπος κατοικίας και η σημασία του

Η ζωή του ανθρώπου της νεολιθικής εποχής κινείται γύρω από τους τρεις άξονες της νέας περιόδου. Η εξημέρωση ζώων και φυτών και η ενασχόληση ως εκ τούτου με την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία έχει ως επακόλουθο την επιλογή μιας κατάλληλης θέσης για να κατοικήσει μόνιμα. Στις εγκαταστάσεις και τους οικισμούς που ιδρύονται παρακολουθούμε την εξέλιξη των οικοδομικών τεχνικών και τους τύπους κατοικίας που επιλέγονται. Από τη πρώτη στιγμή που ο άνθρωπος επιλέγει να εγκατασταθεί σε ένα σταθερό τόπο, μέσα σε μικρές ή μεγαλύτερες οργανωμένες κοινότητες, επιδιώκει να κατασκευάσει ο ίδιος τον χώρο μέσα στον οποίο θα προφυλαχθεί από τις καιρικές συνθήκες, θα στεγάσει τα μέλη της οικογένειάς του και θα οργανώσει το νοικοκυριό του. Επιχειρώντας να συμπεκνώσουμε και να χωρίσουμε σε δύο βασικούς αρχιτεκτονικούς τύπους την ανθρώπινη κατοικία, μπορούμε να μιλήσουμε για υπόσκαφες καλύβες και υπέργεια κτίσματα. Παρακάτω θα επιλέξουμε να ασχοληθούμε μόνο με τον πρώτο τύπο

⁸² Μαρή, 2001, 177-181.

κατοικίας, καθώς είναι αυτός που επιλέγεται απόλυτα σε όλες τις φάσεις της εγκατάστασης στη θέση Σαμάρθι με την οποία ασχολείται η παρούσα εργασία.

Η κατασκευή υπόσκαφων οικιών με ανωδομή από φθαρτά υλικά εμφανίζεται ήδη στα πρώτα στάδια της νεολιθικής. Ωστόσο, αν και θεωρείται συχνά πρόωμη και απλούστερη αρχιτεκτονικά πρακτική, συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως βασικός ή συμπληρωματικός τύπος κατοικίας μέχρι και το τέλος της περιόδου. Η διάνοιξη λάκκων ή ορυγμάτων εντός των ορίων των εγκαταστάσεων αποτελούσε συνήθη πρακτική για τους νεολιθικούς ανθρώπους. Οι λάκκοι διαμορφώνονται στο φυσικό έδαφος σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων, μεγεθών με σκοπό να εξυπηρετήσουν διαφορετικές χρήσεις. Σε πρόσφατη μελέτη του για την προϊστορία των Βαλκανίων, ο Bailey περιγράφει τα υπόσκαφα (pit-huts) των βαλκανικών θέσεων, ως μικρές, πρακτικές κατασκευές κατάλληλες να στεγάσουν ανθρώπους και αντικείμενα. Θεωρεί πιθανότερο πως λειτουργούσαν σε ορισμένες περιόδους του χρόνου και πως οι περισσότερες δραστηριότητες που σχετίζονταν με αυτές συνέβαιναν στον εξωτερικό περιβάλλοντα χώρο⁸³. Προσπαθώντας να εντοπίσουν τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχει ένας λάκκος για να συνδεθεί με οικιστική χρήση, πρώτος ο Elia και πιο πρόσφατα οι Γιαννούλη, Παππά και Μπατζέλας προσπάθησαν να σκιαγραφήσουν ένα όσο το δυνατόν σαφέστερο μοτίβο⁸⁴. Ο Μπατζέλας στη μεταπτυχιακή του εργασία, η οποία αφορούσε τις υπόσκαφες οικίες, συγκεντρώνει τα κριτήρια που είχε θέσει παλαιότερα ο Elia⁸⁵. Στοιχεία όπως: κατάλληλες διαστάσεις για τη στέγαση ενός νοικοκυριού, επίπεδος πυθμένας και κάθετα τοιχώματα, παρουσία οπών πασσάλων ή άλλα κατάλοιπα της ανωδομής της καλύβας, λιθόστρωτα δάπεδα, εστίες, αποθηκευτικές κατασκευές, κόγχες ή θρανία για ύπνο ή άλλες εργασίες και κινητά ευρήματα που να σχετίζονται με οικιακή χρήση. Τα μορφολογικά στοιχεία και οι διαστάσεις του λάκκου θα πρέπει να είναι συμβατά με τις ανάγκες ενός νοικοκυριού και τη στέγαση της ομάδας των ατόμων που το απαρτίζουν. Κατάλληλοι κρίνονται συνήθως οι λάκκοι με επίπεδο πυθμένα και κάθετα τοιχώματα με μικρή κλίση, ενώ αναφορικά με το μέγεθος η Παππά, με βάση τις υπόσκαφες κατασκευές της NN στον

⁸³ Bailey, 2000, 264-265.

⁸⁴ Γιαννούλη 2006, 29-30. Παππά, 2008, 323-329. Μπατζέλας, 2008, 6-7.

⁸⁵ Elia 1982, 141.

Μακρύγιαλο, προτείνει ως ελάχιστη διάμετρο τα 2 μ., ώστε να μπορεί να κοιμηθεί ένας τουλάχιστον άνθρωπος⁸⁶.

Εξερευνώντας τους λόγους για τους οποίους ο νεολιθικός άνθρωπος συνέχισε να επιλέγει το συγκεκριμένο τύπο κατοικίας θα μπορούσαμε να τους συμπεκνώσουμε σε δύο σημαντικές ιδιότητές τους, τη πρακτικότητα και την ευελιξία. Η κατασκευή μιας καλύβας αυτού του τύπου ήταν σαφώς ευκολότερη υπόθεση από την ανόρθωση ενός υπέργειου κτίσματος. Ο λάκκος ανοίγεται στις κατάλληλες διαστάσεις στο σχετικά μαλακό έδαφος και στη συνέχεια στεγάζεται με μια ανωδομή από φθαρτά υλικά. Ο βυθισμένος στη γη πυθμένας του λάκκου επέτρεπε την κατασκευή χαμηλότερων τοίχων χωρίς να μειώνεται το συνολικό ύψος στο εσωτερικό της καλύβας. Τα οικοδομικά υλικά των τοίχων και της στέγης ήταν εύκολα προσβάσιμα και ελαφριά. Η καλύβα μπορούσε να εξοπλιστεί εσωτερικά με δάπεδο από πατημένο χώμα ή μικρές πέτρες, εστία, κατώφλι και άλλες βοηθητικές κατασκευές. Το μέγεθος ήταν συνήθως μικρότερο από αυτό των υπέργειων κτισμάτων με αποτέλεσμα πολλές από τις καθημερινές εργασίες να λαμβάνουν χώρα στους εξωτερικούς χώρους. Για να έχουν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής τέτοιες κατασκευές έπρεπε πιθανότατα να συντηρούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα λόγω της ευαισθησίας των υλικών κυρίως της ανωδομής. Ωστόσο θα ήταν μάλλον πολύ πιο εύκολο να αποδομηθούν σε περίπτωση ανακατασκευής ή μετακίνησης της καλύβας σε άλλη θέση του οικισμού. Αυτά τα χαρακτηριστικά θα αποτελούσαν ένα σημαντικό πλεονέκτημα σε κοινωνικές ομάδες που ασχολούνταν με συγκεκριμένες δραστηριότητες βασιζόμενες σε συχνές μετακινήσεις, όπως οι κυνηγοί ή βοσκοί των κοινοτήτων. Εγκαταστάσεις αυτού του τύπου πιθανόν κατοικούνταν μια μονάχα περίοδο ή σε ορισμένες εποχές του χρόνου εμφανίζοντας διαστήματα εγκατάλειψης, όπως υποστήριξε ο Bailey εξετάζοντας το παράδειγμα του οικισμού στο Divostin στη Σερβία⁸⁷.

Σε ότι αφορά την περιοχή της Θεσσαλίας τα αρχαιότερα παραδείγματα υπόσκαφων βρέθηκαν στα λεγόμενα «ακεραμικά» στρώματα στην Άργισσα, το Σέσκλο και την Σουφλί Μαγούλα. Οι λάκκοι έχουν συνήθως κυκλωτή/ελλειψοειδή κάτοψη και στο εσωτερικό τους υπήρχε πληθώρα μικροευρημάτων, οστά ζώων και μάζες καμένου πηλού. Αρκετοί διέθεταν δάπεδα από χαλίκι και λίγοι έσωζαν

⁸⁶ Παππά, 2008, 323.

⁸⁷ Bailey, 1999.

κατάλοιπα εστιών⁸⁸. Σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής στη Θεσσαλία εμφανίζονται λίγα παραδείγματα λάκκων στους οποίους αποδόθηκε οικιστική χρήση (Εικ.3.3). Στη ΑΝ δύο περιπτώσεις από το Σέσκλο και το Αχιλλείο και στη ΜΝ ξανά στο Σέσκλο και στη Μαγούλα Χάλκη στη Λάρισα μοιάζουν αρκετά προβληματικές. Στη ΝΝ δύο περιπτώσεις από την Οτζάκι Μαγούλα και τη Γαλήνη στη Λάρισα θεωρήθηκαν υπόσκαφες οικίες, με τη δεύτερη να μοιάζει πιο πειστική. Οι λάκκοι στη Γαλήνη έχουν κάτοψη ελλειψοειδή/κυκλωτερή, μεγάλες διαστάσεις (μήκος άνω των 4 μ. και βάθος έως 1 μ.), οπές εσωτερικά και κάποιες περιμετρικά ενώ στο ευρύτερο χώρο δεν σώζονται άλλα κτίσματα. Φτάνοντας στη ΤΝ, ο Μπατζέλας εντοπίζει τρία ακόμη παραδείγματα στη Γαλήνη, το Αερινό Μαγνησίας και στο Ραχμάνι⁸⁹.

Οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών έφεραν στο φως στη περιοχή της Μακεδονίας μεγάλο αριθμό θέσεων στις οποίες αποκαλύφθηκαν περιπτώσεις εγκαταστάσεων με υπόσκαφες κατασκευές. Οι λάκκοι αποκαλύπτονται ως επί το πλείστον σε επίπεδους-εκτεταμένους οικισμούς και φέρουν αρκετά από τα χαρακτηριστικά που τους κάνουν κατάλληλους για να αποτελούν κατάλοιπα σπιτιών. Οι περισσότεροι έχουν ελλειψοειδή/κυκλωτερή κάτοψη, μεγάλες διαστάσεις (με μήκος ή πλάτος πάνω από 2 μ.), επίπεδο ή ελαφρά κοίλο πυθμένα, και κάθετα ή ελαφρά επικλινή τοιχώματα. Οι οπές πασσάλων λείπουν από τις περισσότερες περιπτώσεις, ενώ σε κάποιες από αυτές αναφέρονται θερμικές κατασκευές. Όλοι οι λάκκοι απέδωσαν ένα πλήρες σύνολο μικροευρημάτων που θα μπορούσε να απαρτίζει τα αντικείμενα ενός μικρού ή μεγαλύτερου νοικοκυριού. Σύμφωνα με τον κατάλογο των θέσεων που συνέταξε ο Μπατζέλας (Εικ.3.4), ο αριθμός των κατάλληλων περιπτώσεων είναι σχεδόν όμοιος και στις τρεις κύριες υποπεριόδους της νεολιθικής⁹⁰. Στην ΑΝ οι θέσεις είναι οκτώ με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα την εγκατάσταση στα Ρεβένια Κορινού στη Πιερία. Αποκαλύφθηκαν 86 λάκκοι, οι οποίοι αποτελούσαν τα μόνα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της θέσης. Οι περισσότεροι είχαν σχήμα κυκλικό ή ελλειψοειδές ενώ μερικοί είχαν ορθογώνια κάτοψη. Οι πιο αντιπροσωπευτικοί για τη περίπτωση που αναλύουμε έφεραν επίχωση πλούσια σε κεραμική της ΑΝ, οστά ζώων, όστρεα καθώς και μάζες πηλού με αποτυπώματα κλαδιών πιθανόν από την ανωδομή του λάκκου⁹¹. Από τις επτά θέσεις

⁸⁸ Μπατζέλας, 2008, 32-41.

⁸⁹ Μπατζέλας, 2008, 53-58.

⁹⁰ Μπατζέλας, 2008, 68-113, δεξ πίν. 4.1.(1) έως 4.1.(8)

⁹¹ Μπατζέλας, 2008, 70-71.

που κατοικήθηκαν στη ΜΝ, ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν και οι λάκκοι που ανασκάφηκαν στον εκτεταμένο οικισμό της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Στη πρώτη υποφάση κατοίκησης του οικισμού (Σταυρούπολη Ια), βρέθηκαν κατάλοιπα υπόσκαφων καλυβών με κάτοψη ελλειψοειδούς σχήματος, επικλινή τοιχώματα και ομαλά κοίλο πυθμένα. Διέθεταν δάπεδο από πατημένο χώμα ή πηλό, ενώ δεν αποκαλύφθηκαν οπές πασσάλωσης. Ο οικισμός συνεχίζει να λειτουργεί και στην επόμενη περίοδο (ΝΝ) όπου φαίνεται να προτιμούνται οι υπέργειες κατοικίες ορθογώνιας κάτοψης. Τον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα κάλυπτε και ο οικισμός στην Θέρμη Θεσσαλονίκης με διάρκεια από τα τέλη της ΜΝ ως το τέλος της ΝΝ. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που βρέθηκαν, άνηκαν εξολοκλήρου σε υπόσκαφες κατασκευές. Η θέση αναλύθηκε εκτενώς από τη Παππά στην διδακτορική της διατριβή, μαζί με τους σημαντικούς οικισμούς της Δ.Ε.Θ (ΜΝ) και του Μακρύγιαλου Πιερίας (ΜΝ, ΝΝ)⁹².

Στο γεωφυσικό τοπίο της νότιας Ελλάδας, όπου λείπουν οι μεγάλες πεδιάδες, αρκετοί οικισμοί διαθέτουν οικιστικές φάσεις στις οποίες χρησιμοποιούνται υπόσκαφες κατασκευές σε όλα τα στάδια της νεολιθικής. Στην Πελοπόννησο, υπόσκαφες κατασκευές έχουν εντοπιστεί στη **Λέρνα** στην Αργολίδα (ΑΝ), στη **Βοϊδοκοιλιά** στη Μεσσηνία και στην **Αρχαία Κόρινθο**, ενώ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η εγκατάσταση στα **Δενδρά** Αργολίδας⁹³. Στη θέση αυτή η Πρωτονοταρίου-Δειλάκη ανέσκαψε έντεκα ημιυπόγειες οικίες στο εσωτερικό των οποίων αποκαλύφθηκαν δάπεδα από πηλό ή χαλίκι, κόγχες στα τοιχώματα, οπές των πασσάλων που στήριζαν την ανωδομή καθώς και πήλινα κατώφλια, εστίες και χωρίσματα από ωμές πλίνθους⁹⁴.

Στην Αττική τα αρχαιότερα παραδείγματα προέρχονται από δύο θέσεις στην πεδιάδα της Μεσογαίας, οι οποίες βρίσκονται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Πρόκειται για τον οικισμό σε χαμηλό λόφο στη **Μερέντα Μαρκοπούλου** και την εγκατάσταση στο **Σαμάρθι Καλυβίων Θορικού**, την οποία περιγράφουμε αναλυτικά στο Κεφ.5. Στη πρώτη φάση του οικισμού στη **Μερέντα Μαρκοπούλου**, που περιγράψαμε στο Κεφ. 2.5.1, οι άνθρωποι κατοικούσαν σε υπόσκαφες αλλά και ισόγειες καλύβες με ανωδομή από φθαρτά υλικά. Στο χώρο βρέθηκαν και αρκετοί

⁹² Παππά, 2008.

⁹³ Μπατζέλας, 2008, 26, όπου και η πλήρης βιβλιογραφία.

⁹⁴ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, 1992, 104-11.

μικρότεροι λάκκοι, τους οποίους οι ανασκαφείς συσχέτισαν με αποθηκευτική χρήση. Οι υπόσκαφοι αλλά και οι ισόγειοι χώροι, οι οποίοι θεωρήθηκαν οικιακοί, βρίσκονταν όλοι συγκεντρωμένοι σε κοινό τομέα στα ανατολικά του οικισμού. Οι πέντε υπόσκαφες οικίες έχουν κάτοψη σχεδόν κυκλική ή ελλειψοειδή διαμέτρου 2,50 ως 7 μ. και επίπεδο πυθμένα. Οι λάκκοι έχουν βάθος 0,13 ως 1 μ. με σχετικά κάθετα τοιχώματα, τα οποία στη μια πλευρά αποκτούν ομαλή κλίση, λειτουργώντας ως τμήμα της εισόδου. Στην εξωτερική περίμετρο του λάκκου σώζονται οι οπές των πασσάλων στήριξης της ανωδομής.

Στο Κεφ.3 επιχειρήσαμε να βγάλουμε γενικά συμπεράσματα σχετικά με την επιλογή της θέσης των οικισμών στη Νεολιθική Αττική. Οι άνθρωποι της Αττικής εκμεταλλεύονται ήδη από την αρχή της Νεολιθικής τις εύφορες μικρές πεδιάδες της περιοχής. Το μεγαλύτερο ποσοστό των οικισμών ιδρύεται στην άμεση επικράτεια τους. Τη δεύτερη μεγαλύτερη συγκέντρωση θέσεων τη βρίσκουμε κοντά στην ανατολική ακτογραμμή. Σημαντικός παράγοντας για την ίδρυση οικισμών στη πλευρά του Αιγαίου θεωρείται η εκμετάλλευση των θαλάσσιων δρόμων με κύριο στόχο την εξόρυξη και μεταφορά του οψιανού από τη Μήλο.

Σε όλο το εύρος της Αττικής επιλέγονται για κατοίκηση πεδινές θέσεις ή πλαγιές χαμηλών λόφων. Οι οικισμοί βρίσκονται σε μικρή απόσταση από κάποια πηγή νερού και αρκετοί ιδρύονται σε περιοχές που θεωρούνται φυσικά περάσματα. Η αυξημένη χρήση των σπηλαίων κατά τη NN και την TN συνδέεται συνήθως με έντονες κλιματολογικές αλλαγές (ξηρασία) και με την εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας⁹⁵.

Από τα αρχικά στάδια μέχρι και το τέλος της Νεολιθικής, στους οικισμούς της Αττικής κατασκευάζονται υπόσκαφες καλύβες με ανωδομή από ελαφριά φθαρτά υλικά και υπέργεια κτίσματα από πιο ανθεκτικά υλικά. Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν πως οι υπόσκαφες καλύβες αποτελούσαν πρόχειρες κατασκευές που εξυπηρετούσαν ανάγκες μιας ημιμόνιμης εποχικής κατοίκησης. Τα τελευταία χρόνια στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, κατασκευές αυτού του τύπου, οι οποίες χαρακτηρίζονται από πρακτικότητα και ευελιξία, εμφανίζονται σε μεγάλο αριθμό θέσεων, πολλές από τις οποίες γνωρίζουν διαδοχικές φάσεις κατοίκησης. Σε πολλές περιπτώσεις οικισμών υπόσκαφες και υπέργειες κατασκευές συνυπάρχουν,

⁹⁵ Σάμψων, 2007, 457, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

εξυπηρετώντας πιθανόν διαφορετικές λειτουργίες μέσα στον οικισμό. Στην παρούσα εργασία, στην οποία παρουσιάζεται η νεολιθική εγκατάσταση στο Σαμάρθι, η οποία αποτελείται εξολοκλήρου από υπόσκαφες καλύβες, μας δίνεται η ευκαιρία να συζητήσουμε τη σημασία και το ρόλο του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου.

Κεφάλαιο 4. Η ανασκαφή στη θέση Σαμάρθι

4.1 Το χρονικό της ανασκαφής

Η θέση Σαμάρθι (Καλυβίων) - Αγ. Δημήτριος (Μαρκοπούλου) βρίσκεται στο βόρειο όριο του δήμου Σαρωνικού (πρώην δήμο Καλυβίων Θορικού) ακριβώς στα σύνορα με την περιφέρεια του δήμου Μαρκοπούλου Μεσογαίας και εντός της ζώνης του ΒΙ.ΠΑ. Καλυβίων (Εικ.4.1). Οι αρχαιότητες εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της επίβλεψης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής (τότε Β' Ε.Π.Κ.Α) των εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή κτιρίων των κεντρικών αποθηκών της εταιρείας «ΛΙΝΤΑ ΕΛΛΑΣ & ΣΙΑ Ο.Ε»⁹⁶.

Στο οικόπεδο, συνολικής έκτασης περίπου 120 στρεμμάτων, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες, οι οποίες αφορούν κατάλοιπα της νεολιθικής και αρχαϊκής-κλασικής περιόδου. Η σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις σε αντιστοιχία με τις εργασίες κατασκευής των κτιριακών εγκαταστάσεων. Η πρώτη φάση της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε από το Νοέμβριο του 2009 έως τον Φεβρουάριο του 2011 και η δεύτερη από τον Δεκέμβριο του 2013 έως το Νοέμβριο του 2015. Η ανασκαφή διενεργήθηκε με τη χρήση καννάβου, ο οποίος διαιρούσε τον χώρο σε τομείς 20 X 20μ. με επιμέρους τετράγωνα 5 X 5μ.⁹⁷.

Σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου εντοπίστηκε ένα εκτεταμένο δίκτυο από παράλληλες αύλακες και λάκκους, το οποίο αποτελεί το αποτύπωμα αμπελώνα των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων, σύμφωνα με τη περιορισμένη ποσότητα κεραμικής που βρέθηκε μέσα στην επίχωση των ορυγμάτων (Εικ.4.2 & 4.3). Στα κατώτερα στρώματα εντοπίστηκαν επίσης και ανασκάφηκαν έξι περιοχές με κατάλοιπα που αφορούν τη νεολιθική περίοδο⁹⁸. Πρόκειται για πέντε υπόσκαφες διαμορφώσεις διαφορετικού μεγέθους και κάτοψης, οι οποίες αποτελούν το σωζόμενο κατώτερο τμήμα καλυβών με ανωδομή από φθαρτά υλικά.⁹⁹

⁹⁶ Ραυτοπούλου, 2013, 139-148.

⁹⁷ Οι τομείς που διαιρούν τον κάνναβο ονομάζονται με τη χρήση πεζών γραμμάτων του ελληνικού αλφάβητου στον άξονα Β-Ν και αραβικών αριθμών στον άξονα Α-Δ (π.χ. α1, α2, β3, δ8). Αντίστοιχα τα τετράγωνα με κεφαλαίους ελληνικούς χαρακτήρες και αραβικούς αριθμούς (π.χ. Α1, Α2)

⁹⁸ Μια μικρή παρουσίαση της θέσης με τη μορφή πόστερ πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του συνεδρίου «Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής» το 2015 (Ραυτοπούλου & Τσώνος, 2015).

⁹⁹ Η ΝΠ VI, υπόσκαφη διαμόρφωση με διπλή σειρά πασσάλωσης, αποκαλύφθηκε στη δεύτερη φάση του έργου αρκετά δυτικότερα από τις υπόλοιπες. Η ανασκαφή του εσωτερικού της δεν απέδωσε κανένα κινητό εύρημα, αλλά αποδίδεται στην ίδια χρονολογική περίοδο λόγω κοινών μορφολογικών και κατασκευαστικών χαρακτηριστικών.

4.2 Η γεωμορφολογία της θέσης

Η εύφορη αυτή περιοχή, η οποία βρίσκεται σε υψόμετρο 70 έως 77μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, αποτελεί τμήμα της μεγάλης πεδιάδας των Μεσογείων κοντά στα νότια όρια της. Πρόκειται για μια μικρή πεδινή έκταση ανάμεσα σε δύο χαμηλούς ορεινούς όγκους, τον λόφο Καμάριζα¹⁰⁰ στα δυτικά και το λόφο Καστράκι, προβούνι του όρους Μερέντα (ή Αιματόριζα) στα ανατολικά (Εικ.4.4). Στους πρόποδες της Μερέντας κυλάει ο ποταμός Ερασίνοσ που εκβάλλει στον Ευβοϊκό, ενώ στους πρόποδες του απέναντι λόφου κυλά ρέμα που καταλήγει στον Σαρωνικό κόλπο. Η θέση της περιοχής την καθιστά φυσικό πέρασμα από την ενδοχώρα της πεδιάδας των Μεσογείων προς τη θάλασσα.

4.3 Η νεολιθική εγκατάσταση στο Σαμάρθι

Η εγκατάσταση της νεολιθικής περιόδου, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελείται εξολοκλήρου από ορύγματα διαμορφωμένα στο συμπαγές ασβεστολιθικό (κιμηλιά), ή κατά τόπους σχιστολιθικό, φυσικό πέτρωμα. Ως συμβατική ονομασία των χώρων με τα νεολιθικά κατάλοιπα προτιμήθηκε ο ουδέτερος όρος «Νεολιθική Περιοχή» (ΝΠ)¹⁰¹, καθώς δεν ήταν εύκολο να διασαφηνιστεί εξαρχής ο ρόλος των υπόσκαφων κατασκευών. Τρεις από τις υπόσκαφες διαμορφώσεις (ΝΠ I-III) βρέθηκαν σε σχετικά κοντινή απόσταση μεταξύ τους στο ΝΑ τμήμα του οικοπέδου. Στον ελεύθερο μεταξύ τους χώρο υπήρχε πηγάδι. Η ΝΠ IV βρέθηκε περίπου 210μ. ανατολικότερα, ενώ η ΝΠ VI βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Στο χώρο ανάμεσα στις περιοχές I-III και IV, βρέθηκε μικρός κυκλικός λάκκος με νεολιθική κεραμική (ΝΠ V). Οι νεολιθικές περιοχές κάλυπταν συνολικά επιφάνεια μεγαλύτερη από 500 τ.μ. (Εικ.4.5). Ολόκληρη η έκταση του ανασκαφέντος οικοπέδου ερευνήθηκε εξαντλητικά. Οι εργασίες εκσκαφής έφθασαν μέχρι το σταθερό έδαφος και το ίδιο συνέβη και στις ζώνες όπου πραγματοποιήθηκαν οι σωστικές ανασκαφές, μην αφήνοντας αμφιβολίες για την ύπαρξη καταλοίπων της νεολιθικής περιόδου σε βαθύτερα στρώματα. Ταυτόχρονα διαπιστώθηκε, κατά την αποκάλυψη των ΝΠ I, II και III, πως η νεολιθική εγκατάσταση συνεχίζει να εκτείνεται προς Ν εκτός ορίου εκσκαφής. Σύμφωνα με τη κεραμική που αποκαλύφθηκε στην επίχωση των παραπάνω χώρων, στις ΝΠ I-III αντιπροσωπεύεται η AN και η MN, ενώ η ΝΠ IV

¹⁰⁰ Χαριτάκη & Ραυτοπούλου, 2013, 101-112.

¹⁰¹ Στο εξής θα αναφέρεται ως ΝΠ.

ανήκει χρονικά στη ΝΝ. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα τα δεδομένα της κάθε ΝΠ ξεχωριστά.

4.3.1 Νεολιθική Περιοχή Ι

Η ΝΠ Ι αποτελεί τον μεγαλύτερο σε έκταση χώρο χρήσης με διαστάσεις 19 x 20 μ. Τέσσερις μεγάλοι υπόσκαφοι χώροι δημιουργούν μια συστάδα, με τον μεγαλύτερο σε έκταση να βρίσκεται στο κέντρο ενώ οι άλλοι τρεις εφάπτονται σε αυτόν, δημιουργώντας μια κάτοψη ακανόνιστου σχήματος (Εικ.4.6 & 4.7). Μέρος του νοτίου τμήματος της ΝΠ Ι δεν κατέστη δυνατό να αποκαλυφθεί, καθώς συνεχίζόταν εκτός των ορίων της ζώνης εκσκαφής του οικοπέδου. Τη μεγαλύτερη επιφάνεια καταλαμβάνει ο κεντρικός λάκκος της συστάδας με διαστάσεις 12 x 14 μ. (Χώρος Α). Βόρεια του Χώρου Α εφάπτεται λάκκος διαστάσεων 9 x 7,5 μ. (Χώρος Β), ενώ στη δυτική του πλευρά διατάσσονται σε σειρά δύο λάκκοι, διαστάσεων 7 x 3 μ. ο νοτιότερος (Χώρος Γ) και 6 x 5 μ. ο βορειότερος (Χώρος Δ). Οι λάκκοι βρέθηκαν πληρωμένοι με χώμα καστανοκόκκινου χρώματος (Munsell 2.5 YR 3/3 – dark reddish brown).

Ο Χώρος Α είχε σκαφθεί, όπως και οι όμοροι του λάκκοι, στο υποκίτρινο ασβεστολιθικό στρώμα (κιμηλιά), το οποίο ήταν αρκετά μαλακό στο σκάψιμο και ταυτόχρονα συμπαγές, ώστε να μπορούν να διαμορφωθούν οι υπόσκαφοι χώροι. Έχει συνολική επιφάνεια περίπου 150 τ.μ. και βάθος από 0,60 ως 1,20 μέτρα. Σε όλη την έκταση του είχε καλυφθεί με στρώση μικρών λίθων πάχους από 0,10 έως 0,50 μ. (Εικ.4.8). Τα τοιχώματα του είναι κάθετα και ο πυθμένας του ελαφρώς κοίλος. Στο κέντρο του λάκκου βρέθηκε μικρότερη σε έκταση (6 x 5 μ. περ.) αβαθής κοιλότητα ωοειδούς/ακανόνιστης κάτοψης με μικρή προέκταση στη ΝΔ γωνία (Εικ.4.9). Η κοιλότητα ήταν καλυμμένη από πυκνό λιθόστρωτο δάπεδο το οποίο είχε συσταθεί από καλά πακτωμένους μικρούς λίθους ανάμεσα στους οποίους βρέθηκε πληθώρα κεραμικής και άλλων μικροευρημάτων. Στα όρια του περιγράμματος της κεντρικής κοιλότητας και στην άμεση περιφέρεια της, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός από οπές πασσάλων (Εικ.4.10).

Με βάση τα παραπάνω, στον Χώρο Α είναι δυνατόν να διακρίνουμε δύο τουλάχιστον οικιστικές φάσεις. Αρχικά το μέσο του πυθμένα καταλάμβανε καλύβα διαστάσεων περίπου 6 x 5 μ., κατάλοιπο της οποίας προφανώς αποτελεί η κοιλότητα

ωοειδούς κάτοψης, με λιθόστρωτο στο εσωτερικό της και οπές πασσαλόπηξης στην περίμετρο της (Εικ.4.11). Η μικρή κοιλότητα-προέκταση στα ΝΔ του περιγράμματος θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη εισόδου με στέγαστρο στο συγκεκριμένο χώρο ή την ύπαρξη μικρού αποθηκευτικού χώρου εφαιπόμενου στο κυρίως σώμα της καλύβας. Στον εξωτερικό χώρο στα Α της καλύβας βρέθηκαν περιοχές με καμένο χρώμα και πληθώρα οπών διαμέτρου 0,06 ως 0,38 μ., στοιχεία που ίσως μαρτυρούν τη ύπαρξη κατασκευών σχετικών με τις καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων. Σε μια δεύτερη φάση ο Χώρος Α καλύφθηκε σχεδόν εξολοκλήρου με λιθόστρωτο, δημιουργώντας έτσι ένα μεγάλο επίπεδο ανοικτό χώρο.

Το λιθόστρωτο δάπεδο που κάλυψε την επιφάνεια του Χώρου Α απέδωσε μεγάλη ποσότητα άβαφης ερυθρής κεραμικής στα ανώτερα στρώματα και μελανής αρκετά εύθρυπτης στα κατώτερα. Λίγα όστρακα φέρουν διακόσμηση από μικρά ανάγλυφα επιθήματα (barbotine), (Εικ.4.12). Το μεγαλύτερο ποσοστό των οστράκων βρέθηκε θραυσμένο σε μικρά τεμάχια λίγων εκατοστών, σε μέγεθος παρόμοιο με των λίθων του δαπέδου. Προφανώς αποτέθηκε στο χώρο ως υλικό διάστρωσης κατά τη κατασκευή του λιθόστρωτου. Το σύνολο των ευρημάτων συμπλήρωνε μεγάλη ποσότητα οψιανού, οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί μικρό τμήμα από μαρμάρينو αγγείο, το οποίο σώζει ανάγλυφη μικρή λαβή ωοειδούς σχήματος (Εικ.4.13).

Στα στρώματα που αφορούν το εσωτερικό του λάκκου της αρχικής καλύβας βρέθηκε μεγάλος αριθμός ευρημάτων οικιακού χαρακτήρα. Η κεραμική περιελάμβανε κυρίως όστρακα μελανά και ερυθρά από άβαφα ανοικτά αγγεία τα οποία εδράζονται σε δακτυλιόσχημη βάση ή ημίψηλο πόδι. Από το σύνολο των οστράκων ξεχωρίζει σύνολο από μικρά επίπεδα πήλινα τεμάχια, για τα οποία εξετάζεται η πιθανότητα να αποτελούν κατάλοιπα από την ενδεχόμενη επάλειψη των τοίχων της καλύβας με πηλό. Ο πηλός τους είναι εξαιρετικά εύθρυπτος, έχουν μήκος από 0,05 έως 0,07 μ. και ανάγλυφη γραμμή στη μια πλευρά (Εικ.4.14). Σε ότι αφορά τα εργαλεία, κυριαρχεί η μεγάλη ποσότητα οψιανού (Εικ.4.15β). Βρέθηκαν ακέραιες λεπίδες, πυρήνες και μικροεργαλεία, όπως οπείς και σφηνίσκοι, και μια φυλλόσχημη αιχμή βέλους με μίσχο (Εικ.4.15α). Τρία οστέινα αιχμηρά εργαλεία θυμίζουν αντίστοιχα παραδείγματα από το σπήλαιο του Κίτσου (Εικ.4.15γ). Βρέθηκαν επίσης οστά ζώων και πολλά όστρεα. Χαρακτηριστικά ευρήματα αποτελούν και η επίπεδη

λίθινη χάντρα σε σχήμα ρόμβου με δύο οπές και δύο περιάπτα από λίθο και θαλάσσιο όστρεο (Εικ.4.15δ).

Ο βορειότερος λάκκος (**Χώρος Β**) πιθανότατα γνώρισε τρεις οικιστικές φάσεις κατά τις οποίες σταδιακά τριπλασιάστηκε το μέγεθος του (Εικ.4.16) και συνδέθηκε με τον κεντρικό Χώρο Α. Ο Χώρος Β είχε αρχικά έκταση περίπου 3 x 3 μ. Σε δεύτερη φάση ο χώρος επεκτάθηκε προς Β και δημιουργήθηκε διευρυμένη είσοδος, η οποία τον συνέδεε με το λιθοστρωμένο ανοικτό χώρο. Στο ίδιο ύψος με την είσοδο διαμορφώθηκε πιθανόν δάπεδο από πακτωμένο χώμα. Στην τελική φάση ο χώρος επεκτάθηκε προς τα Δ και τα Α, καλύπτοντας πλέον μια επιφάνεια 70 τ.μ., και καλύφθηκε με στρώση καστανοκόκκινου χρώματος πάχους 0,25 μ. Στο κέντρο του νέου δαπέδου βρέθηκε λιθόκτιστη κατασκευή, η οποία πιθανώς αποτελούσε βάση για τη στήριξη ξύλινης δοκού. Την ύπαρξη δοκαριού στήριξης μπορούμε να υποθέσουμε και στο μέσο του μήκους της εισόδου του χώρου, όπου βρέθηκε ίχνος από καμένο χώμα.

Οι δύο λάκκοι στα δυτικά (**Χώροι Γ & Δ**) αν και εφαπτόμενοι χωρίζονταν με σαφήνεια από ένα έξαρμα στην επιφάνεια του φυσικού βράχου. Και οι δύο βρέθηκαν καλυμμένοι από στρώση λίθων (Εικ.4.17). Στους δύο χώρους υπήρχε πρόσβαση στα ανατολικά προς τον κεντρικό χώρο Α. Κοντά στο Δ τοίχωμα του Χώρου Γ σώζεται θεμέλιο τοίχου, του μοναδικού στη ΝΠ Ι (Εικ.4.18).

4.3.2 Νεολιθική Περιοχή II & III

Η ΝΠ II βρίσκεται περίπου 35 μ. δυτικότερα της ΝΠ Ι και έχει έκταση 13,20 x 11,60 μ., ενώ το νοτιότερο τμήμα της δεν ανασκάφηκε καθώς συνέχιζε εκτός ορίων εκσκαφής. Πρόκειται για μεγάλο λάκκο ακανόνιστου σχήματος και μέγιστου βάθους 0,60 μ., στο εσωτερικό του οποίου εντοπίστηκαν δύο περιοχές με επάλληλες στρώσεις λίθων στο βόρειο και νότιο τμήμα του αντίστοιχα (Εικ.4.19). Στο βόρειο τμήμα εντοπίζονται τέσσερις τουλάχιστον επάλληλες στρώσεις λίθων, οι οποίες κάλυπταν όρυγμα ακανόνιστου σχήματος, το οποίο είχε διαμορφωθεί στον πυθμένα του μεγάλου λάκκου. Αντίστοιχα στο νότιο τμήμα, όρυγμα ελλειψοειδούς κάτοψης (τμήμα του συνεχιζόταν εκτός ορίων της ζώνης εκσκαφής) είχε καλυφθεί με δύο στρώσεις λίθων, ενώ στον πυθμένα του βρέθηκε οπή διαμέτρου 0,24 μ., πιθανό ίχνος από την στερέωση ξύλινης δοκού. Στην επίχωση των ορυγμάτων αλλά και του

ευρύτερου λάκκου βρέθηκε κεραμική της AN και μεγάλη ποσότητα καταλοίπων από οψιανό.

Λίγα μέτρα δυτικότερα αποκαλύφθηκε λάκκος ελλειψοειδούς σχήματος (ΝΠ III), το νότιο τμήμα του οποίου συνεχίζει επίσης εκτός ορίων εκσκαφής και δεν ανασκάφθηκε (Εικ.4.20). Στον πυθμένα του λάκκου, διαστάσεων 4,60 x 12,20 μ., βρέθηκε μικρό τοιχάριο και δύο μικρότεροι λάκκοι διαμέτρου 1,20 μ. που ίσως προορίζονταν για αποθηκευτική χρήση.

4.3.3 Νεολιθική Περιοχή IV

Σε μεγάλη απόσταση σε σχέση με τις προαναφερθείσες περιοχές, πάνω από 210 μ. στα ανατολικά, βρέθηκαν τα κατάλοιπα υπόσκαφης καλύβας (ΝΠ IV), η οποία σύμφωνα με τη προκαταρκτική εξέταση των κινητών ευρημάτων ανήκει στη NN. Η ΝΠ IV βρέθηκε σε ελαφρώς μεγαλύτερο υψομετρικά σημείο σε σχέση με τις άλλες νεολιθικές περιοχές, περίπου 7 μ. ψηλότερα. Ανασκάφηκε μεγάλος λάκκος ελλειψοειδούς-ακανόνιστης κάτοψης, ο οποίος αποτελούσε το υπόσκαφο τμήμα της καλύβας. Ο λάκκος έχει διαστάσεις 6,20 x 11,70 μ. και μέγιστο βάθος 0,79μ.. Στον πυθμένα σώζεται οπή (0,20 x 0,30 μ.), γεμάτη με καμένο χώμα που πιθανόν μπορεί να συσχετιστεί με ξύλινη δοκό για τη στήριξη της στέγης, περίπου στο μέσο του πλάτους της καλύβας (Εικ.4.21.). Στο δυτικό μισό της νότιας πλευράς βρέθηκε είσοδος με αναβαθμό διαμορφωμένο στο φυσικό έδαφος, ενώ δύο σωροί από καλά πακτωμένους μικρούς λίθους μπορούν να ερμηνευτούν ως κατάλοιπα εσωτερικών αντηρίδων. Σε αυτές θα κατέληγαν μακριά χοντρά κλαδιά, καμπυλωμένα και τοποθετημένα λοξά για να δημιουργήσουν το θολωτό σχήμα της καλύβας, τα οποία στερεώνονται στο μεγάλο κεντρικό δοκάρι. Άλλος ένας αντίστοιχος λιθοσωρός βρέθηκε αντιδιαμετρικά της εισόδου σε σημείο όπου η κάτοψη της καλύβας σχηματίζει υποτυπώδη γωνία.

Στο χώρο λειτούργησαν δύο θερμικές κατασκευές. Μια λιθόκτιστη θερμική κατασκευή-φούρνος κοντά στη ΒΑ γωνία της καλύβας και μια απλούστερη πυράεστια στο μέσο περίπου της Β πλευράς (Εικ.4.22 & 4.23). Λόγω της θέσης της, είναι δυνατόν η λιθόκτιστη κατασκευή να λειτουργούσε εξωτερικά της καλύβας

εφαπτόμενη στη ΒΑ γωνία της, σε συνδυασμό με μια πυρά από λίγα αναμμένα κάρβουνα στο εσωτερικό της.

Η επίχωση του λάκκου απέδωσε πληθώρα κεραμικής της ΝΝ, απολεπίσματα και μικροεργαλεία από οψιανό και ελάχιστα θαλάσσια όστρεα. Από το σύνολο του οψιανού ενδεικτική είναι τριγωνική αιχμή βέλους με ελαφρά κυρτές πλευρές και μίσχο (Εικ.4.24α). Αναφορικά με τα λίθινα μικροαντικείμενα, βρέθηκαν τρεις μικροί πελέκεις, δύο τμήματα τριβείων (Εικ.4.24γ) και ατρακτόσχημη λίθινη χάντρα (Εικ.4.24β). Από τη προκαταρκτική μελέτη του συνόλου της κεραμικής προέκυψαν όστρακα από αρκετά χονδρά «μαγειρικά» σκεύη κατασκευασμένα από χονδρό πηλό με προσμίξεις. Μεταξύ αυτών βρίσκουμε λεκάνη με τέσσερις λαβές-αποφύσεις (Εικ.4.25) και μεγάλη πιθανόν πιθόσχημα αγγεία. Τα λεπτότερα ανοικτά αγγεία φέρουν αλείφωμα εξωτερικά και ενίοτε γραπτή διακόσμηση, συνήθως μελανή βαφή σε κιτρινωπό πηλό (Εικ.4.26), η οποία ομοιάζει με τα παραδείγματα της αμαυρόχρωμης κεραμικής από την τελευταία φάση της Νέας Μάκρης και τα σπήλαια Κίτσου και Πανός. Αρκετά όστρακα φέρουν εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση (Εικ. 4.27α-ε. Τα πιο χαρακτηριστικά ενδεχομένως προέρχονται από τη βάση και το σώμα αγγείου του τύπου της «σέσουλας» (scoop), όπως αυτά που έχουν βρεθεί στην Αγορά των Αθηνών και στα σπήλαια του Πανός και του Κίτσου στην Αττική και στο σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια της Εύβοιας (Εικ.4.28). Ο συγκεκριμένος τύπος χρησιμοποιείται στην τελευταία περίοδο της νεολιθικής (ΝΝ, ΤΝ) χωρίς όμως να έχει διευκρινιστεί η ακριβής χρήση του. Σέσουλες διαφορετικών τύπων έχουν βρεθεί στη Θεσσαλία, τη Φθιώτιδα, τη Βοιωτία την Εύβοια, την Αττική και τα κοντινά νησιά της σε μεγάλη ποικιλία ανασκαφικών συνόλων. Στο παρελθόν έχουν προταθεί αρκετές ερμηνείες σχετικά με τη χρησιμότητα των αγγείων, όπως σέσουλες για δημητριακά, πύραυλα ή θυμιατήρια και δοχεία για αποθήκευση αλατιού¹⁰². Χαρακτηριστικό επίσης είναι όστρακο με μικρό αριθμό διαμπερών οπών, τμήμα «ηθμού» (Εικ.4.29). Σε αρκετά από τα όστρακα βρέθηκαν οπές ανάρτησης (στα περισσότερα κοντά στο χείλος).

Στον χώρο που εκτείνεται Β της ΝΠ IV βρέθηκαν ελάχιστα αποσπασματικά κατάλοιπα της ίδιας περιόδου. Το πιο σημαντικό βρέθηκε σε απόσταση περίπου 4 μ. βόρεια της υπόσκαφης καλύβας. Αποκαλύφθηκε in situ σκύφος με επίπεδη βάση και

¹⁰² Νάζου, 2012.

γωνία λίγο κάτω από τη κοιλιά, το σχήμα του οποίου βρίσκουμε στην αρχή της NN στη Νέα Μάκρη (Εικ.4.30). Το αγγείο είχε τοποθετηθεί με τη βάση προς τα κάτω στο φυσικό έδαφος σε βάθος λίγο χαμηλότερο από αυτό του λάκκου της καλύβας. Στον άμεσο χώρο γύρω από αυτό βρέθηκαν αρκετά απολεπίσματα οψιανού και μια ακέραιη λεπίδα. Σε απόσταση 5 έως και 20 μ. περίπου βορειότερα της ΝΠ IV, βρέθηκαν έξι αβαθείς λάκκοι σκαμμένοι στην κιμηλιά γεμάτοι με καστανό αμμώδες χώμα, οι οποίοι απέδωσαν ελάχιστα νεολιθικά όστρακα και απολεπίσματα οψιανών. Η αποσπασματικότητα των ευρημάτων οφειλόταν πιθανότατα στη μετέπειτα χρήση του χώρου, καθώς η ευρύτερη έκταση είχε καταληφθεί από τμήμα νεκροταφείου των κλασικών χρόνων.

Σε απόσταση περίπου 40 μ. βόρεια της υπόσκαφης καλύβας βρέθηκε πηγάδι σκαμμένο στα αλλεπάλληλα στρώματα σχιστολιθικού βράχου και κιμηλιάς (Εικ.4.31). Το πηγάδι βρέθηκε γεμάτο με καστανοκόκκινο αργιλώδες χώμα, κατά τόπους λίθους και μικρή ποσότητα κεραμικής της NN. Τα περισσότερα όστρακα φαίνεται να προέρχονται από ανοικτά αγγεία. Η ανασκαφή του πηγαδιού σταμάτησε σε βάθος 6 μ. χωρίς να αποκαλυφθεί ο πυθμένας του, λόγω της επικινδυνότητας της εργασίας. Σε βάθος περίπου 3 μ. από το στόμιο του, αποκαλύφθηκε στο ΒΔ τμήμα των τοιχωμάτων του πηγαδιού πατούρα διαμορφωμένη στο στρώμα κιμηλιάς. Λίγο ψηλότερα από τα άκρα της πατούρας, δύο μεγάλοι αργοί λίθοι εξείχαν από τα τοιχώματα (Εικ.4.32). Φαίνεται πως η διαμόρφωση είχε δημιουργηθεί για να διευκολύνει τη πρόσβαση στο εσωτερικό του πηγαδιού κατά τη διάνοιξη του και κατά τη χρήση του.

4.3.4 Νεολιθική Περιοχή V

Πρόκειται για μεμονωμένο λάκκο, ο οποίος βρέθηκε στον κενό χώρο μεταξύ των ΝΠ I-VI σε μεγάλη απόσταση (άνω των 100 μ.) από τα οικιστικά κατάλοιπα. Ο λάκκος έχει κυκλωτερές σχήμα, διαμέτρου 1,80 μ., και σκάφθηκε και αυτός στη μαλακή υποκίτρινη κιμηλιά, φτάνοντας σε βάθος 0,90μ. (Εικ.4.33). Διαθέτει κάθετα τοιχώματα και σχετικά επίπεδο πυθμένα. Το εσωτερικό του βρέθηκε γεμάτο με κόκκινο χώμα, ενώ κοντά στα ΝΑ τοιχώματα του αποκαλύφθηκε σωρός μικρών λίθων. Ο λάκκος περιείχε ελάχιστα άβαφα όστρακα της AN, μεταξύ αυτών τμήμα άβαφου ημισφαιρικού αγγείου (φιάλη;).

4.3.5 Νεολιθική Περιοχή VI

Στα δυτικά των προαναφερθέντων υπόσκαφων χώρων, 280 μ. περίπου από τις ΝΠ I-III και 430 μ. από την ΝΠ IV εντοπίστηκε ακόμη ένας υπόσκαφος χώρος, ο οποίος είναι δυσερμήνευτος ως προς τη χρήση του και την χρονολόγηση του. Πρόκειται για μεγάλο βαθύ λάκκο ωοειδούς κάτοψης, ο οποίος εντός του περιγράμματος του φέρει διπλή σειρά από οπές πασσάλωσης (Εικ.4.34). Ο λάκκος σκάφθηκε στο φυσικό ασβεστολιθικό πέτρωμα (κιμηλιά), έχει διαστάσεις 7,52 x 5,56 μ. και προσανατολισμό B-N. Η επίχωση του αποτελείτο από ανοικτό κόκκινο χώμα και κατά τόπους ελάχιστες μικρές πέτρες και μικρά τμήματα από το φυσικό πέτρωμα. Τα τοιχώματα του λάκκου είχαν ανώμαλη επιφάνεια και σχετικά έντονη κλίση, με αποτέλεσμα το συνολικό εμβαδόν του χώρου να μειώνεται πάνω από το μισό όσο πλησιάζουμε στον πυθμένα. Στο N άκρο, στα τοιχώματα είχε αφεθεί ένα είδος στενού διαδρόμου με σχετικά ομαλή κλίση προφανώς για τη διευκόλυνση της πρόσβασης στον υπόσκαφο χώρο. Ο πυθμένας ήταν κοίλος με ανώμαλη επιφάνεια και αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,75 μ. από το χείλος του λάκκου. Στα τοιχώματα, λίγα εκατοστά χαμηλότερα (-0,10 έως -0,30 μ.) από το περιχέλιωμα του λάκκου, αποκαλύφθηκε η πρώτη ζώνη από 25 οπές πασσάλωσης. Οι οπές έχουν κάθετη διατομή διαμέτρου 0,07 έως 0,12 μ. και βάθος 0,08 έως 0,14 μ. Οι περισσότερες βρίσκονται σε σχετικά κανονικά διαστήματα μεταξύ τους, σε απόσταση περίπου 0,40/0,50 μ. Σε βάθος -0,60/0,70 μ. έως -1,30 μ. βρίσκεται δεύτερη ζώνη αποτελούμενη από μόνο έξι οπές με παρόμοιες διαστάσεις, οι οποίες είναι διανοιγμένες σε μεγαλύτερα διαστήματα. Στο επίπεδο, ελαφρώς χαμηλότερα της δεύτερης σειράς πασσάλωσης, βρέθηκε αραιή στρώση από μικρούς λίθους και μικρά κομμάτια από το φυσικό πέτρωμα στο οποίο διαμορφώθηκε ο λάκκος (Εικ.4.35 & 4.36), στοιχείο που ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη ενός είδους δαπέδου. Η επίχωση από το εσωτερικό του λάκκου αφαιρέθηκε με μεγάλη προσοχή χωρίς να διαπιστωθούν ενδείξεις σχετικές με τη χρήση φωτιάς ή την αποσύνθεση οργανικών καταλοίπων.

Η επίχωση του λάκκου δεν απέδωσε κανένα κινητό εύρημα, γεγονός που καθιστά πολύ δύσκολη την όποια απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισης. Ο λάκκος θεωρήθηκε τμήμα του συνόλου των νεολιθικών χώρων καθώς μοιράζεται μαζί τους

πολλά κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά. Βρέθηκε διαμορφωμένος στον ίδιο τύπο εδάφους (ασβεστολιθικό πέτρωμα – κιμηλιά), στον οποίο σκάφτηκαν όλοι οι υπόσκαφοι χώροι με νεολιθικά κατάλοιπα. Διαθέτει μεγάλο μέγεθος, σαφή κάτοψη με πιθανή είσοδο στο Ν άκρο και οπές πασσάλων που μαρτυρούν την ύπαρξη ανωδομής ή στεγάστρου. Απαντήσεις σχετικά με το υπέργειο τμήμα της κατασκευής αναζητούνται στη λειτουργία της διπλής πασσάλωσης. Κατά την ανασκαφή δεν βρέθηκαν στοιχεία για το ποια από τις δύο σειρές πασσάλων προηγείται και ποια έπεται.

Συνοψίζοντας τα ανασκαφικά δεδομένα που αναπτύχθηκαν στο Κεφ.4, μπορούμε σε να μιλήσουμε για μια, μικρή σε έκταση, νεολιθική εγκατάσταση, η οποία αποτελείται εξολοκλήρου από υπόσκαφες κατασκευές με ανωδομή από φθαρτά υλικά. Οι υπόσκαφοι χώροι που αντιστοιχούν στις ΝΠ I (AN, MN), ΝΠ II (AN) και ΝΠ III (AN) αποτελούσαν τμήματα ενός κοινού οικιστικού πυρήνα, ο οποίος συνεχίζει προς Ν. Όλοι οι χώροι διαθέτουν ένα υπόσκαφο τμήμα σκαμμένο στο φυσικό έδαφος (κιμηλιά), το οποίο κάλυπτε ανωδομή στερεωμένη σε ξύλινους πάσσαλους. Αν και συνήθως η κατασκευή υπόσκαφων καλυβών σχετίζεται με βραχύχρονες, πρόχειρες εγκαταστάσεις και κινητικότητα των ομάδων που κατοικούν σε αυτές, στο Σαμάρθι είχε προβλεφθεί η διάνοιξη πηγαδιών για τη κάλυψη των αναγκών σε νερό σε περιόδους ξηρασίας. Η παρουσία πηγαδιών αποτελεί απόδειξη πως οι κάτοικοι της θέσης προνοούσαν για το μέλλον και αφιέρωσαν αρκετές ώρες για ένα έργο που αφορούσε το σύνολο της κοινότητας. Στη ευρύτερη επικράτεια της εγκατάστασης θα πρέπει να συνυπολογίσουμε τους υπόσκαφους χώρους ΝΠ V (στα βόρεια) και ΝΠ VI (στα ΒΔ) μαζί με τους ανοικτούς χώρους που εκτείνονται ανάμεσα τους. Στη ΝΝ ο άνθρωπος της Αττικής συνεχίζει να κατοικεί στο Σαμάρθι, όπως διαπιστώνουμε από τα κατάλοιπα υπόσκαφης καλύβας (ΝΠ IV) στα ανατολικά του παλαιότερου οικιστικού πυρήνα. Στο εσωτερικό της καλύβας, όπου σώζονται δύο θερμικές κατασκευές, βρέθηκε οικιακή μαζί με καλής ποιότητας κεραμική και μικροεργαλεία από οψιανό και λίθο. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν ενδείξεις σχετικές με τις δραστηριότητες των ενοίκων της καλύβας, χωρίς όμως να στοιχειοθετούν τη λειτουργία ενός αυτόνομου νοικοκυριού στο χώρο αυτό.

Τα εύφορα εδάφη της πεδιάδας των Μεσογείων και η στρατηγική θέση στο μέσο φυσικών περασμάτων αποτέλεσαν την αφορμή για να κατοικηθεί το Σαμάρθι

σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής, Στο επόμενο κεφάλαιο θα συζητήσουμε εκτενέστερα τους λόγους αυτούς.

Κεφάλαιο 5. Το Σαμάρθι στο ευρύτερο νεολιθικό πλαίσιο της Νεολιθικής Αττικής

5.1 Η στρατηγική σημασία της θέσης

Συζητήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (Κεφ.3.1) τη σημασία της επιλογής του τόπου, στον οποίο οι άνθρωποι αποφασίζουν να κατοικήσουν ιδρύοντας τις μικρές ή μεγαλύτερες κοινότητες τους. Εστιάζοντας στη γεωγραφική θέση όπου βρέθηκε η νεολιθική εγκατάσταση στο Σαμάρθι, είναι εύλογο να αναζητήσουμε απαντήσεις σχετικά με τους λόγους, οι οποίοι οδήγησαν μια ομάδα ανθρώπων να επιλέξει τη συγκεκριμένη περιοχή ως τόπο κατοικίας. Η θέση Σαμάρθι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει (Κεφ.4.2), τοποθετείται στο νότιο άκρο της εύφορης πεδιάδας των Μεσογείων, μιας περιοχής η οποία διατηρούσε τον αγροτικό της χαρακτήρα μέχρι και τις αρχές του 21ου αι. Την ευρύτερη περιοχή διασχίζουν μικρά ρέματα, δημιουργημένα από τα νερά της βροχής, τα οποία καταλήγουν στον Ν. Ευβοϊκό στα Α και στο Σαρωνικό κόλπο στα Δ (Εικ.5.1). Τα ρέματα παρουσιάζουν εποχιακές διακυμάνσεις, ανάλογα με τις επικρατούσες κλιματικές συνθήκες, οι οποίες είναι έντονες λόγω του ημίξηρου Μεσογειακού κλίματος. Τη μικρή πεδινή έκταση κλείνουν από τα δυτικά και τα ανατολικά χαμηλά βουνά και λόφοι. Σε μικρή απόσταση στα ανατολικά ορθώνεται το όρος Μερέντα, ενώ αντίστοιχα στη δυτική πλευρά σειρά χαμηλών λόφων εκτείνεται σχεδόν ως τη θάλασσα.

Με βάση την παραπάνω εικόνα και παρατηρώντας το ανάγλυφο, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε τη ύπαρξη ενός φυσικού περάσματος στη θέση που ιδρύθηκε η εγκατάσταση (Εικ.5.2). Καθώς οι χαμηλοί ορεινοί όγκοι δυσχεραίνουν ή απαγορεύουν το πέρασμα από τη πεδιάδα των Μεσογείων προς το νότο και τα δυτικά, ο ευκολότερος δρόμος περνάει μέσα από τη μικρή αυτή κοιλάδα. Μια εύκολη διαδρομή 8,5 χλμ. ένωνε το Σαμάρθι με τα παράλια στον κόλπο του Σαρωνικού στα ΝΔ. Σε ελάχιστα μεγαλύτερη απόσταση βρίσκεται και η ανατολική ακτογραμμή της Αττικής και ο Ν. Ευβοϊκός κόλπος. Η διαδρομή προς τη θάλασσα στα ανατολικά, καταδεικνύει και το ρόλο της θέσης σε ένα ευρύτερο δίκτυο οικισμών στη ζώνη αυτή. Με κατεύθυνση ΒΑ μια αλυσίδα θέσεων ενώνει την εγκατάσταση στο Σαμάρθι με το Αιγαίο. Πρώτη στάση αποτελεί ο οικισμός στη κοιλάδα της Μερέντας Μαρκοπούλου. Συνεχίζοντας ΒΑ, στο μέσο της διαδρομής βρίσκεται η θέση Πούσι Καλογέρι, πριν καταλήξουμε στις δύο θέσεις στη περιοχή της Βραυρώνας (Εικ.5.3). Η καίρια θέση

της εγκατάστασης στα εύφορα εδάφη της πεδιάδας των Μεσογείων και ταυτόχρονα στο μέσο των φυσικών περασμάτων προς τη θάλασσα, αποτελούν κατά τη γνώμη μας τους σημαντικότερους λόγους, για τους οποίους ο νεολιθικός άνθρωπος της Αττικής επιστρέφει στο Σαμάρθι στις διάφορες φάσεις της Νεολιθικής.

5.2 Η οργάνωση του χώρου

Η προσπάθεια αναπαράστασης της εικόνας ενός νεολιθικού οικισμού μέσω των σωζόμενων υλικών καταλοίπων και της διάταξης αυτών στο χώρο είναι σε κάθε περίπτωση δύσκολο έργο. Ωστόσο τα στοιχεία που αντλούνται μέσα από αυτή τη διαδικασία, είναι ικανά να δώσουν απαντήσεις σε πολλαπλά ερωτήματα. Η οικιστική οργάνωση στο εσωτερικό κάθε κοινότητας αντανακλά ταυτόχρονα την κοινωνική δομή και την οικονομική και τεχνολογική κατάσταση των ανθρώπων που την απαρτίζουν.

Οι καλύβες που αποκαλύφθηκαν στο Σαμάρθι μας επιτρέπουν μια μικρή ματιά σε σχέση με την πλήρη εικόνα της εγκατάστασης στη νεολιθική εποχή. Οι κοντινοί χώροι **ΝΠ I**, **ΝΠ II** και **ΝΠ III** φαίνεται πως αποτελούν τμήματα του ίδιου οικιστικού πυρήνα με φάσεις κατοίκησης στην AN και τη MN, ο οποίος συνεχίζει στην έκταση νότια της ζώνης εκσκαφής του οικοπέδου. Η υπόσκαφη καλύβα της NN (**ΝΠ IV**) εντοπίστηκε 210 μ. ΒΑ των τριών χώρων, ενώ σε απόσταση σχεδόν 260 μ. ΒΔ εντοπίστηκε και η δεύτερη υπόσκαφη πασσαλόπηκτη κατασκευή (**ΝΠ VI**), το εσωτερικό της οποίας δεν έσωζε κανένα κινητό εύρημα. Ο μεγάλος ανοικτός χώρος που εκτείνεται ανάμεσα στο νοητό τρίγωνο που σχηματίζουν οι πέντε οικιστικές νησίδες αγγίζει τα 88 στρέμματα. Η έκταση αυτή, η οποία ερευνήθηκε ανασκαφικά φτάνοντας μέχρι το φυσικό έδαφος, απέδωσε σε ότι αφορά τα νεολιθικά κατάλοιπα, έναν αβαθή κυκλικό λάκκο (**ΝΠ V**) με μικρή ποσότητα κεραμικής και οψιανού.

Η παραπάνω εικόνα μας φέρνει στο μυαλό μια οργάνωση χώρου, στην οποία επικρατεί αραιή δόμηση και μεγάλοι κενοί χώροι ανάμεσα σε οικιστικές νησίδες αποτελούμενες από οικίες και άλλους βοηθητικούς χώρους. Είναι βέβαιο πως ακόμα και αν ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης βρίσκει εφαρμογή στην Αττική, είναι συνήθως δύσκολο να διαπιστωθεί ανασκαφικά, καθώς η πλειονότητα των ανασκαφών δεν ξεπερνά σε έκταση το μέγεθος ενός μικρού οικοπέδου. Η σωστική ανασκαφή στο Σαμάρθι ανήκει στις σπάνιες περιπτώσεις εκτεταμένων ανασκαφών, στις οποίες μας

δίνεται η ευκαιρία να εξετάσουμε ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της ευρύτερης επικράτειας μιας νεολιθικής εγκατάστασης.

Επανερχόμενοι στην κεντρική οικιστική νησίδα θα τολμήσουμε μια περιγραφή της λειτουργίας των χώρων με βάση τα διαφορετικά χαρακτηριστικά τους. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο Κεφ.2.1, στο οικιστικό σύμπλεγμα που αποκαλέσαμε συμβατικά **ΝΠ Ι**, αναγνωρίστηκαν τέσσερις διαφορετικοί υπόσκαφοι χώροι (Χώροι Α-Δ) και τουλάχιστον δύο διαφορετικές αρχιτεκτονικές φάσεις (Εικ.5.4). Στην αρχαιότερη φάση (ΑΝ), τον κεντρικό χώρο (Χώρος Α) καταλάμβανε υπόσκαφη καλύβα. Το υπόσκαφο τμήμα της καλύβας είχε κάτοψη ωοειδούς ή ακανόνιστου σχήματος λόγω μικρής προεξοχής στη νότια πλευρά της. Ακριβώς στην περίμετρο του λάκκου αλλά και σε μικρή απόσταση από αυτή βρέθηκε μεγάλος αριθμός από οπές πασσάλων (Εικ.5.5). Το εσωτερικό του κυρίως λάκκου αλλά και της προέκτασης βρέθηκε καλυμμένο από λιθοστρωμένο δάπεδο.

Εντός των ορίων της καλύβας βρέθηκε ένα μεγάλο σύνολο ευρημάτων, ορισμένα εκ των οποίων μπορούν να συνδεθούν με οικιακές δραστηριότητες. Η κεραμική περιελάμβανε κυρίως όστρακα από άβαφα ανοικτά αγγεία, όπως φιάλες με δακτυλιόσχημη βάση ή ψηλό πόδι. Βρέθηκαν τρία οστέινα εργαλεία (οπίεις), ενώ μεγάλη ήταν και η ποσότητα μικροαντικειμένων από οψιανό που περιελάμβανε τμήματα πυρήνων, απολεπίσματα, λεπίδες, αιχμή βέλους και μικροεργαλεία σε δεύτερη χρήση. Χαρακτηριστικά είναι επίσης δύο περίαπτα από λίθο και θαλάσσιο όστρεο αντίστοιχα, καθώς και χάντρα σε σχήμα ρόμβου με δύο οπές. Στο χώρο βρέθηκαν επίσης λίγα οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα.

Στον περιβάλλοντα χώρο αμέσως Α-ΒΑ της καλύβας εντοπίζεται περιοχή έκτασης περίπου 2 x 2,5 μ., στην οποία βρέθηκε ζώνη με μαύρο χόμα και ένα σύνολο από οπές διαφόρων μεγεθών. Οι μικρότερες οπές είναι όμοιες με τις οπές πασσαλόπηξης στην περίμετρο της καλύβας. Οι μεγαλύτερες οπές, διαστάσεων 0,20 έως 0,38 μ., βρέθηκαν γεμάτες με μαύρο χόμα. Μια αντίστοιχη έκταση με παρόμοια χαρακτηριστικά, μαύρο χόμα, οπές πασσάλωσης και οπές μεγαλύτερου μεγέθους, εντοπίστηκε στη ΝΑ γωνία του ευρύτερου χώρου.

Στην ίδια φάση ανήκουν πιθανόν και οι βαθύτερες κοιλότητες του υπόσκαφου τμήματος του Χώρου Β στη βόρεια πλευρά της κεντρικής καλύβας, στον οποίο διακρίναμε τρεις φάσεις επέκτασης (Εικ.5.6). Στο βαθύτερο σημείο του ευρύτερου

λάκκου εντοπίζεται κοιλότητα διαστάσεων 3 x 3 μ. με μέγιστο βάθος -0,50 μ., στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής και οψιανού. Σε μια ενδιάμεση φάση ο χώρος πληρώθηκε με καστανοκόκκινο χώμα και επεκτάθηκε προς Β. Ο διευρυμένος λάκκος, διαστάσεων 3,50 x 4,50 μ., είχε σχήμα ωοειδές και επενδύθηκε με δάπεδο από καλά πατημένο χώμα ή πηλό.

Τα παραπάνω στοιχεία μας δίνουν τη δυνατότητα να αποκαταστήσουμε έστω και μερικώς την εικόνα στο πρώτο στάδιο της εγκατάστασης. Στο χώρο είχε κατασκευαστεί υπόσκαφη καλύβα, η ανωδομή της οποίας στηριζόταν σε ξύλινους πασσάλους. Η διάταξη των πασσάλων υποδεικνύουν ένα κτίσμα με κάτοψη ωοειδή ή σχεδόν ορθογώνια με αποστρογγυλεμένες γωνίες και μικρή προέκταση ωοειδούς σχήματος στη Ν πλευρά του, ίσως στεγασμένης εισόδου ή ένα είδος μικρής αποθήκης (Εικ.5.7). Ο σχετικά επίπεδος πυθμένας στο εσωτερικό είχε καλυφθεί από λιθόστρωτο δάπεδο, το οποίο έσωζε ένα πλήρες σύνολο ευρημάτων τα οποία σχετίζονται με οικιακή χρήση (κεραμική, εργαλεία από λίθο και οψιανό, οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα). Στον εξωτερικό χώρο, αμέσως Α και ΝΑ της καλύβας, η παρουσία μεγάλου αριθμού οπών πασσάλων δεν αρκεί, για να μας βοηθήσει να αναπαραστήσουμε τις δραστηριότητες, οι οποίες θα λάμβαναν χώρα στη ζώνη αυτή.

Κατά τη διάρκεια της MN ο χώρος αλλάζει μορφή. Ο λάκκος της κεντρικής καλύβας γεμίζεται πλήρως με λιθόστρωτο μεγάλου πάχους, το οποίο αποτελείται από μικρούς λίθους, πληθώρα κεραμικής και οψιανών. Η κεραμική χρησιμοποιήθηκε ως υλικό διάστρωσης καθώς τα όστρακα βρέθηκαν θραυσμένα σε μικρά κομμάτια ίδιου μεγέθους με τις μικρές πέτρες του λιθόστρωτου. Στη φάση αυτή, η λιθοστρωμένη έκταση αποτελεί έναν ευρύ ανοικτό χώρο, περιμετρικά του οποίου διατάσσονται τρία υπόσκαφα κτίσματα. Η μικρή αυλή έχει επιφάνεια τουλάχιστον 150 τμ. και είναι ανοικτή στην Α πλευρά. Στη Β και Δ πλευρά βρίσκονται οι υπόσκαφοι χώροι, οι οποίοι και οι τρεις είχαν την είσοδο τους στραμμένη προς την αυλή. Τμήμα του ανοικτού λιθοστρωμένου χώρου συνεχίζονταν και νοτιότερα, σε έκταση όμως που δεν ανασκάφηκε.

Η καλύβα στα βόρεια (Χώρος Β) είχε σχήμα ελλειψοειδές - σχεδόν κυκλικό καλύπτοντας μια επιφάνεια λίγο πάνω από 56 τ.μ. Το βάθος του υπόσκαφου τμήματος της έφτανε στα -0,80 μ., είχε επίπεδο πυθμένα και στο Δ τοίχωμα του λάκκου είχε διαμορφωθεί χαμηλή πατούρα. Στο κέντρο του χώρου βρέθηκε κυκλική

λιθόκτιστη κατασκευή, η οποία πιθανότατα αποτελούσε τη βάση στήριξης για τη κεντρική ξύλινη δοκό που συγκρατούσε τη στέγη. Κατάλοιπα της ανωδομής της καλύβας δεν σώθηκαν. Με την ύπαρξη τοίχου ίσως μπορούμε να συνδέσουμε τη συγκέντρωση μικρών λίθων που βρέθηκε στη ΝΑ πλευρά του υπόσκαφου χώρου (Εικ.5.8). Η καλύβα φαίνεται πως διέθετε μια ιδιαίτερα ευρεία είσοδο πλάτους 3,5 μ., η οποία ανοιγόταν στη Ν πλευρά της. Στο μέσο του πλάτους της εισόδου και στο δυτικό άκρο της, ίχνη καμένου χώματος πιθανόν αποτελούν κατάλοιπα από κάθετα ξύλινα δοκάρια. Ο αριθμός των ευρημάτων από το εσωτερικό της καλύβας ήταν μικρός και περιελάμβανε λίγα όστρακα, οψιανούς και θαλάσσια όστρεα, ενώ τα πιο χαρακτηριστικά ήταν ένα μικρό σύνολο από χάντρες (Εικ.5.9), τμήμα πέλεκυ και μικρό πήλινο αντικείμενο κωνικού σχήματος (εικ.5.10), διαστάσεων 6 (ύψος) x 5 (βάση) εκ., που πιθανόν αποτελεί σφραγίδα (pintadera). Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, η καλύβα ήταν αρκετά ευρύχωρη για να στεγάσει μια μικρή ομάδα ανθρώπων, χωρίς όμως να προδίδει τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα εκεί. Τα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό της ίσως δεν μοιάζουν αρκετά για να δικαιολογήσουν έναν αμιγώς οικιακό χαρακτήρα. Η μεγάλη είσοδος που οδηγεί εύκολα στον εξωτερικό ακάλυπτο χώρο ίσως υποδεικνύει έναν περισσότερο κοινόχρηστο χαρακτήρα για το συγκεκριμένο κτίριο, ο οποίος λειτουργούσε σε άμεση συνάφεια με τη μικρή αυλή.

Το μισό περίπου μέγεθος έχουν οι δύο υπόσκαφοι χώροι στα δυτικά. Τα υπόσκαφα τμήματα τους είναι εφαιπτόμενα στη μια πλευρά και χωρίζονται από επίμηκες τμήμα του φυσικού βράχου που αφέθηκε ανέπαφο (Εικ. 5.11). Πιθανόν τα υπέργεια τμήματα τους να μοιράζονταν ένα κοινό τοίχο. Ο βορειότερος από τους δύο (Χώρος Δ) έχει ακανόνιστη/ημικυκλική κάτοψη με εμβαδόν περίπου 28 τ.μ. Βρίσκεται σε ελαφρώς ψηλότερο επίπεδο από το λιθοστρωμένο εξωτερικό χώρο και στον πυθμένα του παρατηρείται μια κατωφέρεια από Δ προς τα Α, δηλαδή προς το εξωτερικό του. Στο εσωτερικό του βρέθηκε λιθόστρωτο δάπεδο όμοιας κατασκευής με αυτό του ανοικτού χώρου. Σε ότι έχει να κάνει με την ανωδομή σώζονται μονάχα δύο οπές πασσάλωσης. Από τον όμορο υπόσκαφο χώρο στα νότια (Χώρος Γ) δεν αποκαλύφθηκε πλήρως η κάτοψη του, καθώς συνέχιζε προς Ν εκτός των ορίων της ανασκαφής. Το τμήμα που ήρθε στο φως έχει ακανόνιστο επίμηκες σχήμα διαστάσεων 7 x 3 μ. και φέρει επίσης λιθόστρωτο δάπεδο. Η είσοδος βρίσκεται στα ανατολικά προς τον εξωτερικό λιθοστρωμένο χώρο. Στα δάπεδα των δύο χώρων που

περιγράψαμε βρέθηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων θραυσμένων σε μικρά κομμάτια και μεγάλη ποσότητα οψιανού. Ειδικά στο εσωτερικό της νοτιότερης καλύβας (Χώρος Γ) βρέθηκε άφθονη ποσότητα απολεπισμάτων, λεπίδων και πυρήνων από οψιανό καθώς και τμήματα λίθινων εργαλείων. Το παραπάνω στοιχείο ίσως δίνει απάντηση σχετικά με το είδος των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στη συγκεκριμένη καλύβα και πιθανόν και σε ολόκληρη την εγκατάσταση. Οι προαναφερθέντες χώροι, αν και μικρότεροι σε μέγεθος, διαθέτουν παρόμοια χαρακτηριστικά με την ευρύχωρη καλύβα στα βόρεια του συμπλέγματος. Οι καλύβες διέθεταν ανωδομή από φθαρτά υλικά, λιθόστρωτα δάπεδα και είχαν διαστάσεις τέτοιες που θα μπορούσαν να αποτελέσουν χώρους κατάλληλους για μια σειρά καθημερινών δραστηριοτήτων. Καθώς το σύνολο της κεραμικής δεν έχει μελετηθεί εκτενώς, η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας οψιανού σε διάφορα στάδια της επεξεργασίας του, προτάσσει και πάλι την εργαστηριακή χρήση των χώρων.

Όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, στο ίδιο οικιστικό σύνολο με την ΝΠ I εντάσσουμε και τους γειτονικούς υπόσκαφους χώρους ΝΠ II και ΝΠ III. Οι παραπάνω χώροι βρίσκονται 35 μ. δυτικά της ΝΠ I και σε απόσταση 13 μ. μεταξύ τους. Πρόκειται για μεγάλους λάκκους ακανόνιστου σχήματος, οι οποίοι βρέθηκαν πληρωμένοι με κόκκινο χώμα, στρώσεις μικρών λίθων και μεγάλη ποσότητα κεραμικής και οψιανών. Η κάτοψη και των δύο είναι ελλειπής καθώς τα νότια τμήματα τους δεν ανασκάφηκαν διότι εκτείνονταν εκτός των ορίων του οικοπέδου. Οι δύο χώροι τοποθετούνται στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα με την ΝΠ I (AN, MN), σύμφωνα πάντοτε με τη προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής που βρέθηκε στο εσωτερικό τους.

Η ΝΠ II αποτελεί τον μεγαλύτερο σε έκταση από τους δύο χώρους, ο οποίος κάλυπτε μια επιφάνεια πάνω από 200 τ.μ. . Στο εσωτερικό του λάκκου, κοντά στα νότιο όριο του, βρέθηκε επίμηκες έξαρμα του φυσικού βράχου, το οποίο πιθανόν τον διαιρούσε σε δύο τμήματα σε βορρά και νότο. Στο Β τμήμα του αναγνωρίστηκαν τέσσερις επάλληλες στρώσεις μικρών λίθων, οι οποίες αλληλεπικαλύπτονταν σε διάφορα σημεία. Η κατώτερη εμφανίζεται πιο επιμελημένη από άποψη κατασκευής (Εικ.5.12). Αντίστοιχα στο Ν τμήμα εντοπίστηκαν δύο στρώσεις μικρών λίθων μεταξύ των οποίων παρεμβαλλόταν στρώση καστανού χώματος. Ο ευρύτερος λάκκος τον οποίο κάλυπταν οι στρώσεις είχε τοιχώματα κάθετα ή κατά τόπους επικλινή και

στο εσωτερικό του είχε διαμορφωθεί μια σειρά από μικρότερες κοιλότητες κυκλικού ή ωειδούς σχήματος (Εικ.5.13).

Η ΝΠ ΙΙΙ είχε ακανόνιστο-ελλειψοειδές σχήμα και πολύ μικρότερη έκταση περίπου 40 τ.μ. (Εικ.5.14 & 5.15). Κυρίως στο δυτικό μισό του λάκκου βρέθηκαν συγκεντρώσεις μικρών λίθων και ανάμεσα τους υποτυπώδες τοιχάριο. Στο δυτικό άκρο του λάκκου, κάτω από τους λίθους, αποκαλύφθηκαν στον πυθμένα του δύο μικρότεροι κυκλικοί λάκκοι με διάμετρο 1,20 μ. και βάθος 0,17 και 0,35 μ. αντίστοιχα, οι οποίοι απέδωσαν ελάχιστα όστρακα.

Σε ότι αφορά στους χώρους ΝΠ ΙΙ και ΝΠ ΙΙΙ, η αποσπασματική διατήρηση των υπόσκαφων καταλοίπων και η απουσία κατασκευών ή άλλων στοιχείων που να φανερώνουν τη χρήση τους, καθιστούν δύσκολη την ερμηνευτική προσέγγιση. Η κάτοψη της ΝΠ ΙΙ φέρει μεγάλο αριθμό κοιλοτήτων στον πυθμένα, λόγω πιθανής επαναλαμβανόμενης διάνοιξης λάκκων για αποθηκευτική χρήση. Ως αποθηκευτικοί, ερμηνεύονται και οι δύο λάκκοι στο Δ άκρο της ΝΠ ΙΙΙ. Οι δύο χώροι πιθανώς λειτουργούσαν συμπληρωματικά στην υπόσκαφη οικία της ΝΠ Ι.

Στην τελευταία φάση της θέσης (ΝΝ), ανήκει η υπόσκαφη καλύβα (ΝΠ ΙV) που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό άκρο της ανεσκαμμένης επιφάνειας. Ο λάκκος της, βάθους από 0,23 έως 0,79 μ., έχει σχήμα ελλειψοειδές και διαθέτει κάθετα τοιχώματα. Η συνολική επιφάνεια του λάκκου φτάνει τα 54 τ.μ. (Εικ.5.16α & 5.16β). Οπές πασσάλων δεν βρέθηκαν στη περίμετρο του λάκκου. Η απουσία τους καθώς και το μεγάλο μήκος της καλύβας (11,70 μ.) καθιστά απαραίτητη την ύπαρξη ξύλινης δοκού για τη στήριξη της στέγης. Αποτύπωμα του ξύλινου δοκαριού θεωρήθηκε αβαθής οπή με καμένο χόμα στο κέντρο περίπου του πυθμένα του λάκκου. Στο ΝΔ τμήμα της καλύβας εντοπίζεται η είσοδος στο χώρο, καθώς στο σημείο υπάρχει μικρός αναβαθμός διαμορφωμένος στο φυσικό έδαφος για τη διευκόλυνση της πρόσβασης. Αριστερά και δεξιά της εισόδου σε αβαθείς κόγχες, οι οποίες δημιουργούνται στα τοιχώματα του λάκκου, βρέθηκαν δύο μικροί σωροί από πακτωμένους μικρούς λίθους. Ένας ακόμη αντίστοιχος μικρός λιθοσωρός βρέθηκε στα τοιχώματα αντιδιαμετρικά της εισόδου. Οι τρεις αυτές κατασκευές πιθανώς λειτούργησαν ως λίθινες βάσεις ξύλινων δοκών για τη στήριξη της ανωδομής. Στο Δ/ΝΔ μισό τμήμα του λάκκου ο πυθμένας αποκαλύφθηκε σε βάθος από 0,25 έως 0,40 μ. χαμηλότερα από το Α τμήμα, δημιουργώντας μια κοιλότητα διαστάσεων 5,50 x

3,50 μέτρα. Το βαθύτερο αυτό τμήμα του λάκκου βρέθηκε καλυμμένο με στρώση μικρών λίθων. Η αφαίρεση της στρώσης αποκάλυψε μικρής έκτασης τμήμα δαπέδου από καλά πατημένο χώμα, το οποίο πιθανόν μαρτυρά την ύπαρξη μιας παλαιότερης φάσης όπου η καλύβα καταλάμβανε το συγκεκριμένο χώρο πριν επεκταθεί προς Α.

Εφαπτόμενα στα τοιχώματα του ΒΑ τμήματος του λάκκου βρέθηκαν τα κατάλοιπα λιθόκτιστης θερμικής κατασκευής. Κάτω από τους πεσμένους λίθους, στο εσωτερικό της κατασκευής, βρέθηκε στρώση-επένδυση πηλού πάχους 2 έως 5 εκατοστών (Εικ.5.17 & 5.18). Επιμήκης συγκέντρωση από μικρούς λίθους μαζί με αντίστοιχες μάζες πηλού, βρέθηκαν στο Δ τμήμα της καλύβας και πιθανόν αποτελούν κατάλοιπα απλούστερης πυράς-εστίας. Στον πυθμένα του λάκκου, πλησίον των θερμικών κατασκευών, βρέθηκαν τέσσερις περιοχές με μαύρο-καμένο χώμα, οι οποίες μπορούν να συσχετιστούν με τη λειτουργία τους ή με την αποσύνθεση οργανικών καταλοίπων (Εικ.5.19).

Στο εσωτερικό του λάκκου, όπως αναφέρθηκε στο Κεφ.4.3.3, βρέθηκε σύνολο ευρημάτων το οποίο περιελάμβανε: μεγάλη ποσότητα κεραμικής και οψιανού, τρεις λίθινους πελέκεις, τμήμα λίθινου τριβείου, λίθινη χάντρα και λίγα θαλάσσια όστρεα. Από τη προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής αναγνωρίστηκαν όστρακα από χονδρά «μαγειρικά» σκεύη και λεπτότερα άβαφα ανοικτά αγγεία, τμήμα «ηθμού» και όστρακα που έφεραν γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση.

Δεν κατέστη εφικτό να διευκρινίσουμε αν το σύνολο των ευρημάτων της καλύβας προέρχεται από αντικείμενα που σφραγίστηκαν στο χώρο κατά την εγκατάλειψη-κατάρρευση της κατασκευής ή αν αποτελούν απορρίμματα από άλλα σημεία της εγκατάστασης. Τα γενικά μορφολογικά χαρακτηριστικά του λάκκου, η οικιακή κεραμική και η παρουσία των θερμικών κατασκευών αποτελούν στοιχεία, τα οποία μπορούν να προσδώσουν οικιακό χαρακτήρα στο χώρο. Ωστόσο μας προβληματίζει η πλήρης απουσία οστών ζώων και ο πολύ μικρός αριθμός από εργαλεία που σχετίζονται με τη τροφοπαρασκευαστική διαδικασία. Πιθανότατα τη λειτουργία της καλύβας συμπλήρωναν άλλοι αντίστοιχοι χώροι, τους οποίους πρέπει να αναζητήσουμε στην έκταση αμέσως Α, η οποία δεν ανασκάφηκε. Σε απόσταση 40 μέτρων περίπου από την υπόσκαφη οικία βρέθηκε πηγάδι σκαμμένο στο φυσικό έδαφος. Στον μεταξύ τους χώρο βρέθηκαν κατάλοιπα έξι αβαθών λάκκων με ελάχιστα όστρακα και απολείσματα οψιανού, οι οποίοι λειτούργησαν πιθανόν ως

αποθηκευτικοί ή απορριμματικοί χώροι. Σώζονται σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση καθώς είχαν διαταραχθεί από τις αύλακες του αγρού των ιστορικών χρόνων.

Παρά το γεγονός της σταθερής παρουσίας του νεολιθικού ανθρώπου στο Σαμάρθι, σε διαφορετικές φάσεις της Νεολιθικής, στην ευρύτερη έκταση της εγκατάστασης δεν σώζεται κανένα στοιχείο που να αποτελεί ένδειξη σχετική με τα όρια της θέσης, είτε φυσικά (ανάγλυφο εδάφους, κοίτη ρέματος) είτε τεχνητά (φράκτες, τάφροι). Λόγω αυτού, ελάχιστα μόνο μπορούμε να σχολιάσουμε για τη θέση της πλέον νεότερης καλύβας σε σχέση με το σύνολο των κτισμάτων της εγκατάστασης. Η νέα αυτή τοποθεσία επιλέγεται για να εκμεταλλευτεί την κενή ζώνη στην περιφέρεια του παλιού οικιστικού πυρήνα. Η κατασκευή της καλύβας σε ελαφρώς υπερυψωμένο ανάγλυφο (μικρός λοφίσκος), σε σχέση με τα παλαιότερα τμήματα της εγκατάστασης, ίσως παρείχε καλύτερη προστασία από τον κίνδυνο πλημμυρικών επεισοδίων.

5.3 Συσχετισμός με άλλες θέσεις της Αττικής

Στην περίπτωση της εγκατάστασης στο Σαμάρθι σώζεται, έστω και αποσπασματικά, ένας τύπος οικιστικής οργάνωσης, ο οποίος βασίζεται αποκλειστικά στη χρήση υπόσκαφων οικημάτων με ανωδομή από ελαφριά υλικά. Αναζητώντας πρόσθετα στοιχεία σχετικά με τη χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου τύπου κατοικίας στους οικισμούς της Αττικής, θα στραφούμε στα παραδείγματα δύο οικισμών, της Νέας Μάκρης και της Μερέντας.

Στη Νέα Μάκρη ο μεγάλος σε έκταση οικισμός για τα δεδομένα της Αττικής ιδρύθηκε στην πεδινή έκταση και επεκτάθηκε κατά μήκος της ακτογραμμής, λειτουργώντας χωρίς σημαντική διακοπή σε όλη τη χρονική διάρκεια της νεολιθικής. Στο μικρό τμήμα που ανέσκαψε ο Θεοχάρης, αποκαλύφθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις που αντιστοιχούν στην AN¹⁰³. Στην παλαιότερη φάση εντοπίστηκαν τμήματα υπόσκαφων χώρων. Οι μικρότεροι σε μέγεθος λάκκοι έχουν κυκλικό σχήμα και βρίσκονται σε πυκνή διάταξη ενώ οι μεγαλύτεροι είναι αρκετά ευρύχωροι αποτελώντας ίσως κατάλοιπα οικιών. Στην αμέσως επόμενη φάση τα κτίρια πλέον

¹⁰³ Θεοχάρης, 1954, 115.

έχουν τετράπλευρη κάτοψη και τοίχους που πατούν σε λίθινη κρηπίδα. Στην ανασκαφή της Παντελίδου-Γκόφα τα κυριότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αφορούν τα στρώματα της MN και της NN. Στην αρχαιότερη φάση του οικισμού (AN) δεν σώζονται παρά ελάχιστοι αποθηκευτικοί λάκκοι¹⁰⁴, έτσι τα κυριότερα συμπεράσματα σχετικά με τα κτίρια και την διάταξη τους στο χώρο προκύπτουν από τα κατάλοιπα της MN. Οι κάτοικοι της Νέας Μάκρης χρησιμοποιούν δύο διαφορετικές τεχνικές για να κατασκευάσουν τα σπίτια τους. Στο χώρο του οικισμού συνυπάρχουν τετράπλευρα, συνήθως παράγωνα, κτίσματα με τοίχους ενισχυμένους με ξυλοδεσιά που πατούν σε λίθινη κρηπίδα¹⁰⁵ (Εικ.5.20) μαζί με ημίσκαπτες (καθώς έχουν πολύ μικρό βάθος) καλύβες ελλειπτικού σχήματος με ανωδομή από ελαφριά φθαρτά υλικά¹⁰⁶ (Εικ.5.21 & 5.22). Ο συγκεκριμένος ρόλος των χώρων και οι πιθανές διαφορές στη χρήση των δύο τύπων δεν είναι εύκολο να διευκρινιστούν. Κοντά στις καλύβες κατασκευάζονται μικροί αποθηκευτικοί χώροι με λιθόστρωτο δάπεδο και πλεκτή ανωδομή. Στο εσωτερικό των σπιτιών φαίνεται πως λειτουργούσαν μόνο πρόχειρες πυρές-εστίες. Το μαγείρεμα λάμβανε χώρα στους εξωτερικούς κενούς χώρους μεταξύ των σπιτιών σε μεγαλύτερες εστίες, από τις οποίες οι πιο επιμελημένες έφεραν λίθινη επένδυση. Κοντά στα κτίσματα είχε κατασκευαστεί δρόμος από σκληρό πατημένο χώμα, ο οποίος διέθετε χωμάτινα πρηνή, πιθανώς για προστασία από τα νερά της βροχής. Ένα τμήμα του με πλάτος 1,20 μ. είχε λιθοστρωθεί¹⁰⁷. Η εικόνα του οικισμού δεν αλλάζει στις δύο επόμενες περιόδους (NN, TN), παρά μόνο βελτιώνονται οι ήδη γνωστές τεχνικές κατασκευής των κτιρίων. Τα σχήματα των οικιών παραμένουν ίδια, ενώ πλέον οι πλίνθινοι τοίχοι τους πατάνε πάνω σε λίθους τοποθετημένους μέσα σε τάφρο θεμελίωσης. Στη NN οι ημίσκαπτες καλύβες αποκτούν πιο συμμετρική κάτοψη και είσοδο που προστατεύεται από στέγαστρο (Εικ. 5.23 & 5.24), ενώ στη TN διατηρούν το ίδιο σχήμα αλλά πλέον κτίζονται απευθείας στην επιφάνεια του εδάφους.

Έντονη προτίμηση στα υπόσκαφα κτίσματα παρατηρούμε και στον οικισμό της AN στη Μερέντα Μαρκοπούλου, ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. από το Σαμάρθι¹⁰⁸. Και ο οικισμός στη Μερέντα βρίσκεται στο μέσο εύφορων πεδινών

¹⁰⁴ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 12-16.

¹⁰⁵ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 159-166.

¹⁰⁶ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 166-171.

¹⁰⁷ Παντελίδου-Γκόφα, 1991, 171-172.

¹⁰⁸ Κακαβογιάννη et al., 2009, Κακαβογιάννη et al. 2009.

εκτάσεων (Εικ. 5.25), σε αντίθεση όμως με τη σχετικά επίπεδη θέση στο Σαμάρθι, εδώ επιλέγεται η ΝΑ πλευρά πλατώματος χαμηλού λόφου, η οποία παρείχε ίσως καλύτερη εποπτεία της περιοχής. Το σύνολο των καταλοίπων καλύπτει επιφάνεια τουλάχιστον 2 στρεμμάτων. Και στην περίπτωση της Μερέντας, διαπιστώθηκε μια πρώτη οικιστική φάση στην ΑΝ, όπου επιλέγεται ο τύπος του υπόσκαφου σπιτιού. Κατασκευάζονται πασσαλόπηκτες καλύβες (Εικ. 5.26) αρκετά ευρύχωρες, για να στεγάσουν καθημερινές δραστηριότητες. Έχουν κυκλικό-ελλειψοειδές σχήμα, το οποίο αφήνει μεγαλύτερη ελεύθερη επιφάνεια, και διάμετρο που κυμαίνεται από 2,5 έως 7 μ. Ο πυθμένας των λάκκων είναι επίπεδος και στο σημείο της εισόδου τα τοιχώματα έχουν ομαλή κλίση. Στην ίδια περίοδο (ΑΝ), ο οικισμός γνωρίζει και δεύτερη αρχιτεκτονική φάση, στην οποία οι λάκκοι των καλυβών καλύπτονται με στρώση λίθων και χώμα και στο νέο αυτό επίπεδο κατασκευάζονται πλέον κτίρια με λίθινα κρηπιδώματα (Εικ. 5.27 & 5.28). Ωστόσο δεν κατέστη δυνατό να αναγνωριστούν με σαφήνεια οι κατόψεις τους. Συγκριτικά με τις αποστάσεις των χώρων στο Σαμάρθι, στη Μερέντα οι καλύβες κατασκευάζονται σε πιο πυκνή διάταξη.

Τα κατάλοιπα της Μερέντας παρουσιάζουν μια πιο ξεκάθαρη εικόνα σχετικά με την οριοθέτηση των χώρων. Είμαστε σε θέση να διακρίνουμε δύο ζώνες διαφορετικής λειτουργίας. Στο ανατολικό τμήμα της έκτασης συγκεντρώνονται οι υπόσκαφες καλύβες και ανάμεσα τους μερικοί αβαθείς μικρότεροι λάκκοι, πιθανότατα για να εξυπηρετούν περιφερειακές δραστηριότητες. Στο δυτικό τμήμα διανοίχθηκαν στο σχιστολιθικό πέτρωμα χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια λάκκοι με ακανόνιστη κάτοψη οι οποίοι πιθανόν αποτελούσαν χώρους αποθήκευσης. Η τάφος μήκους 13 μ. στο Ν άκρο του οικισμού, αποτελεί κατάλοιπο φράκτη από πασσάλους και πλεγμένα κλαδιά, ο οποίος οριοθετούσε αυτή τη πλευρά του οικισμού.

Στην περιοχή ΝΔ της τάφρου βρέθηκε μεμονωμένη ημιυπόγεια καλύβα της ΝΝ. Από μια πρώτη φάση του κτιρίου σώζονται κόγχες στα τοιχώματα του λάκκου και κοιλότητες, πιθανόν αποθηκευτικής χρήσης, στον πυθμένα. Σε δεύτερη φάση, εντός του υπόσκαφου τμήματος της καλύβας, κατασκευάστηκε νέο κτίριο μικρότερου μεγέθους, με ελλειψοειδή κάτοψη και λιθόκτιστα θεμέλια (Εικ.5.29). Όπως και στην περίπτωση της μεμονωμένης καλύβας της ΝΝ στο Σαμάρθι, στην ύστερη φάση των δύο θέσεων τα κτίσματα κατασκευάζονται λίγες δεκάδες μέτρα από τον παλαιότερο οικιστικό πυρήνα. Και στις δύο θέσεις ο οικισμός φαίνεται να αναπτύσσεται στη

περιφέρεια του αρχικού πυρήνα, πάντοτε σε νέες, κενές οικιστικά, εκτάσεις. Είναι πιθανό σε κάθε νέα φάση της θέσης οι παλαιότερες οικιστικές ζώνες να καταργούνται και να παραμένουν ανενεργές, σε ένα μοτίβο σχετικά κοντά στα πρότυπα των εκτεταμένων ανοικτών οικισμών¹⁰⁹. Στη περιοχή της Μερέντας φαίνεται πως η παράδοση των υπόσκαφων σπιτιών διατηρείται μέχρι και την Εποχή του Χαλκού. Σε γειτονικό λόφο αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα οικισμού ο οποίος λειτούργησε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, από τα τέλη της ΤΝ έως την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο. Στην πρώτη του φάση (ΤΝ- ΠΕ Ι 3500-2800 π.Χ.) ανήκουν υπόγειοι ευρύχωροι θάλαμοι, οι οποίοι ερμηνευτήκαν ως οικίες (Εικ.5.30). Είχαν λαξευτεί στο συμπαγές ασβεστολιθικό πέτρωμα (κιμηλιά) και διατάσσονταν στο χώρο σε συστάδες των τριών.¹¹⁰

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήσαμε να εντάξουμε το Σαμάρθι στο γενικότερο πλαίσιο της Νεολιθικής Αττικής, μέσα από την παρουσίαση και ανάλυση των ειδικών χαρακτηριστικών της θέσης. Εστίασαμε στη σημασία της φυσικής γεωγραφίας της περιοχής, η οποία θεωρούμε πως αποτέλεσε την κύρια αφορμή για την ίδρυση της εγκατάστασης. Η εγκατάσταση ιδρύθηκε στα εύφορα εδάφη της πεδιάδας των Μεσογείων και συγκεκριμένα στο μέσο φυσικού περάσματος. Η φυσική δίοδος σχηματίζεται ανάμεσα στα χαμηλά βουνά της περιοχής και ενώνει τον Σαρωνικό με τον Ν. Ευβοϊκό κόλπο. Ευρισκόμενο στην επίκαιρη αυτή θέση μέσα στο ευρύτερο οικιστικό δίκτυο, το Σαμάρθι επικοινωνούσε και συνδεόταν, μέσω ομαλών διαδρομών, με τους οικισμούς της πεδιάδας και με εκείνους των ακτών.

Στην εγκατάσταση επιλέγεται ο αρχιτεκτονικός τύπος της υπόσκαφης καλύβας (pit-hut) με ανωδομή, η οποία στερεώνεται σε ξύλινους πασσάλους. Οι πρακτικές αυτές κατασκευές συνδέονται συνήθως με ημιμόνιμη ή εποχιακή κατοίκηση, ωστόσο σε αρκετές νεολιθικές θέσεις της Αττικής κατασκευάζονται δίπλα σε υπέργεια τετράπλευρα κτίρια. Την ταυτόχρονη χρήση των δύο οικοδομικών τύπων τη συναντάμε στον οικισμό της Νέας Μάκρης, όπου πασσαλόπηκτες καλύβες ωοειδούς κάτοψης κατασκευάζονται σε διαδοχικές φάσεις του οικισμού στη ΜΝ, ΝΝ και ΤΝ. Η παρουσία της πασσαλόπηκτης καλύβας σε όλες τις φάσεις ενός οργανωμένου και τόσο μακρόβιου οικισμού, αποδεικνύει πως ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος εξακολουθεί να θεωρείται χρήσιμος στις ύστερες φάσεις της

¹⁰⁹ Παππά, 2008, 7-8.

¹¹⁰ Κακαβογιάννη et al., 2009.

Νεολιθικής, όπου οι οικοδομικές τεχνικές συνεχίζουν να εξελίσσονται και να βελτιώνονται.

Τα στοιχεία που αφορούν την οργάνωση της εγκατάστασης στο Σαμάρθι είναι εξαιρετικά αποσπασματικά, καθώς κατά την ανασκαφή δεν ήταν δυνατό να αποκαλυφθεί το νότιο τμήμα της. Αναζητώντας μια παρόμοια εικόνα οργάνωσης στραφήκαμε στον κοντινό οικισμό της ΑΝ στη Μερέντα Μαρκοπούλου, όπου στην πρώτη οικοδομική φάση του οικισμού κατασκευάζονται υπόσκαφες πασσαλόπηκτες καλύβες. Οι υπόσκαφοι χώροι διαμορφώνονται στο συμπαγές, αλλά εύκολο στο σκάψιμο, ασβεστολιθικό πέτρωμα και διατάσσονται στο χώρο σε μη κανονικές αποστάσεις, χωρίς να ακολουθούν κοινό προσανατολισμό. Το τμήμα που έφερε στο φως η σωστική ανασκαφή, πιθανότατα τοποθετείται στο άκρο του οικισμού. Οι μεγαλύτεροι υπόσκαφοι χώροι, οι οποίοι είναι αρκετά ευρύχωροι και διαθέτουν σαφείς κατόψεις, βρίσκονται συγκεντρωμένοι στα ανατολικά. Στα δυτικά υπήρχε ζώνη με μικρότερους αβαθείς λάκκους αποθηκευτικής ή απορριμματικής λειτουργίας. Στο ΝΔ άκρο τον οικισμό οριοθετούσε φράκτης από κλαδιά.

Εξετάζοντας τις περιπτώσεις των πασσαλόπηκτων καλυβών από το Σαμάρθι, διαπιστώσαμε ότι οι υπόσκαφοι χώροι παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, τόσο σχετικά με τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά όσο και με τα ευρήματα που σώθηκαν στο εσωτερικό τους. Οι υπόσκαφες καλύβες δεν πρέπει να αντιμετωπιστούν ως αυτόνομα νοικοκυριά, αλλά ως κομμάτια της καθημερινής ζωής και των διαφορετικών λειτουργιών της οικονομίας ενός νοικοκυριού και ευρύτερης της εγκατάστασης.

Κεφάλαιο 6. Συζήτηση - Συμπεράσματα

6.1 Η μορφή των οικισμών

Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά των νεολιθικών θέσεων της Αττικής, τα οποία αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, θα επιχειρήσουμε μια περιγραφή των τάσεων που προκύπτουν στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Οι ερευνητές μιλούν συχνά για διαχωρισμό βορρά-νότου, διαιρώντας συμβατικά τον ελληνικό χώρο σε δύο ζώνες με διαφορές στο κλίμα, στη γεωμορφολογία και στην οργάνωση της κατοίκησης¹¹¹. Στο δίπολο αυτό η Αττική ακολουθεί σαφέστατα το μοτίβο που σχηματίζεται στο νότο του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου. Οι οικισμοί της Αττικής είναι επίπεδοι, μικρότεροι σε μέγεθος από αυτούς του Βορρά, κτισμένοι σε πεδινά εδάφη ή σε αρκετές περιπτώσεις στις πλαγιές χαμηλών λόφων. Απουσιάζουν περιπτώσεις οικισμών οργανωμένων στον τύπο της μαγούλας ή τούμπας, όπως τον συναντάμε κυρίως στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία.

Στις δύο πρώτες φάσεις της Νεολιθικής (AN, MN) καταλαμβάνονται εκτάσεις στις μικρές πεδιάδες της Αττικής με κύριο στόχο την εκμετάλλευση των εύφορων εδαφών και αντίστοιχες πεδινές ζώνες κοντά στην ακτογραμμή. Η αποκάλυψη νέων θέσεων στη πεδιάδα των Μεσογείων (Λόφος Λεβίδη - Παλλήνη, Γυαλού - Σπάτα, Μερέντα - Μαρκόπουλο, Σαμάρθι - Καλύβια) και στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας των Αθηνών (Μεταμόρφωση, Μαρούσι, Κηφισιά, Ροδόπολη, Άνοιξη, Αγ. Στέφανος) αποδεικνύουν την εκμετάλλευση των εύφορων εδαφών της ενδοχώρας ήδη από την AN, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την άποψη για σταδιακό αποικισμό της Αττικής από τα ανατολικά παράλια προς το εσωτερικό¹¹². Οι παράλιες θέσεις εντοπίζονται κυρίως στην ανατολική ακτογραμμή της Αττικής με σημαντικότερο παράδειγμα τον οικισμό της Νέας Μάκρης. Ουσιαστικές διαφορές στην οργάνωση της κατοίκησης ανάμεσα στις θέσεις της ενδοχώρας και εκείνες της παραθαλάσσιας ζώνης δεν παρατηρούνται. Οι διαφοροποιήσεις προκύπτουν από τις ιδιαιτερότητες του τόπου, στον οποίο ιδρύεται η κάθε θέση. Λόγω του σχετικά άνυδρου μικροκλίματος της Αττικής βασική προϋπόθεση κρίνεται η πρόσβαση σε πηγές νερού. Οι περισσότεροι οικισμοί ιδρύονται σε κατάλληλη θέση, ώστε να εκμεταλλεύονται τα μικρά ποτάμια και τα πολλά ρέματα της Αττικής, τα οποία ωστόσο παρουσίαζαν, όπως και σήμερα, έντονες εποχιακές διακυμάνσεις. Η

¹¹¹ Halstead, 1994. Perlès, 2001, 118-120.

¹¹² Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 118.

κατασκευή πηγαδιών και η εκμετάλλευση των υπόγειων υδάτων εξασφάλιζε τις ανάγκες σε νερό κατά τις περιόδους ξηρασίας.

Κατά τη μετάβαση στη ΝΝ οι θέσεις αυξάνονται. Στη ζώνη του Κηφισού ποταμού στη πεδιάδα των Αθηνών, στην πεδιάδα του Μαραθώνα και στο νότο της πεδιάδας των Μεσογείων διακρίνουμε ορισμένα μικρά δίκτυα οικισμών. Την ίδια περίοδο ξεκινά και η συστηματική χρήση των σπηλαίων. Τα περισσότερα από τα σπήλαια της Αττικής, δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ιδανικοί χώροι κατοίκησης, καθώς είναι σκοτεινά, με μικρές εισόδους και μεγάλα ποσοστά υγρασίας¹¹³. Η συστηματοποίηση της χρήσης των σπηλαίων στην Αττική μπορεί να συνδεθεί με την αύξηση των οικισμών και κυρίως με την εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας, η οποία οδήγησε στην αναζήτηση νέων βοσκότοπων στις πιο ακραίες, ορεινές ζώνες¹¹⁴. Ομάδες κτηνοτρόφων προερχόμενες από τους πεδινούς οικισμούς, μετέτρεψαν τα σπήλαια σε χώρους εποχιακής κατοίκησης, τους οποίους εκμεταλλεύονταν κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στα περιφερειακά βοσκοτόπια.

Στην ΤΝ ο αριθμός των θέσεων διπλασιάζεται και η χρήση των σπηλαίων συνεχίζεται αμείωτη. Το δίκτυο των οικισμών στις πεδιάδες των Αθηνών, του Μαραθώνα και των Μεσογείων γίνεται ακόμα πυκνότερο. Στη περίπτωση οικισμών όπως το Κιάφα Θήτι και το Ζάγανι (ΤΝ, ΠΕΧ), διακρίνουμε μια στροφή σε θέσεις που διαθέτουν φυσική οχύρωση και προσφέρουν καλύτερο έλεγχο της περιοχής. Οι δύο οικισμοί είναι κτισμένοι στην κορυφή λόφων κοντά σε φυσικά περάσματα προς τα παράλια και περιβάλλονται από ισχυρό τείχος.

Στην περίπτωση της Αττικής οι γνώσεις μας σχετικά με τους νεολιθικούς οικισμούς προκύπτουν κυρίως από τα ευρήματα μικρών σε έκταση σωστικών ανασκαφών, ισχνά νεολιθικά κατάλοιπα στα κατώτερα στρώματα συστηματικών ανασκαφών ιστορικών θέσεων και ελάχιστες επιφανειακές έρευνες. Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεση μας σχετικά με την έκταση και την οργάνωση των οικισμών, υποδεικνύουν ένα μοτίβο οικιστικής οργάνωσης πιο κοντά στα παραδείγματα των οικισμών της Πελοποννήσου. Ωστόσο η κάθε θέση παρουσιάζει συνήθως μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών. Οι μικρότερες πεδιάδες και το ξηρότερο μικροκλίμα της νότιας Ελλάδας, δεν επέτρεψε συνθήκες κατοίκησης αντίστοιχες με αυτές της

¹¹³ Wickens, 1986, 120-121.

¹¹⁴ Wickens, 1986.

Θεσσαλίας όπου μακρόβιοι οικισμοί γνωρίζουν αλληπάλληλες φάσεις ανοικοδόμησης στην ίδια θέση, σχηματίζοντας ένα πυκνότατο δίκτυο στη μεγάλη πεδιάδα.

Λίγες είναι οι θέσεις στις μπορούμε να αναγνωρίσουμε, έστω και μερικώς, στοιχεία σχετικά με την ενδοκοινοτική οργάνωση, ήδη από τα πρώτα στάδια της νεολιθικής. Περιπτώσεις όπου ο οικισμός περιβάλλεται στη μια τουλάχιστον πλευρά από πασσαλόπηκτο φράκτη ή τοίχο, αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία κοινωνικής συνοχής και οργάνωσης, καθώς υπάρχει πρόβλεψη για έργα που αφορούν την ευημερία του συνόλου της κοινότητας. Στην Παλλήνη, ο οικισμός που απλώνεται σε πλαγιά του λόφου Λεβίδα (AN - αρχές MN), οριοθετείται στη Β πλευρά από ισχυρό τοίχο με αντηρίδες, ενώ στη Μερέντα Μαρκοπούλου κατασκευάζεται στη Ν πλευρά της θέσης φράκτης με πασσάλους και πλεγμένα κλαδιά δέντρων. Τέτοιες κατασκευές αποτελούσαν πραγματικά και συμβολικά όρια σχετικά με το τι ήταν «εντός» και τι «εκτός» του χώρου κατοίκησης και ταυτόχρονα αποτελούσαν διαχωριστικά ανάμεσα σε ζώνες διαφορετικής λειτουργίας.

Σημαντική είναι η λειτουργία και των ανοικτών χώρων μεταξύ των σπιτιών, οι οποίοι σχετίζονται με πολλές από τις καθημερινές εργασίες των ανθρώπων της εκάστοτε κοινότητας. Οι εξωτερικοί χώροι ενίοτε λιθοστρώνονται με σκοπό να δημιουργηθεί μια επιφάνεια ανθεκτικότερη στις περιβαλλοντικές συνθήκες και κατάλληλη για μια σειρά ποικίλων δραστηριοτήτων. Στους ανοικτούς χώρους βρίσκονται συχνά κατάλοιπα εστιών και άλλες θερμικές κατασκευές σχετικές με τη τροφοπαρασκευαστική διαδικασία. Κατάλοιπα κτιστής εστίας (πυροστιά) και πυράς στο έδαφος με λίθινο περίγραμμα αποκαλύφθηκαν στη δεύτερη φάση (MN) του οικισμού στη Νέα Μάκρη¹¹⁵, ενώ αντίθετα λιθόκτιστη θερμική κατασκευή (φούρνος) βρέθηκε στο εσωτερικό της καλύβας της NN στο Σαμάρθι. Πληθώρα θερμικών κατασκευών διαφόρων τύπων σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, έχουν βρεθεί σε σημαντικές θέσεις εκτεταμένων οικισμών στη Β. Ελλάδα (Αυγή Καστοριάς¹¹⁶, Θέρμη Θεσσαλονίκης, Μακρύγιαλος Πιερίας¹¹⁷).

Στους ανοικτούς χώρους, σε μικρή απόσταση από τις οικίες, βρίσκουμε μικρούς αποθηκευτικούς και απορριμματικούς λάκκους. Μεγαλύτερες κατασκευές αυτού του τύπου, υπόσκαφες ή υπέργειες, βρίσκονται στο χώρο μεταξύ των σπιτιών

¹¹⁵ Παντελίδου-Γκόφα, 1997, 49-54, εικ.38-41.

¹¹⁶ Στρατούλη & Μπεκιάρης, 2008.

¹¹⁷ Pappa & Besios, 1999.

(Νέα Μάκρη, Λόφος Λεβίδη Παλλήνη) ή τοποθετούνται σε συστάδες σε ζώνες ξεχωριστές από αυτές των οικιακών χώρων (Μερέντα Μαρκοπούλου). Εντός των ορίων των οικισμών διανοίγονται συχνά πηγάδια, για να συμπληρώσουν την τροφοδοσία σε νερό ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες, όπου τα περισσότερα ρέματα στερεύουν εξαιτίας της ξηρασίας κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

Στο Σαμάρθι δεν έχουμε σαφή εικόνα για το πραγματικό μέγεθος της εγκατάστασης, η οποία είναι βέβαιο ότι εκτείνεται προς νότο στην άσκαφη έκταση. Η μεγάλη επιφάνεια που ανασκάφηκε βόρεια των υπόσκαφων καλυβών δεν αποκάλυψε άλλες κατασκευές, γεγονός που ίσως σημαίνει ότι βρισκόμαστε σε περιφερειακό σημείο μεγαλύτερου οικιστικού συνόλου. Στην περίπτωση αυτή, μπορούμε να φανταστούμε μια οργάνωση χώρου που προσεγγίζει την εικόνα ενός επίπεδου εκτεταμένου οικισμού. Στο χώρο επικρατεί αραιή δόμηση και σχηματίζονται μικρές συστάδες υπόσκαφων καλυβών στις οποίες παρεμβάλλονται «κενές» ζώνες.

Εναλλακτικά, οι καλύβες μπορούν να θεωρηθούν κομμάτι της λειτουργίας κάποιου κοντινού οικισμού. Η οικιστική νησίδα στο Σαμάρθι ιδρύθηκε σε ένα σχετικά απομακρυσμένο σημείο της επικράτειας του οικισμού, έχοντας το ρόλο μιας εγκατάστασης-δορυφόρου, με χώρους επαρκείς για διαμονή και εργασία. Η μικρή εγκατάσταση μπορούσε να στεγάσει μια διευρυμένη οικογένεια ή μια ομάδα ανθρώπων με κοινή εργασία.

6.2 Η κατοικία

Ήδη από τα πρώτα στάδια της νεολιθικής οι κάτοικοι της Αττικής αποδεικνύονται ικανοί τεχνίτες, χρησιμοποιώντας μια σειρά διαφορετικών οικοδομικών τεχνικών για να κτίσουν τα σπίτια τους και τις βοηθητικές κατασκευές, οι οποίες συμπλήρωναν τις λειτουργίες του οικισμού. Οι κατόψεις και το μέγεθος των οικοδομημάτων ποικίλουν από θέση σε θέση. Οι καλύβες με ένα τμήμα τους να βρίσκεται κάτω από τη γη, αν και εμφανίζονται συχνά στα αρχαιότερα στρώματα πολλών θέσεων (Νέα Μάκρη, Αγ. Στέφανος, Μερέντα – Μαρκόπουλο, Σαμάρθι – Καλύβια) θα συνεχίσουν να χρησιμοποιούνται με μικρές παραλλαγές μέχρι και το τέλος της νεολιθικής. Η ανωδομή από φθαρτά υλικά στηρίζεται και πλέκεται σε σειρά πασσάλων, η οποία ακολουθεί το περίγραμμα του λάκκου. Οι καλύβες αυτού του

τύπου έχουν συνήθως σχεδόν κυκλική ή ωοειδή κάτοψη με σκοπό τη μέγιστη αξιοποίηση του εσωτερικού χώρου αφού το βάρος της στέγης μοιράζεται στα πλευρικά τοιχώματα και απουσιάζει το κεντρικό δοκάρι στήριξης.

Σε αρκετές από τις περιπτώσεις οικισμών που αναφέραμε, ακολουθεί μια δεύτερη οικοδομική φάση μέσα στην ίδια περίοδο (AN), κατά την οποία οι αρχικές καλύβες καλύπτονται με στρώση λίθων και χώμα και στο νέο επίπεδο τις διαδέχονται κτίσματα με λίθινα κρηπιδώματα και πλίνθινους τοίχους. Στη περίπτωση του οικισμού της AN στη Γυαλού στα Σπάτα, οι κάτοικοι επιλέγουν εξαρχής να κτίσουν σπίτια με λιθόκτιστα θεμέλια. Τα τμήματα των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαμμένες θέσεις μαρτυρούν μια μεγάλη ποικιλία τόσο στις διαστάσεις και τις κατόψεις όσο και στον αριθμό των εσωτερικών χώρων. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι χώροι έχουν ορθογώνιο ή τετράγωνο σχήμα, σώζονται όμως και παραδείγματα κυκλικών ή ημικυκλικών κατασκευών. Τα ορθογώνια και τα τετράπλευρα κτίσματα είναι συνήθως μονόχωρα (Νέα Μάκρη), ενώ σώζονται και περιπτώσεις με δυο (Λόφος Λεβίδη Παλλήνη) και με τρεις (Γυαλού Σπάτα) εσωτερικούς χώρους αντίστοιχα. Διαθέτουν δάπεδα από καλά πατημένο χώμα ή στρωμένο χαλίκι. Στη Νέα Μάκρη διαπιστώθηκε πως οι πλίνθινοι τοίχοι των οικιών ενισχύονται με ξύλινο πλαίσιο, το οποίο στερεώνεται σε πασσάλους που καρφώνονται δίπλα ακριβώς στη βάση των τοίχων.

Στην περίπτωση του οικισμού της Νέας Μάκρης κατέστη επίσης δυνατό να διαπιστωθεί η ταυτόχρονη χρήση υπόσκαφων και υπέργειων κατασκευών στις φάσεις που αντιστοιχούν στη MN και NN. Η κατασκευή υπόσκαφων καλυβών, αν και λιγότερο σύνθετη τεχνική, δεν θεωρείται παρωχημένη, ούτε δηλώνει έλλειψη ικανότητας, αλλά χρησιμοποιείται παράλληλα με τις κτιστές υπέργειες κατασκευές εξυπηρετώντας συγκεκριμένες ανάγκες και λειτουργίες σε κάθε κοινότητα. Η πιθανότητα κοινής χρήσης των δύο οικοδομικών τύπων εξετάζεται και στην περίπτωση των μεγάλων εκτεταμένων οικισμών της Μακεδονίας, στα Ρεβένια Κορινού στην Πιερία (AN)¹¹⁸ και στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης (NN)¹¹⁹.

Στο Σαμάρθι, οι κάτοικοι της θέσης επιλέγουν και στις δύο φάσεις κατοίκησης να κατασκευάσουν υπόσκαφες καλύβες ακολουθώντας το παράδειγμα αρκετών

¹¹⁸ Μπέσιος & Αδακτύλου, 2006.

¹¹⁹ Γραμμένος & Κώτσος, 2004.

θέσεων της Αττικής (Νέα Μάκρη, Μερέντα Μαρκοπούλου, Αγ. Στέφανος). Με εξαίρεση το ζεύγος των υπόσκαφων καλυβών στον λόφο Νυμφών στον Αγ. Στέφανο, οι οποίες γνώρισαν αδιάκοπες φάσεις χρήσης σε όλη τη νεολιθική, στους υπόλοιπους οικισμούς οι υπόσκαφοι χώροι, είτε αντικαθίστανται σε κάποια φάση από κτίρια με λίθινα θεμέλια, είτε συνυπάρχουν με αυτά.

Σε ότι αφορά τη χρήση των υπόσκαφων χώρων, μπορούν να προκύψουν λίγα συμπεράσματα. Για τις ΝΠ II και ΝΠ III η αποσπασματικότητα της κάτοψης τους δυσχεραίνει πολύ την όποια ερμηνεία. Στη τελευταία φάση τους αποτέλεσαν προφανώς χώρους απόρριψης υλικών, ενώ οι μικρότερες κοιλότητες στον πυθμένα της ΝΠ II μπορούν να συσχετισθούν με τη παρουσία αποθηκευτικών λάκκων κατά την αρχική λειτουργία του χώρου (Εικ 5.11).

Στην αρχική οικοδομική φάση του μεγαλύτερου σε έκταση υπόσκαφου χώρου της εγκατάστασης (ΝΠ I), την επιφάνεια καταλαμβάνει υπόσκαφη πασσαλόπηκτη καλύβα (Εικ.5.5 & 5.7). Ήταν αρκετά ευρύχωρη (6 x 5 μ.) και διέθετε λιθόστρωτο δάπεδο στο οποίο βρέθηκε ένα σύνολο κινητών ευρημάτων το οποίο σχετίζεται με διαφορετικές λειτουργίες της καθημερινότητας των ενοίκων της εγκατάστασης (όστρακα από ανοικτά αγγεία, μικροεργαλεία από λίθο, οψιανό και οστό, χάντρες και περιάρπια, οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα). Στη δεύτερη φάση ο κεντρικός χώρος καλύπτεται με λιθόστρωτο και περιμετρικά αυτού διατάσσονται τρεις νέοι υπόσκαφοι χώροι. Το κύριο κτίσμα φαίνεται να είναι η ευρύχωρη καλύβα στα βόρεια (Χώρος Β), η οποία απέδωσε μαζί με την κεραμική ένα μικρό αριθμό χαρακτηριστικών ευρημάτων (σύνολο από χάντρες, τμήμα πέλεκυ, μικρό πήλινο αντικείμενο κωνικού σχήματος – σφραγίδα), όχι όμως ενδεικτικών για τη χρήση του χώρου. Στον υπόσκαφο Χώρο Γ στα δυτικά βρέθηκε μεγάλη ποσότητα οψιανού με αντικείμενα από όλα τα στάδια επεξεργασίας του, γεγονός που θα μπορούσε να υποδεικνύει εργαστηριακή χρήση του χώρου. Η μεμονωμένη καλύβα της ΝΠ διαθέτει λιθόκτιστη θερμική κατασκευή και μια πιο απλή πυρά-εστία. Τα υλικά της επίχωσης της περιλαμβάνει όστρακα από χονδρά «οικιακά» σκεύη, λεπτότερα άβαφα και γραπτά, μικρούς λίθινους πελέκεις, λεπίδες και αιχμή βέλους από οψιανό, λίθινη χάντρα και λίγα θαλάσσια όστρεα. Ενδεικτική είναι ωστόσο η παντελής απουσία οστών ζώων. Δυστυχώς για το σύνολο των χώρων δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις πραγματικές συνθήκες απόθεσης του υλικού που βρέθηκε στο εσωτερικό των λάκκων. Η συνέχιση της μελέτης του συνόλου των ευρημάτων και της

στρωματογραφίας θα διευκρινίσει αν τα αντικείμενα συσσωρεύτηκαν και απορρίφθηκαν στους χώρους, αφού είχαν ήδη σταματήσει να λειτουργούν, ή αν αποτελούσαν μέρος της οικοσκευής που σφραγίστηκε στους χώρους κατά την κατάργηση ή καταστροφή τους.

6.3 Επίλογος

Η Αττική αναδεικνύεται πλέον ως τόπος ιδιαίτερης σημασίας και για τη Νεολιθική Εποχή. Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντιδιαστολή με τον μικρό αριθμό των συστηματικά ανεσκαμμένων θέσεων, ειδικότερα σε ότι αφορά στα πρώτα στάδια της νεολιθικής. Ο πολλαπλασιασμός των σωστικών ανασκαφών τη τελευταία εικοσαετία και η δυνατότητα εκτεταμένων ανασκαφικών ερευνών, κυρίως στο πλαίσιο των εργασιών μεγάλων δημόσιων έργων, έδωσε την ευκαιρία για την αποκάλυψη ενός μεγάλου αριθμού νέων θέσεων. Οι θέσεις αυτές συμπληρώνουν το νεολιθικό Αττικό χάρτη και γίνονται η αφορμή για να επανεξεταστούν οι τάσεις της περιοχής σε ότι αφορά στη ζωή του νεολιθικού ανθρώπου και ταυτόχρονα στη σχέση της Αττικής με τον ευρύτερο ελληνικό χώρο.

Στην παρούσα εργασία, η οποία έχει ως άξονα το ανατολικό τμήμα της Αττικής, έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθεί το σύνολο των νεολιθικών θέσεων, σύμφωνα με τους καταλόγους της σύγχρονης βιβλιογραφίας, και πραγματοποιήθηκε μια συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης της κατοίκησης στην περιοχή στα διάφορα στάδια της Νεολιθικής. Μέσα από το πρίσμα των ειδικών χαρακτηριστικών της γεωμορφολογίας της περιοχής, εξετάζονται οι τόποι στους οποίους ιδρύονται και λειτουργούν οι οικισμοί και παρουσιάζεται η εξάπλωση τους στη γη της Αττικής. Αναλύονται κυρίως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των θέσεων και επιχειρούνται ερμηνείες σχετικά με τη μορφή των κατοικιών, τη χρήση των χώρων και την οργάνωση του ενδοκοινοτικού χώρου. Ως κεντρικό παράδειγμα χρησιμοποιούνται οι υπόσκαφες καλύβες της νεολιθικής εγκατάστασης στο Σαμάρθι Καλυβίων. Η αναλυτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών της θέσης και η προσπάθεια μιας πρώτης ερμηνευτικής προσέγγισης σχετικά με τη λειτουργία των χώρων της, προσθέτει νέα στοιχεία στη συζήτηση για τη νεολιθική κατοίκηση στην Αττική. Ιδιαίτερα εξετάζεται ο ρόλος των υπόσκαφων κατοικιών, οι οποίες εμφανίζονται ολοένα και συχνότερα ως κύριος αρχιτεκτονικός τύπος, όχι μόνο στις πρώιμες αλλά

και στις ύστερες φάσεις της νεολιθικής στην Αττική και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο.

Τα αποσπασματικά νεολιθικά κατάλοιπα που κατάφεραν να διατηρηθούν μέχρι τις μέρες μας, αποτελούν ένα μικρό κομμάτι του οικιστικού και κοινωνικού δικτύου μέσα στο οποίο έζησε και έδρασε ο νεολιθικός άνθρωπος. Είμαστε βέβαιοι ότι η μελέτη νέων θέσεων, όπως το παράδειγμα της νεολιθικής εγκατάστασης στο Σαμάρθι, θα προσθέσει καινούργια στοιχεία και ερωτήματα, συμβάλλοντας στη συζήτηση για τον σημαντικό ρόλο και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά της Αττικής κατά τη Νεολιθική Εποχή.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Γαλλής, Κ., 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών, Λάρισα.
- Γιαννούλη, Ε. 2006. «Σκέψεις για τις Οικίες-Ορύγματα υπό το φως των δεδομένων της Θεσσαλίας», *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Βόλος 27-2 – 2-3 Τόμος Ι, Θεσσαλία*, σσ. 29-43.
- Γραμμένος, Δ., 1991. *Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*. Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Αθήνα.
- Γραμμένος, Δ. (επιμ.), 1997. *Νεολιθική Μακεδονία*. Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Γραμμένος, Δ. Β. & Σ. Κώτσος, 2004. *Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης, Μέρος ΙΙ (1998-2003)* (Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας, αρ. 6), Θεσσαλονίκη.
- Ζγουλέτα, Ζ., 2015. «Οικισμός Νεολιθικής Εποχής στη θέση 'Γυαλού' στα Σπάτα» ανακοίνωση στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, 27-31/5/2015, Αθήνα.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ., 1954. Ανασκαφή νεολιθικού συνοικισμού εν Νέα Μάκρη (Αττικής), *ΠΑΕ 1954*, σσ. 114-122.
- Κακαβογιάννη, Ο., 1985. «Η κατοίκηση της Ν.Α. Αττικής κατά την προϊστορική περίοδο. Νέα ευρήματα» στο Π. Φιλίππου-Αγγέλου (επιμ.). *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής*, σσ. 47-54.
- Κακαβογιάννη Ο., Μ. Ανετάκης, Ι. Γεωργίου, Κ. Δημητρίου, Χ. Κουτσοθανάσης, Ι. Ντοβίνου & Ε. Σαλαβούρα, 2003. «Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Α'» στο Ο. Κακαβογιάννη (επιμ.) *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μαρκοπούλου. Στον χώρο κατασκευής του νέου ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*, ΟΔΙΕ Α.Ε, σσ. 22-23.
- Κακαβογιάννη, Ο., Ε. Τσελεπή & Χ. Κατσαβού, 2009. «Οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής και οικία της Νεότερης Νεολιθικής εποχής στη Μερέντα» στο Β. Βασιλοπούλου & Στ. Κατσαρού-Τζιβελέκη (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό*, 2009. «Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας 1994-

- 2003, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003», Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαркоπούλου, Αθήνα, σσ. 143-158.
- Κακαβογιάννη, Ο., Κ. Δημητρίου, Χ. Κουτσοθανάσης & Α. Πέτρου, 2009. «Οικισμός της πρωτοελλαδικής εποχής και δύο μεμονωμένα κτίρια στη Μερέντα» στο Β. Βασιλοπούλου & Στ. Κατσαρού-Τζιβελέκη (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό*, 2009. «Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003», Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαркоπούλου, Αθήνα, σσ. 159-176.
- Καραλή Λ., 1995. «Η Νεολιθική θέση Πούσι - Καλογέρι . Μια πρώτη περιβαλλοντική προσέγγιση» *Αρχαιολογία* 56, Σεπτέμβριος 1995, σσ.70-73.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Ι. Ασλάνης, Ι. Vaisov & Μ. Βάλλα. 2005. Προμαχώνας-Torolnica 2002-2003, *ΑΕΜΘ* 17 (2003): 91-110.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1996. «Το σπήλαιο της Θεόπετρας στην Καλαμπάκα» στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα, σσ. 67-68.
- Μαρή, Α., 2001. *Η Νεολιθική Εποχή στο Σαρωνικό: Μαρτυρίες για τη χρήση του Σπηλαίου του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα με βάση την κεραμεική της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Μαρή, Α., Β. Γιαννόπουλος & Π. Φιλιππάτου, 2013. «Σπήλαια αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στο Όρος Μερέντα Αττικής» στο Α. Στεφανής (επιμ.). *Πρακτικά ΙΔ' Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής*, σσ.169-182.
- Μπέσιος, Μ. & Φ. Αδακτύλου, 2006. Νεολιθικός οικισμός στα «Ρεβένια» Κορινού, *ΑΕΜΘ* 18(2004), σσ. 357-366.
- Νάζου, Μ., 2012. «Οι νεολιθικές σέσουλες από τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Τυπολογία, γεωγραφική διάδοση και απόπειρα ερμηνείας τους» στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 15-3 – 18-3 2012, Τόμος Ι, Θεσσαλία, σσ. 29-36.
- Παντελίδου-Γκόφα, Μ., 1991. *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Τα οικοδομικά*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.

- Παντελίδου-Γκόφα, Μ., 1995. *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Η κεραμεική*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Παντελίδου-Γκόφα, Μ., 1997. *Η νεολιθική Αττική*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Παλαιολόγος, Δ. & Μ. Στεφανοπούλου, 2015. «Η Προϊστορική Τοπογραφία στη Βόρεια Αττική: Πρόσφατες Ανακαλύψεις» ανακοίνωση στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, 27-31/5/2015, Αθήνα.
- Παπαδημητρίου, Ι., 1959. «Ανασκαφαί Σπηλαίου Πανός» *ΠΑΕ* 1958.
- Παπαδημητρίου, Ν. & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), 2010. *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Σ., 2002. *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην ανατολική Μακεδονία*. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος, Γ., 1996. *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα.
- Παππά, Μ., 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Δ.Ε.Θ. - Θέρμη - Μακρόγυιαλος, Διδακτορική διατριβή (τ.Ι-ΙΙ), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε., 1992. «Παρατηρήσεις στην Προ-κεραμεική (από τη Θεσσαλία στα Δενδρά της Αργολίδος)», στο *Αρχαία Θεσσαλία*, σσ. 97-119.
- Ράμμου, Α. & Π. Ζούβελου, 2015. «Λουτρό Παλλήνης: προκαταρκτικά συμπεράσματα για την χρήση του χώρου κατά τη Νεολιθική εποχή» ανακοίνωση στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, 27-31/5/2015, Αθήνα.
- Ραυτοπούλου, Σ., 2013. «Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο ιδιοκτησίας της Lidl Ελλάς στα Καλύβια Σαρωνικού Αττικής (2009-2011)» στο *Πρακτικά 14^η Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής*, σσ.139-148.
- Ραυτοπούλου Σ. & Η. Τσώνος Η., 2015. «Νεολιθική εγκατάσταση στη θέση Σαμάρθι στα Καλύβια Θορικού» παρουσίαση πόστερ στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, 27-31/5/2015, Αθήνα.

- Ροντήρη, Β., 2009. *Θεσσαλική Νεολιθική κεραμική: Τεχνολογία και κατανομή στο χώρο Θεσσαλονίκη*. Διδ. Διατριβή. Θεσσαλονίκη.
- Σάμψων, Α., 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Σάμψων, Α., 2007. *Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσογείου*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Σταϊνχάουερ, Γ., 2001. «Από την προϊστορία της Μεσογαίας. Δύο οικισμοί στα Μεσόγεια» στο Χρ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα, σσ. 28-34.
- Σταϊνχάουερ, Γ., 2009α. «Οι νέες αρχαιολογικές έρευνες στο αεροδρόμιο Ελευθέριος Βενιζέλος» στο Β. Βασιλοπούλου & Στ. Κατσαρού-Τζιβελέκη (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. "Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003"*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαркоπούλου, Αθήνα, σσ. 213-219.
- Σταϊνχάουερ, Γ., 2009β. «Ανασκαφές στην Αττική Οδό στην περιοχή της Παλλήνης» στο Β. Βασιλοπούλου & Στ. Κατσαρού-Τζιβελέκη (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. "Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003"*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Μαркоπούλου, Αθήνα, σσ. 309-316.
- Σταϊνχάουερ, Γ., 2015. «Ο Νεολιθικός Οικισμός στην Παλλήνη» ανακοίνωση στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, 27-31/5/2015, Αθήνα.
- Στρατούλη, Γ. & Τ. Μπεκιάρης, 2008. Αυγή Καστοριάς: Στοιχεία της βιογραφίας του Νεολιθικού Οικισμού, *ΑΕΜΘ* 22, σσ.1-10.
- Συριόπουλος, Κ., 1968. *Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Τσελεπή, Ε., Χ.-Μ. Κατσαβού & Μ. Κοντοπανάγου, 2003. «Νεολιθικός Οικισμός» στο Ο. Κακαβογιάννη (επιμ.) *Αρχαιολογικές έρευνες στην Μερέντα Μαркоπούλου. Στον χώρο κατασκευής του νέου ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*, ΟΔΙΕ Α.Ε, σσ.19-21.
- Τσουντας, Χ., 1908. *Αί προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.

- Χαριτάκη, Ε. & Σ. Ραυτοπούλου, 2013. «Η περιοχή της Καμάριζας στα Καλύβια» στο Α. Στεφανής (επιμ.). *Πρακτικά ΙΔ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής*, σσ. 101-111.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Afram-Stern, E., 1996. *Die Ägäische Frühzeit I. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*. Wien.
- Andreou, S., M. Fotiades & K. Kotsakis, 1996. «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *American Journal of Archaeology* 100, σσ. 537-597.
- Andreou, S., M. Fotiades & K. Kotsakis, 2001. «The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», στο Cullen Tracey (επιμ.), *Aegean Prehistory. A Review, American Journal of Archaeology*, Supplement 1, Archaeological Institute of America, Boston, σσ. 259-327.
- Bailey, D. W., 1999. «The Built Environment: Pit-Huts and Houses in the Neolithic» στο *Documenta Praehistorica. Poročilo o Raziskovanju Paleolitika, Neolitika in Eneolitika V Sloveniji. Neolitske Študije = Neolithic Studies*, σσ. 153-162.
- Bailey, D.W., 2000. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*. Routledge, London.
- Coleman, J. E., 1977. *Keos I – Kephala*, Princeton
- Darcque, P. & Ζ. Τσιρτσώνη, 2016, Μάρτιος 2016, «Η αρχαιολογική έρευνα στο Ντικιλί Τας» Ντικιλί Τας Φίλιπποι-Ελλάδα. http://www.dikili-tash.fr/content_gr/recherche/recherche.htm
- Demoule, J.-P. & C. Perlès, 1993. «The Greek Neolithic: a new review», *Journal of World Prehistory* 7(4), σσ. 355–416.
- Diamant S. & J. Traill, 1986. «Πούσι Καλογέρου» στο Π. Φιλίππου-Αγγέλου (επιμ.). *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής*, σσ. 117-130.
- Elia, R., 1982. *A Study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece*, Unpublished Dissertation, Boston University. Boston.

- Georgiadis, M., 2010. «Neolithic pottery from the DAI Collection Attica» *Athenische Mitteilungen* 125, σσ. 1-44.
- Halstead, P., 1994. The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece, στο C. Mathers – S. Stoddart (επιμ.). *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8, σσ. 195–219.
- Halstead, P. (επιμ.), 1999. *Neolithic Society in Greece*, Sheffield Academic Press, Sheffield.
- Jacobsen, T. W. & W. R. Farrand, 1987. *Franchthi Cave and Paralia. Maps, Plans and Sections. Excavations in Franchthi Cave, Greece*, fasc. 1. Indiana University Press, Bloomington, Indiana.
- Immerwahr, S. A., 1971, «The Neolithic and Bronze Ages» στο *The Athenian Agora XIII*, Princeton.
- Katsarou, S., M. Stefanopoulou & D. Palaiologos, 2015. «Domestic containers of the Early Neolithic communities of inland north Attica» ανακοίνωση στο *Διεθνές Συνέδριο: Η Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής*, 27-31/5/2015, Αθήνα.
- Lambert, N., 1981. *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, Paris: École Française d' Athènes.
- Nazou, M., 2013. *Defining the regional characteristics of Final Neolithic and Early Bronze Age pottery in Attica*. PhD thesis University College London (UCL), London.
- Pappa M. & M. Besios, 1999. The Makriyalos Project: Rescue Excavations at the Neolithic Site of Makriyalos, Pieria, Northern Greece, στο P. Halstead (επιμ.) *Neolithic Society in Greece*, Sheffield Academic Press, Sheffield, σσ.108-120.
- Renfrew, A. C., 1972. *The Emergence of Civilisation: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*. London, Methuen.
- Renfrew, C. & Bahn, P. 2001. *Αρχαιολογία, Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές Εφαρμογές*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Servais, J., 1967. «Les Fouilles sur le Haut du Velatouri» στο *Thorikos 1965 III*, Brussels, σσ. 9-30.
- Spitaels, P., 1982. «Final Neolithic Pottery from Thorikos» στο P. Spitaels (επιμ.), *Miscellanea Graeca, fasciculus 5: Studies in South Attica I*, Gent, σσ. 9-44.
- Wace, A. J. B. & M. S. Thompson, 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge University Press, Cambridge.

Weinberg, S. S., 1962. «Excavations at Prehistoric Elateia, 1959» στο *Hesperia* 31, σσ. 158-209.

Wickens, J., 1986. *The Archaeology and History of cave use in Attica, Greece from Prehistoric through late Roman times*. PhD thesis Indiana University, Ann Arbor, University microfilms.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΣΑΜΑΡΘΙ ΣΤΑ ΚΑΛΥΒΙΑ ΘΟΡΙΚΟΥ**

ΤΟΜΟΣ II

(ΧΑΡΤΕΣ – ΕΙΚΟΝΕΣ – ΣΧΕΔΙΑ)

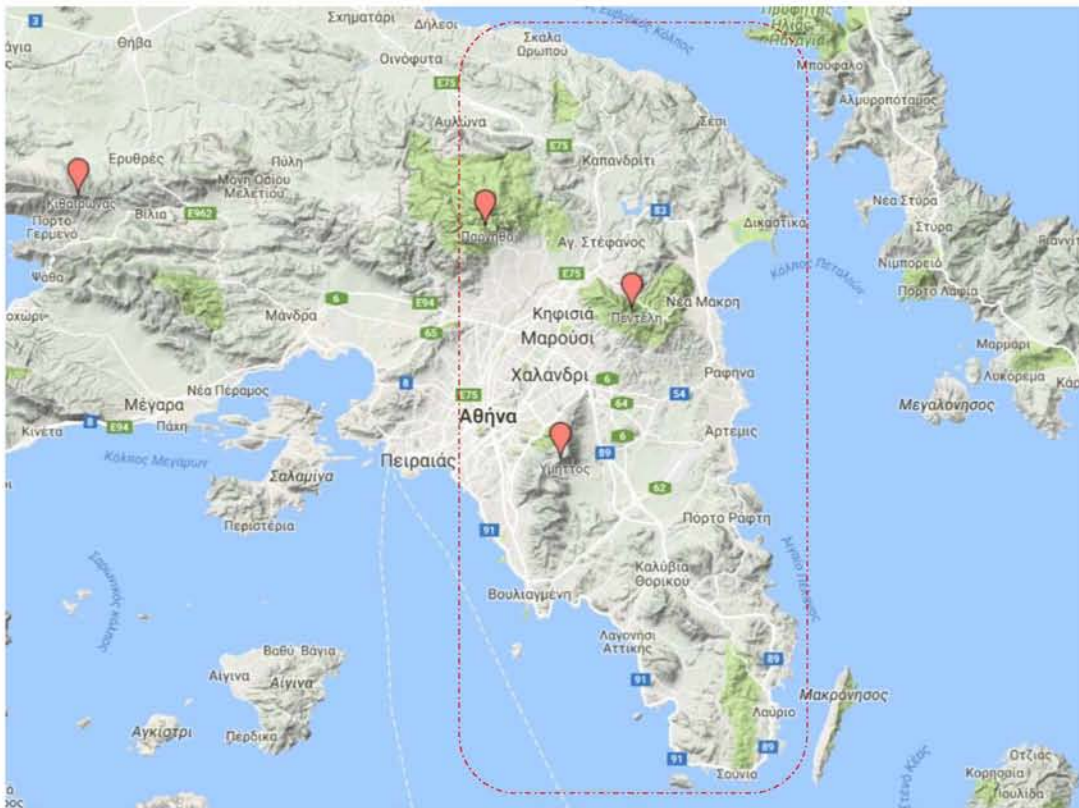
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών:

«Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία Αρχαιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία»

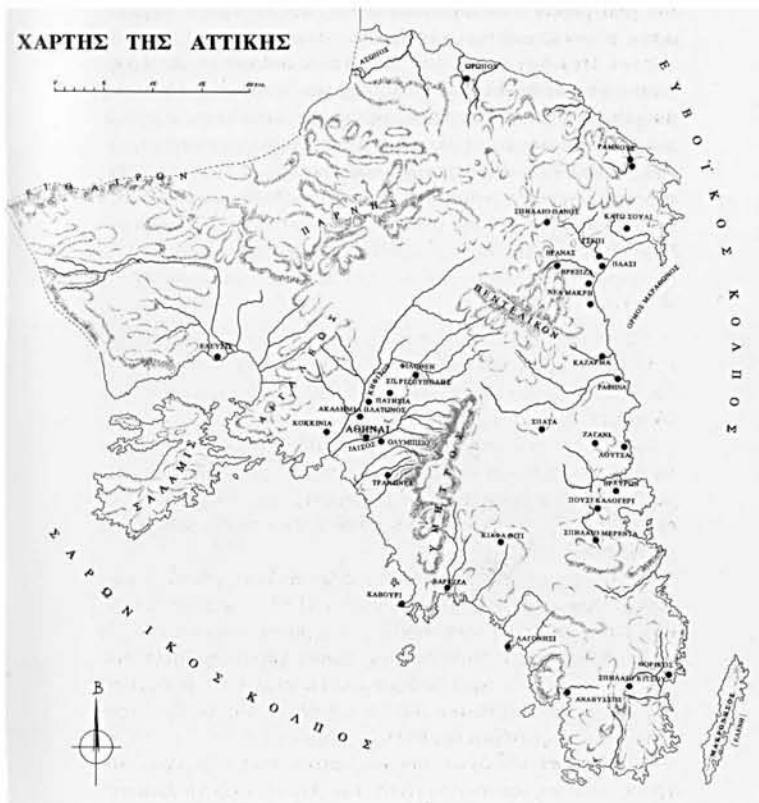
Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία

Τσώνος Ηρακλής

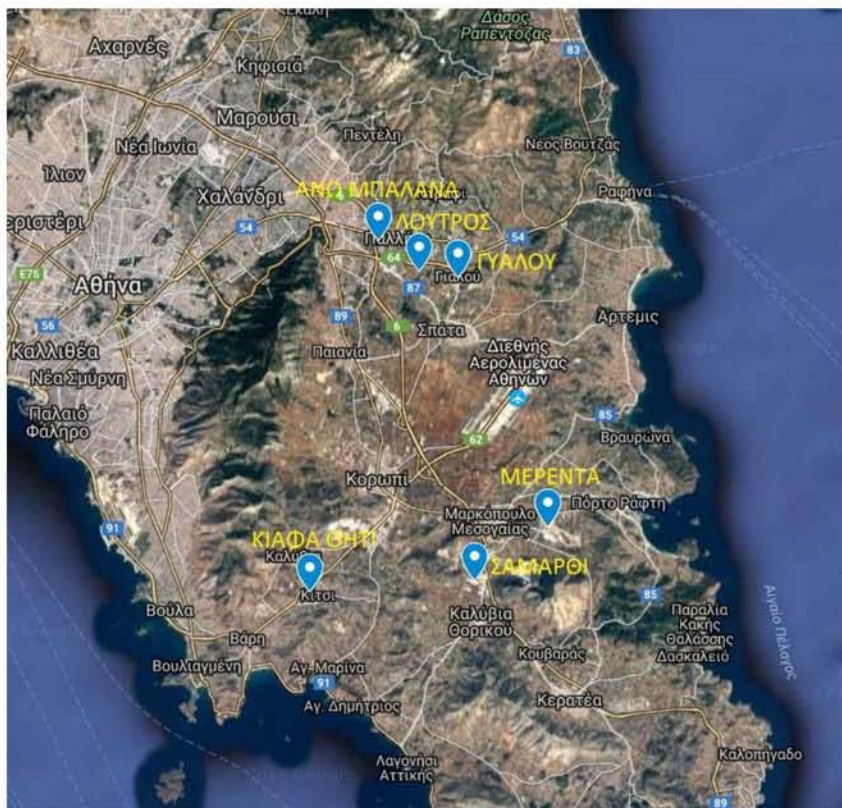
ΒΟΛΟΣ 2017

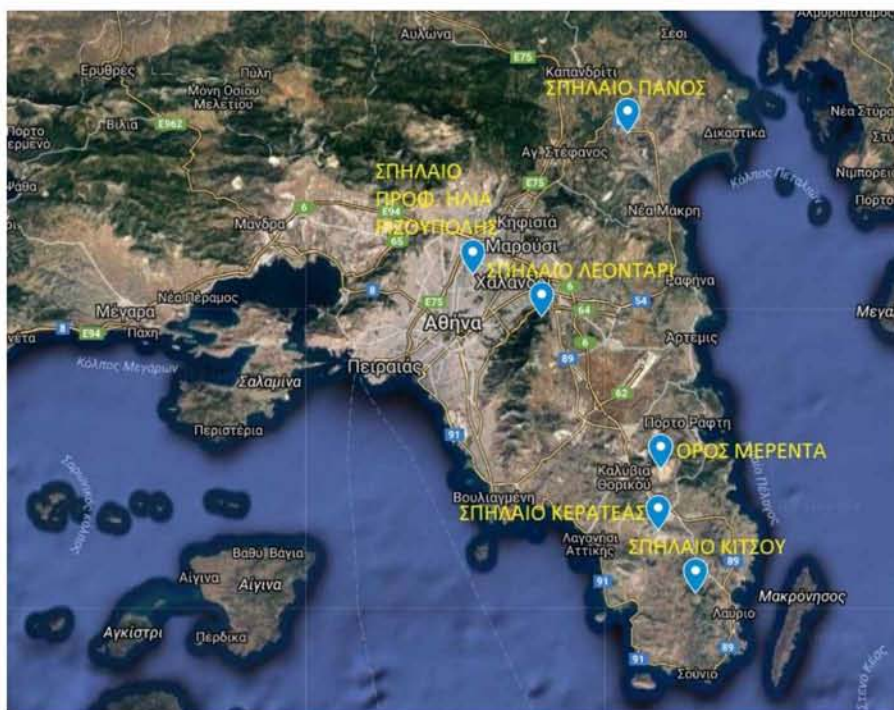
Εικ.2.1. Χάρτης Αττικής. Με κόκκινη διακεκομμένη γραμμή σημαίνεται το Α τμήμα της Αττικής, που απασχολεί την παρούσα εργασία.

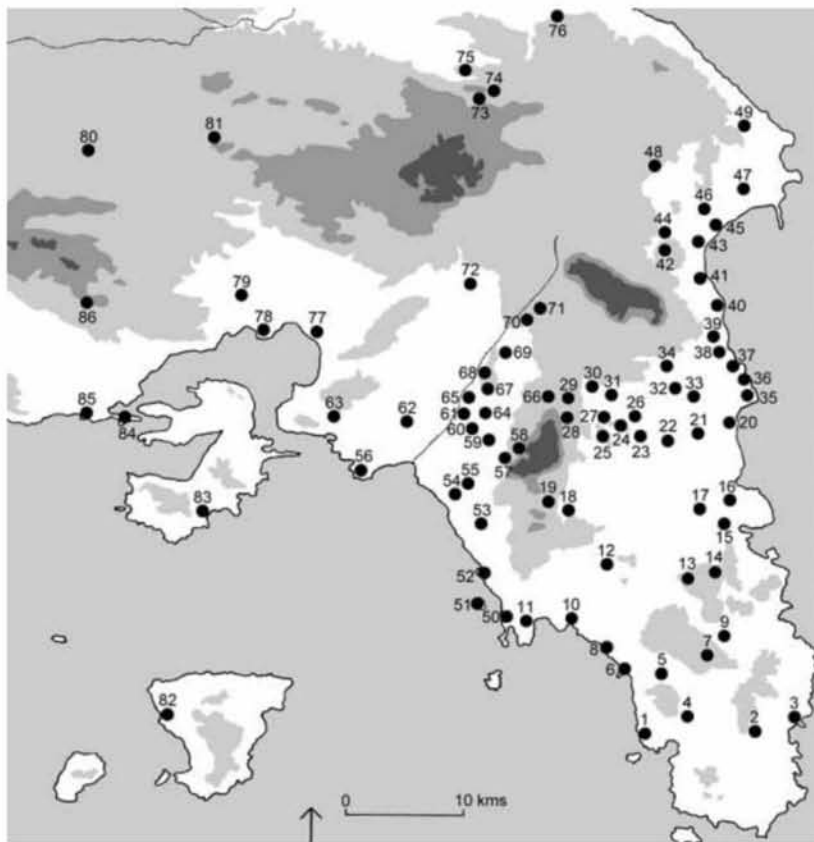
Εικ.2.2. Χάρτης με τις γνωστές νεολιθικές θέσεις της Αττικής έως το 1997. (Παντελίδου-Γκόφα, 1997, εικ.1)

Εικ.2.3. Θέσεις νεολιθικών οικισμών στα όρια της πεδιάδας των Μεσογείων στην Αττική.

Εικ.2.4. Χάρτης της Αττικής με τα σπήλαια που χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής.

Map 1
The Neolithic sites in Attica

Δ 1. Anavyssos, Mavro Lithari (N) – 2. Kitsos cave (MN, LN, FN) – 3. Thorikos (LN, FN) – 4. Vigla (FN) – 5. Kalpi (LN, FN) – 6. Lagonisi (FN) – 7. Keratea cave (LN, FN) – 8. Ayios Nikolaos (LN, FN) – 9. Keratea (MN, LN, FN) – 10. Varkiza (Aya Marina) (N) – 11. Zeus Anchesmios (Vari) (FN) – 12. Kiafa Thiti-Lamptrai (FN) – 13. Merenta (MN, LN, FN) – 14. Merenta cave (Choni Liagi) (N) – 15. Pusi Kaloyeri (EN, MN, LN, FN) – 16. Pyrgos Vravra (LN, FN) – 17. Vravra (MN, LN) – 18. Christos (LN) – 19. Profitis Ilias (N) – 20. Loutsas (FN) – 21. Zagani hill (FN) – 22. Lapari hill (FN) – 23. Spata (Tsoumba Sideri) (FN) – 24. Myrteza (FN) – 25. Choumeza (FN) – 26. Epano Kondra (LN, FN) – 27. Boura (FN) – 28. Leondari cave (LN, FN) – 29. Stavros (FN) – 30. Yerakas (FN) – 31. Pallini (EN, MN) – 32. Pikermi (FN) – 33. Etosi (FN) – 34. Hill north of Pikermi (FN) – 35. SW Rafina (FN) – 36. Askitarion (MN, FN) – 37. Rafina (FN) – 38. Zoungla (Rafina) (N) – 39. Kazarma (MN) – 40. Kavos (FN) – 41. Nea Makri (EN, MN, LN, FN) – 42. Sotiria (Marathon acropolis) (FN) – 43. Vrexiza (N) – 44. Vranas (LN, FN) – 45. Plasi (LN) – 46. Tsepi (FN) – 47. Kato Souli (LN, FN) – 48. Pan cave (LN, FN) – 49. Rhamnous (EN, MN, FN) – 50. Kavouri (FN) – 51. Hydroussa (N) – 52. Punta (N) – 53. NW Glyfada (FN) – 54. Big Pani (FN) – 55. Trachones (LN, FN) – 56. Mounichia (LN, FN) – 57. Zoodochos Piyi (FN) – 58. Guri Korakas (FN) – 59. Olympieion (FN) – 60. Athens (MN, LN, FN) – 61. Plato's Academy (FN) – 62. Palaia Kokkinia (FN) – 63. Schisto cave (MN, LN, FN) – 64. Strefi hill (N) – 65. Patissia (MN) – 66. Site north-west of Kynigios (FN) – 67. Rizoupolis cave (LN, FN) – 68. Zeus Anchesmios (FN) – 69. Filothei (LN) – 70. Metamorphosi (FN) – 71. Kephisos (LN, FN) – 72. Menidi hill (FN) – 73. Aphidnai Akropolis (LN, FN) – 74. Hill near Aphidnai (LN, FN) – 75. Smaller Kotroni hill (LN, FN) – 76. Oropos (N) – 77. Rheitoi (Thriasio plain) (FN) – 78. Eleusis (MN) – 79. Zuma Kaziki (LN, FN) – 80. Eleutherai (MN, LN) – 81. Panakton (LN) – 82. Aigina (FN) – 83. Euripidis cave (LN, FN) – 84. Minoa (LN) – 85. Nisea (LN, FN) – 86. Zaimis cave (N)

Εικ.2.5. Χάρτης της Αττικής με τις νεολιθικές θέσεις που συγκέντρωσε ο Μ. Γεωργιάδης το 2010 (Georgiadis, 2010, χάρτης 1).

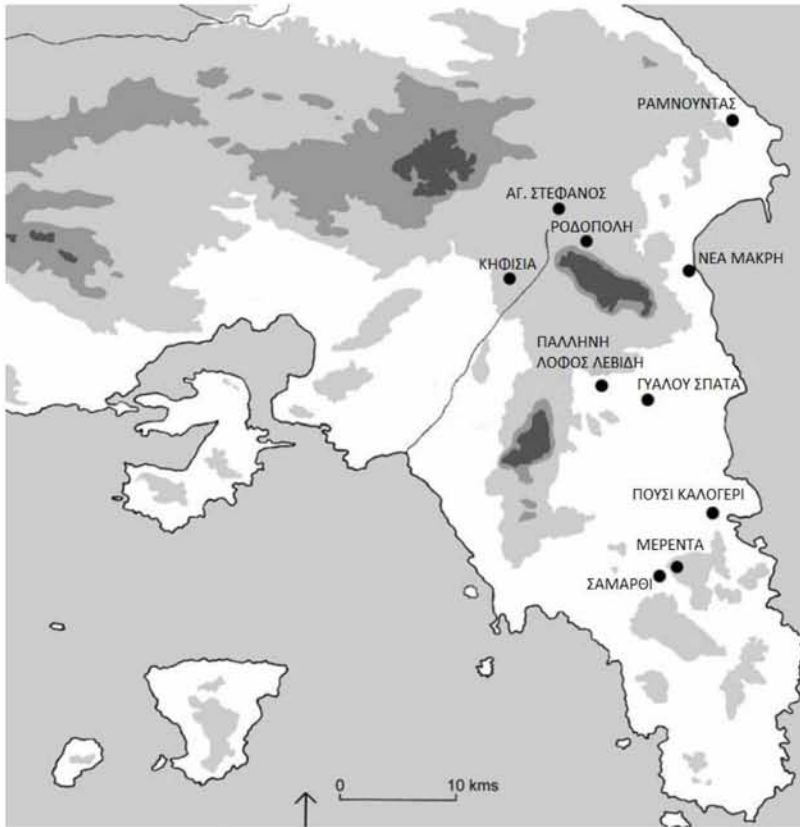
Χρονο-λόγηση (π.Χ.)	ΠΕΡΙΟΔΟΙ (αιγαιακή ορολογία)	Κρήτη, Κυκλάδες, Πελοπόννησος	Θεσσαλία	Μακεδονία, Θράκη
7000	Ακεραμική	Κνωσός Χ Φράγχθι – ακεραμική φάση	Άργισσα Σέσκλο – ακεραμική φάση	
6500	Αρχαιότερη Νεολιθική	Κνωσός VIII-IX Φράγχθι 1 Νέα Μάκρη	Πρώιμη κεραμική Πρωτοσέσκλο Προσέσκλο	Πολιάμπελα Κολινόρου Νέα Νικομήδεια
5800	Μέση Νεολιθική	Κνωσός VII Φράγχθι 2-3 Νέα Μάκρη	Σέσκλο Ζάρκο	Σέρβια Μάκρη Ι
5400	Νεότερη Νεολιθική Ι	Κνωσός V-VI Φράγχθι 3-4 Σάλιαγκος Φτελιά	Τσαγγλί – Λάρισα Αράπη	Δισπηλιό (λιμναίο) Σιταγροί Ι Μάκρη ΙΙ Παραδημή Ι-ΙΙΙ Ντικιλί Τας Ι Μακρύγιαλος Ι Σιταγροί ΙΙ Δισπηλιό (χερσαίο)
4800	Νεότερη Νεολιθική ΙΙ	Κνωσός ΙV Σπήλαιο Ζα Ι	Οτζάκι Κλασικό Διμήνι	Παραδημή ΙV Μακρύγιαλος ΙΙ Σιταγροί ΙΙΙ Α
4500	* (Τελική Νεολιθική/ Χαλκολιθική)	Αλεπότρυπα Σπήλαιο Ζα ΙΙα Κνωσός ΙΙ-ΙΙΙ Φράγχθι 5 Αττική-Κεφάλα	Ραχμάνι	Ντικιλί Τας ΙΙΑ-ΙC Δισπηλιό Σιταγροί ΙΙΒ-ΙC
4000			Μικροθήβες	
3200	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού	Εύτρηση Γκρόττα - Πηλός	Πευκάκια	Σιταγροί ΙV Ντικιλί Τας ΙΙΙΑ

* Ο όρος *Τελική Νεολιθική/Χαλκολιθική* αφορά κυρίως στη νότια Ελλάδα. Στη βόρεια Ελλάδα κατά κανόνα χρησιμοποιείται ο όρος *Νεότερη Νεολιθική ΙΙ* για να περιγράψει όλη την 5η χιλιετία π.Χ.

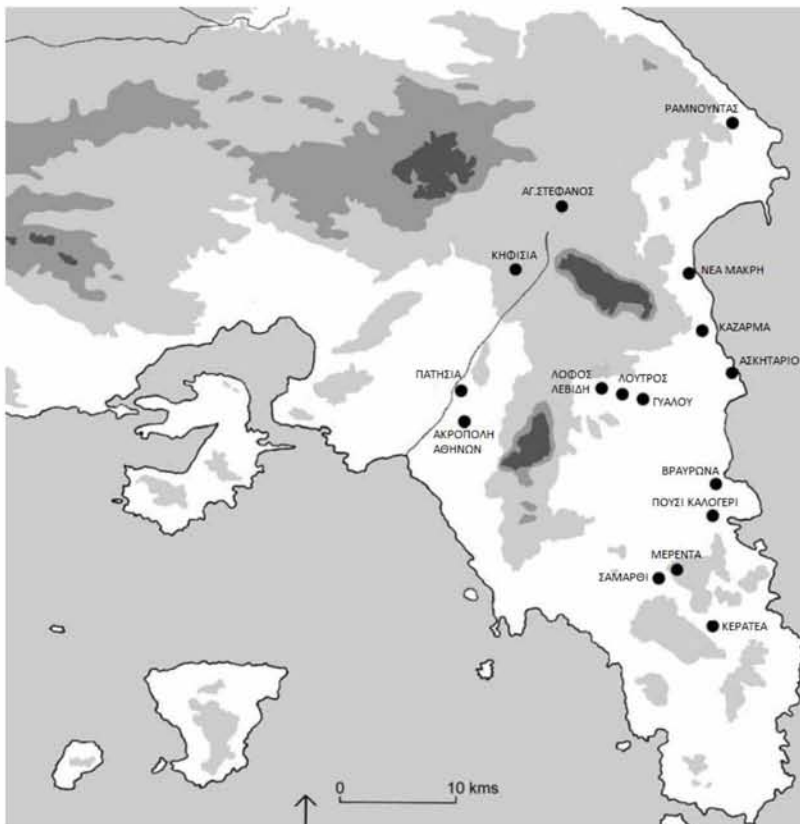
Εικ.2.6. Συγκριτική χρονολόγηση νεολιθικών πολιτισμών του ελλαδικού χώρου (Παπαδημητρίου, & Τσιρτσώνη, 2010, 14)

Το χρονολογικό σχήμα της Νεολιθικής σε έτη π.Χ.	
Μεσολιθική	8600-6500
	Μεταβατική φάση 6700-6300
Αρχαιότερη Νεολιθική	6500-5800
Μέση Νεολιθική	5800-5300
Νεότερη Νεολιθική Ια	5300-4800
Νεότερη Νεολιθική Ιβ	4800-4200
Νεότερη Νεολιθική ΙΙα	4200-3800
Νεότερη Νεολιθική ΙΙβ	3800-3300
	Μεταβατική φάση 3500-2900
Πρώιμη Εποχή του Χαλκού Ι	3300-2900

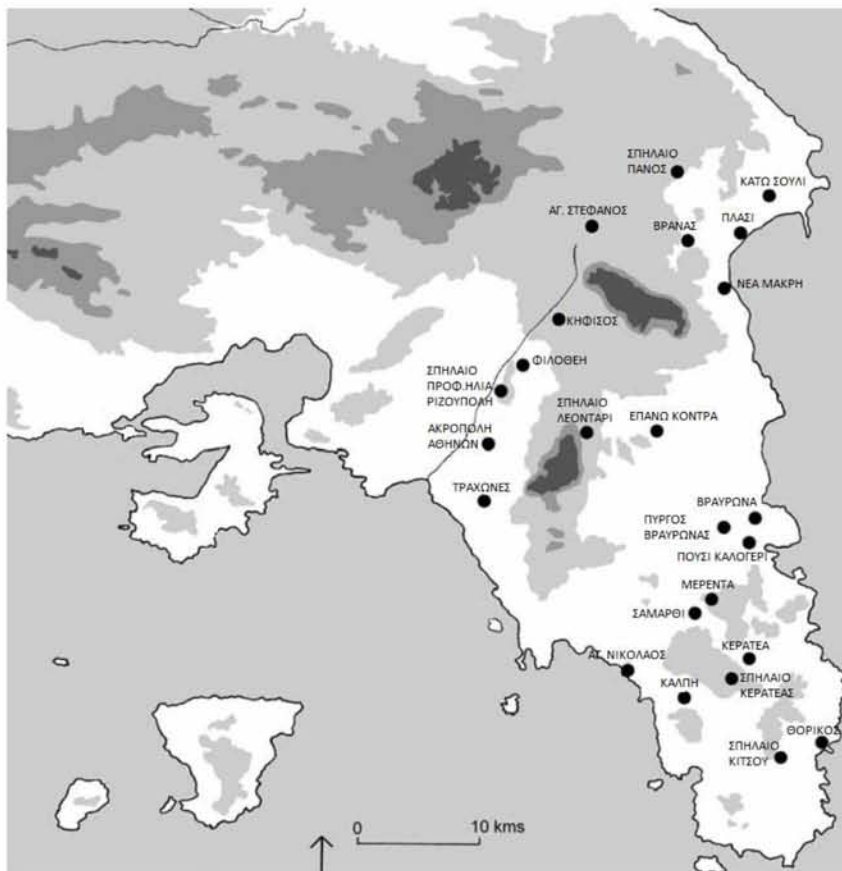
Εικ.2.7. Πίνακας με τη χρονολογική ακολουθία της Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο (Σάμψων, 2007, 473)

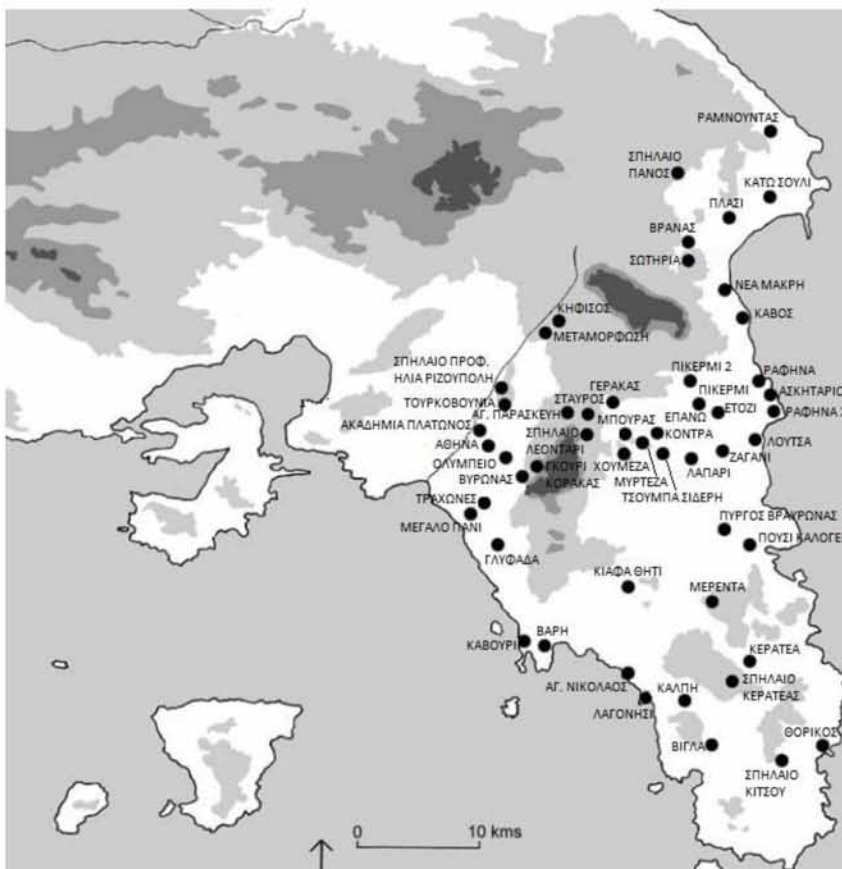
Εικ.2.8. Χάρτης της Αττικής με τις θέσεις της ΑΝ (ως πρότυπο χρησιμοποιήθηκε ο χάρτης από το Georgiadis, 2010)

Εικ.2.9. Χάρτης της Αττικής με τις θέσεις της ΜΝ (ως πρότυπο χρησιμοποιήθηκε ο χάρτης από το Georgiadis, 2010)

Εικ.2.10. Χάρτης της Αττικής με τις θέσεις της ΝΝ (ως πρότυπο χρησιμοποιήθηκε ο χάρτης από το Georgiadis, 2010)

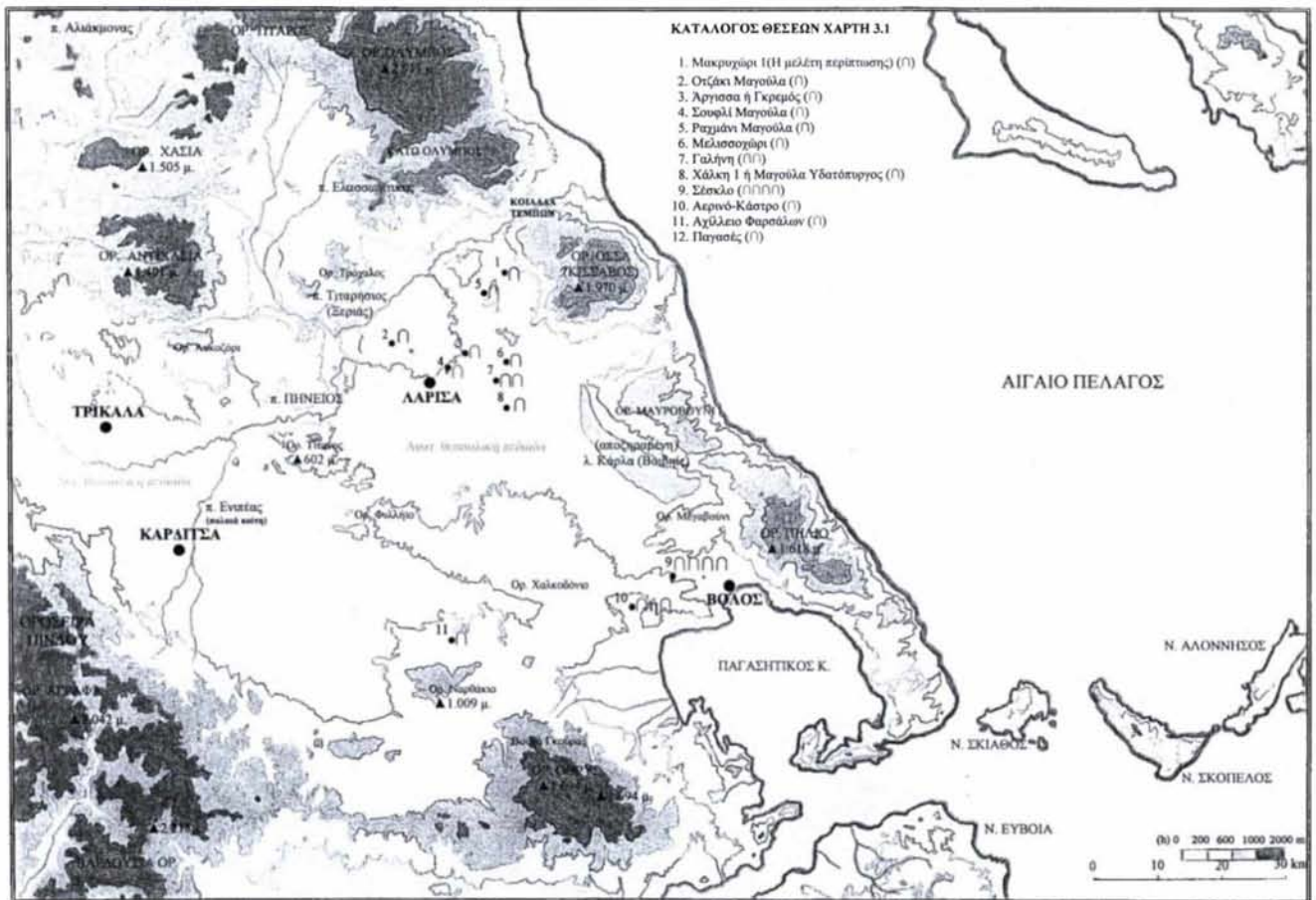

Εικ.2.11. Χάρτης της Αττικής με τις θέσεις της ΤΝ (ως πρότυπο χρησιμοποιήθηκε ο χάρτης από το Georgiadis, 2010)

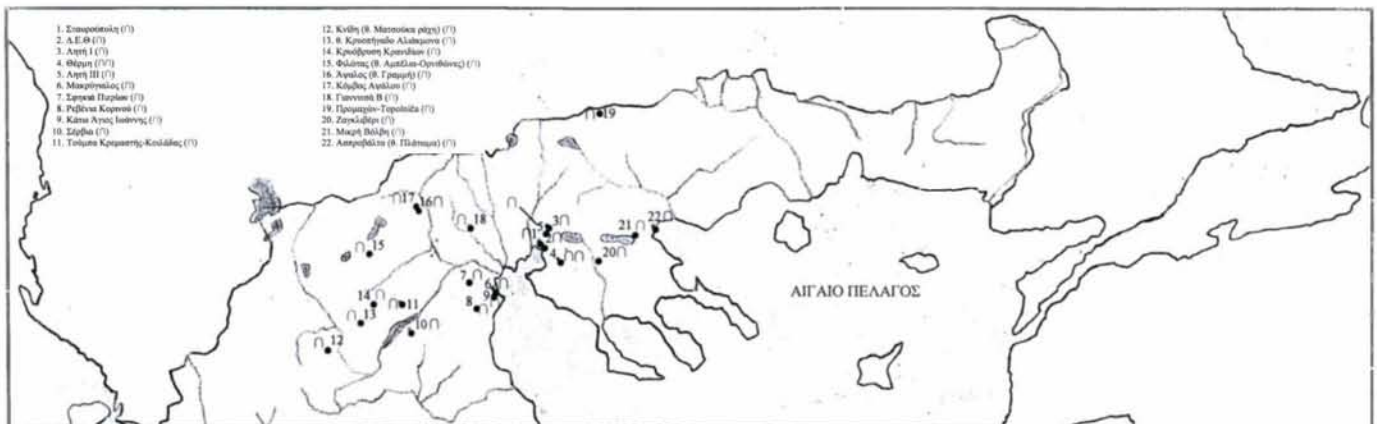
Νεολιθικές Θέσεις στην Αττική							
Α/Α	ΘΕΣΗ - ΠΕΡΙΟΧΗ	ΑΝ	ΜΝ	ΝΝ	ΤΝ	ΠΕ Ι	ΠΕ ΙΙ
1	Άγιος Στέφανος	x	x	x			
2	Αγορά Αθηνών		x		x	x	x
3	Ακαδημία Πλάτωνος Αθήνα				x		
4	Ακρόπολη Αθηνών			x	x		
5	Ασκηταριό Ραφήνα		x		x	x	x
6	Βάρη (Αγχέσιμος Δίας)				x		
7	Βίγλα Ανάβυσσος				x		
8	Βρανάς Μαραθόνας			x	x		
9	Βραυρώνα - Μυκηναϊκή Ακρόπολη (Α κλιτύς)		x	x			
10	Γέρακας				x		
11	Γκούρι Κόρακας (Κορακοβούνι ΝΔ πλαγιά Υμηττού)				x		
12	Γλυφάδα				x		
13	Γυαλού Σπάτα	x	x				
14	Δίας Αγχέσιμος (Τουρκοβούνια)				x		
15	Επάνο Κόντρα Σπάτα			x	x		
16	Ετοζί (λόφος) Πικέρμι				x		
17	Ζάγανι (λόφος) Σπάτα				x	x	
18	Θορικός (λόφος Βελατσόρι Λαύριο)			x	x		
19	Κάβος Άγιος Ανδρέας				x		
20	Καβούρι				x		
21	Καζάρμα (2 γλμ. Δ της Ραφήνας)		x				
22	Κάλπη Ανάβυσσος			x	x		
23	Κάτω Σούλι Μαραθόνας			x	x	x	x
24	Κερατέα		x	x	x		
25	Κηφισιά	x					
26	Κηφισός			x	x		
27	Κιάφα Θίτι / Κόντρα Γκλιάτε Κοροπίου				x	x	
28	Λαγονήσι				x		
29	Λαγονήσι - Αγ. Νικόλαος			x	x		
30	Λάπαρι (λόφος) Σπάτα				x		
31	Λουτρός Παλλήνη		x				
32	Λούτσα				x		
33	Λόφος Λεβίδη (Ανω Μπαλάνα) Παλλήνη	x	x				

34	Μεγάλο Πανί Τράχωνες					x		
35	Μερέντα	x	x	x	x	x	x	x
36	Μεταμόρφωση					x		
37	Μπούρας Σπάτα					x		
38	Μυρτζέα Σπάτα					x		
39	Νέα Μάκρη	x	x	x	x			
40	Ολυμπείο Αθήνα					x		
41	Παλλήνη	x	x					
42	Πατήσια		x					
43	Πικέρμι					x		
44	Πικέρμι 2 (λόφος στην περιοχή Διώνη)					x		
45	Πλάσι Μαραθόνας					x		
46	Πούσι Καλογέρι	x	x	x				
47	Πύργος Βραυρώνας					x	x	
48	Ραμούντας	x	x			x		
49	Ραφήνα					x		
50	Ραφήνα 2 (στο ακροτήριο Βελανιδέζα)					x		
51	Ροδόπολη	x						
52	Σαμάρθι Καλόβια Θορικού	x	x	x				
53	Σπήλαιο Κερατέας					x	x	
54	Σπήλαιο Κίτσου - Λαύριο					x	x	
55	Σπήλαιο Λεοντάρι - Υμηττός					x	x	
56	Σπήλαιο Πανός Μαραθόνας					x	x	
57	Σπήλαιο Προφήτη Ηλία Ριζούπολη					x	x	
58	Σπηλαιοβάρβαρο Χόνι Λιάγκι - Όρος Μερέντα (ΒΔ πρόποδες)					x	x	x
59	Σταυρός Αγία Παρασκευή					x		
60	Σωτηρία (στους πρόποδες του όρους Αγριελίκι) Μαραθόνας					x		
61	Τράχωνες					x	x	
62	Τσέπι Μαραθόνας					x		
63	Τσουνίπα Σιδέρη Σπάτα					x		
64	Φιλοθέη					x	x	
65	Χούμεζα Σπάτα					x		
Σύνολο:		11	16	24	52	7	5	

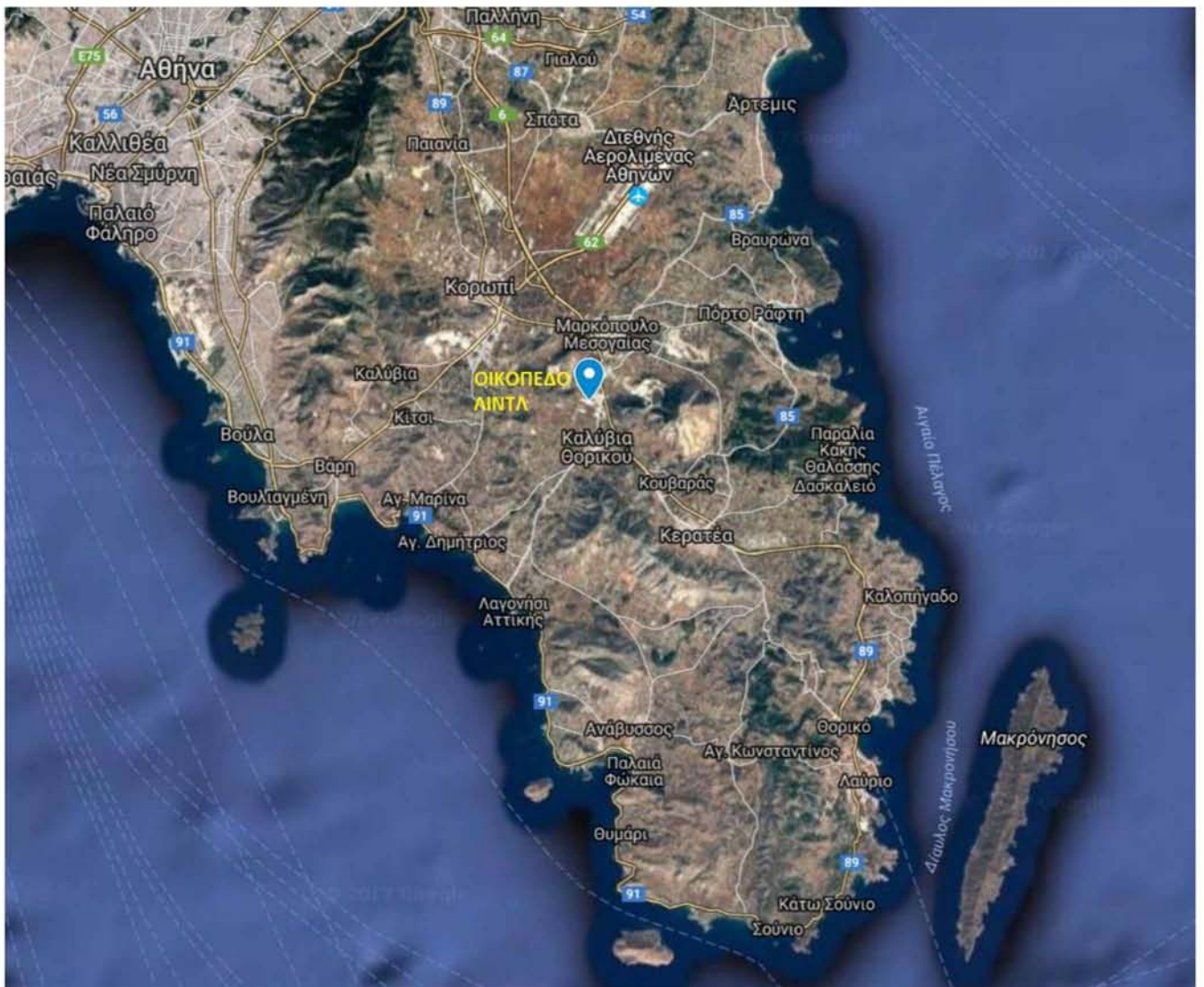
Εικ.2.12. Πίνακας με τις νεολιθικές θέσεις της Αττικής ανά χρονολογική φάση

Εικ.3.1. Χάρτης της Θεσσαλίας με τις νεολιθικές θέσεις στις οποίες αποκαλύφθηκαν υπόσκαφοι χώροι που ερμηνεύτηκαν ως οικίες (Μπατζέλας, 2010, Χάρτης 3.1).

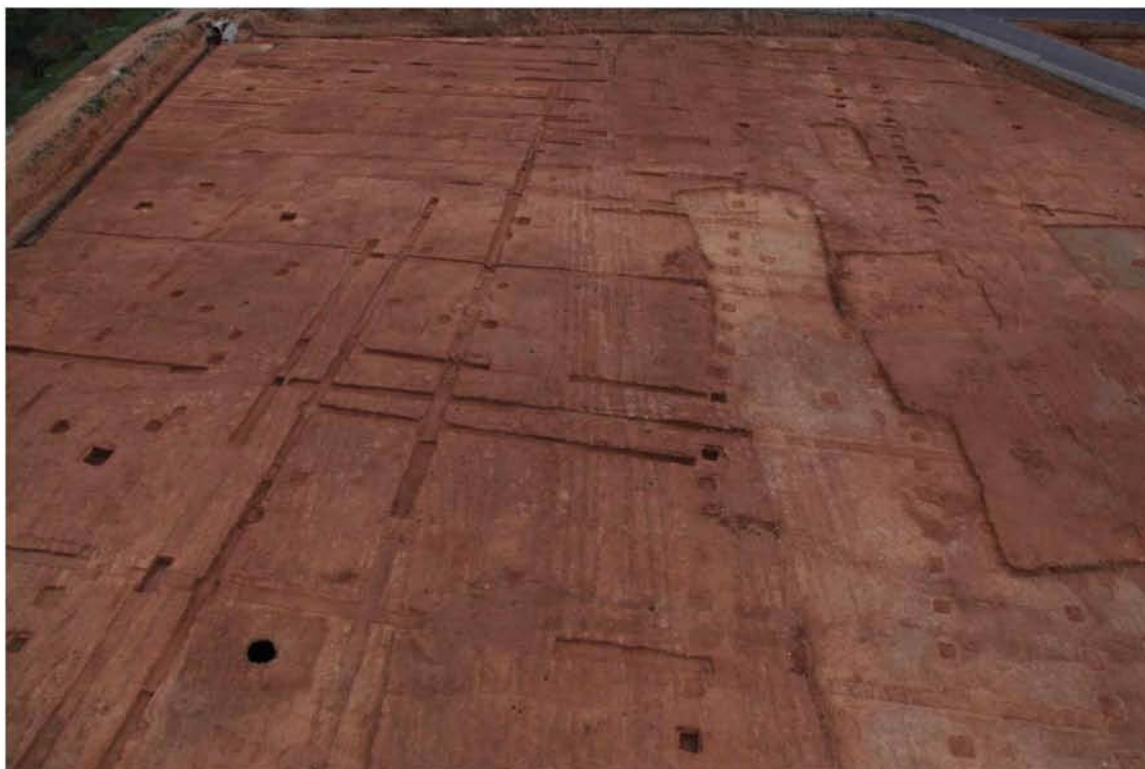
Εικ.3.2. Χάρτης της Μακεδονίας με τις νεολιθικές θέσεις στις οποίες αποκαλύφθηκαν υπόσκαφοι χώροι που ερμηνεύτηκαν ως οικίες (Μπατζέλας, 2010, Χάρτης 4.1).

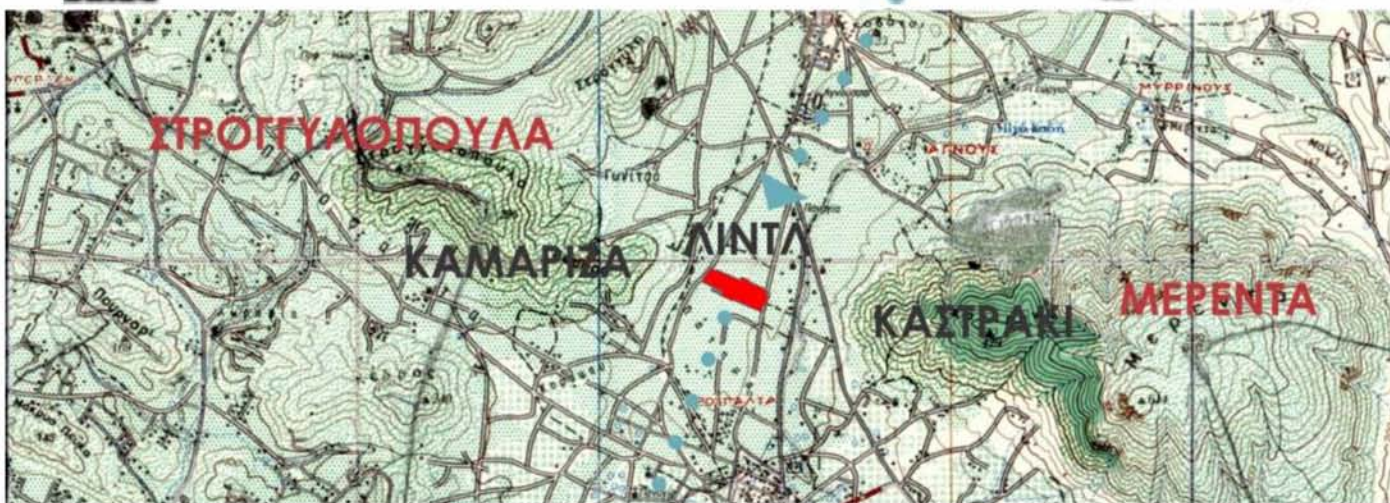
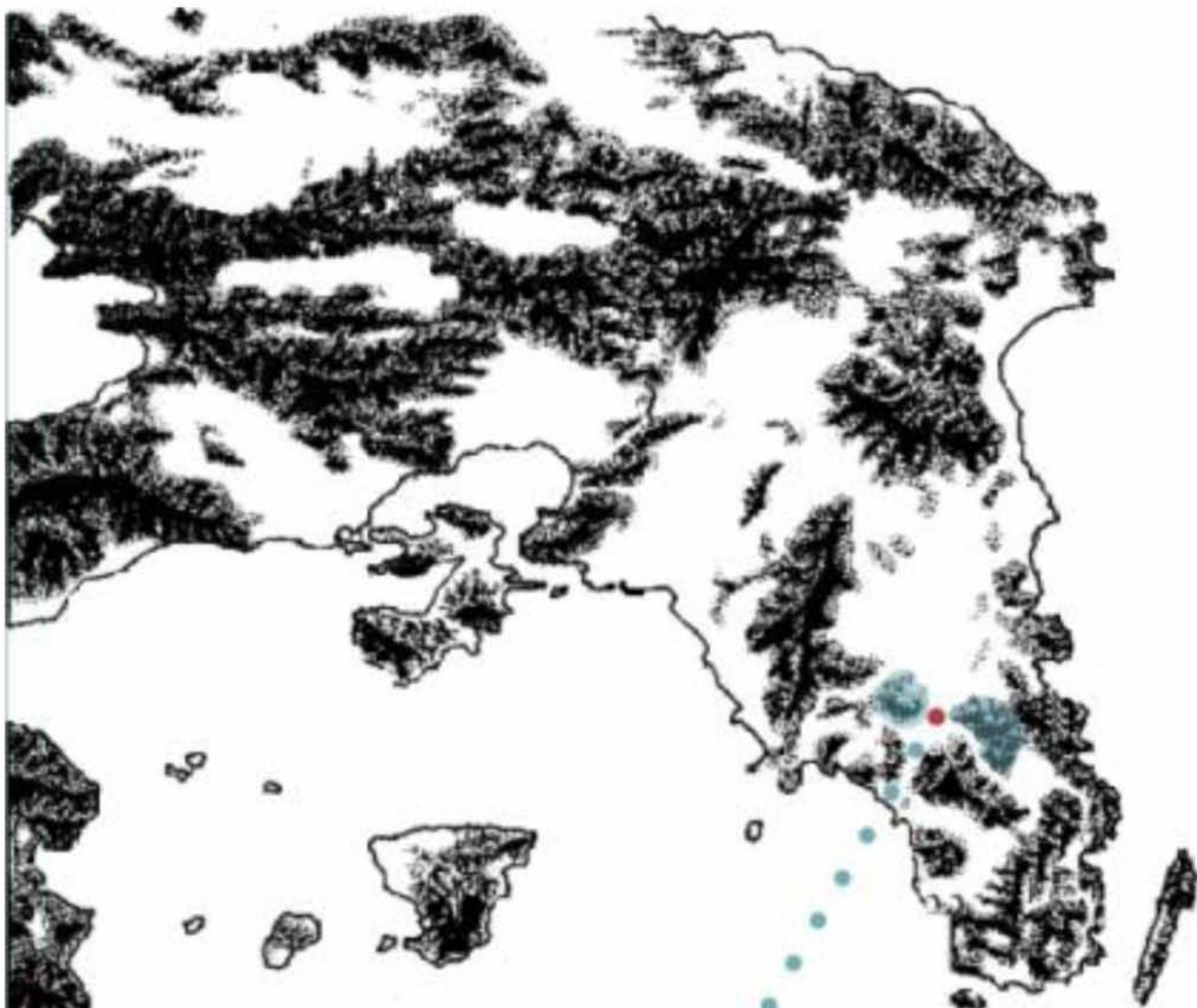
Εικ.4.1. Γεωφυσικός χάρτης της Αττικής. Σημειώνεται η θέση του οικοπέδου της Λιντλ Ελλάς & Σια Ο.Ε. όπου εντοπίστηκε η νεολιθική εγκατάσταση.

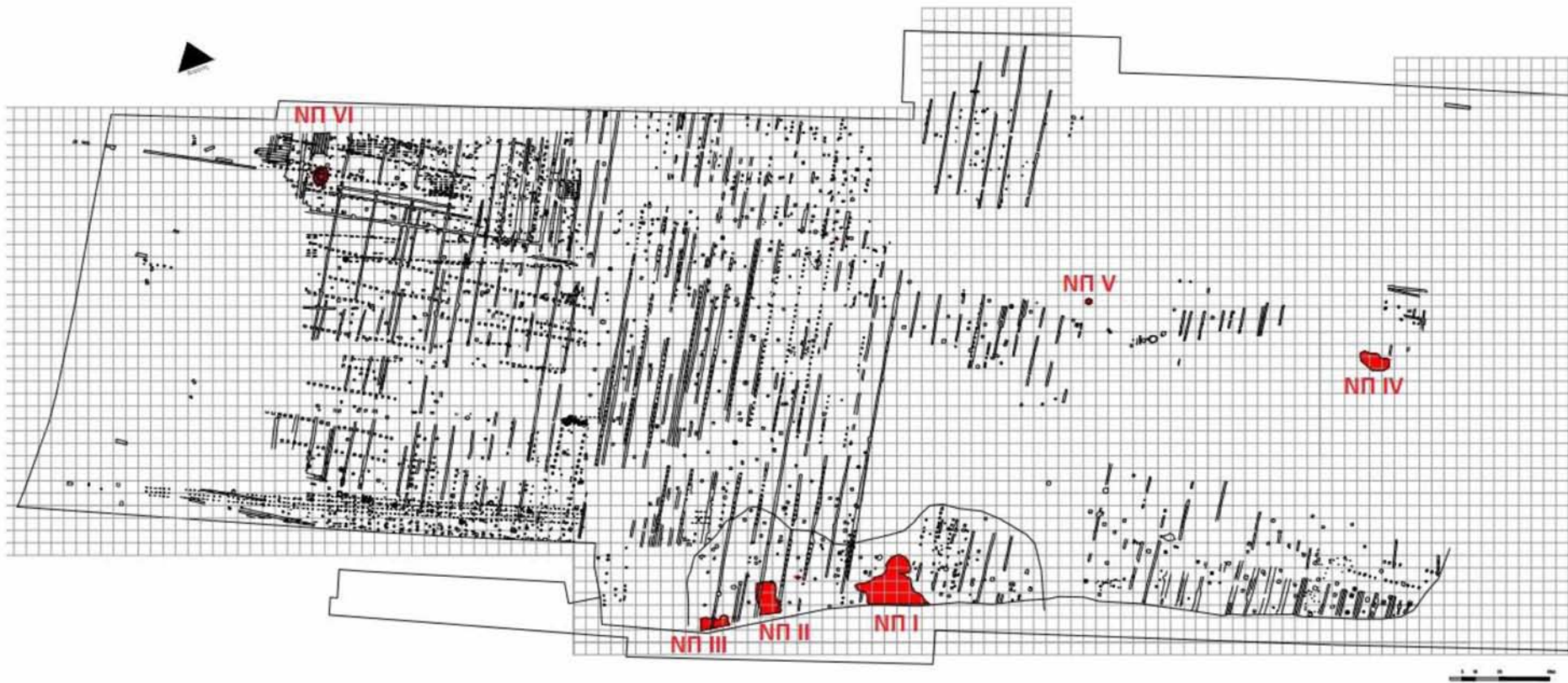
Εικ.4.2. Αεροφωτογραφία της α' φάσης της ανασκαφής στο οικόπεδο της Λιντλ Ελλάς & Σια Ο.Ε., άποψη από Β. Στο δεξιό τμήμα του σκάμματος διακρίνονται οι αύλακες του κλασικού αγρού (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

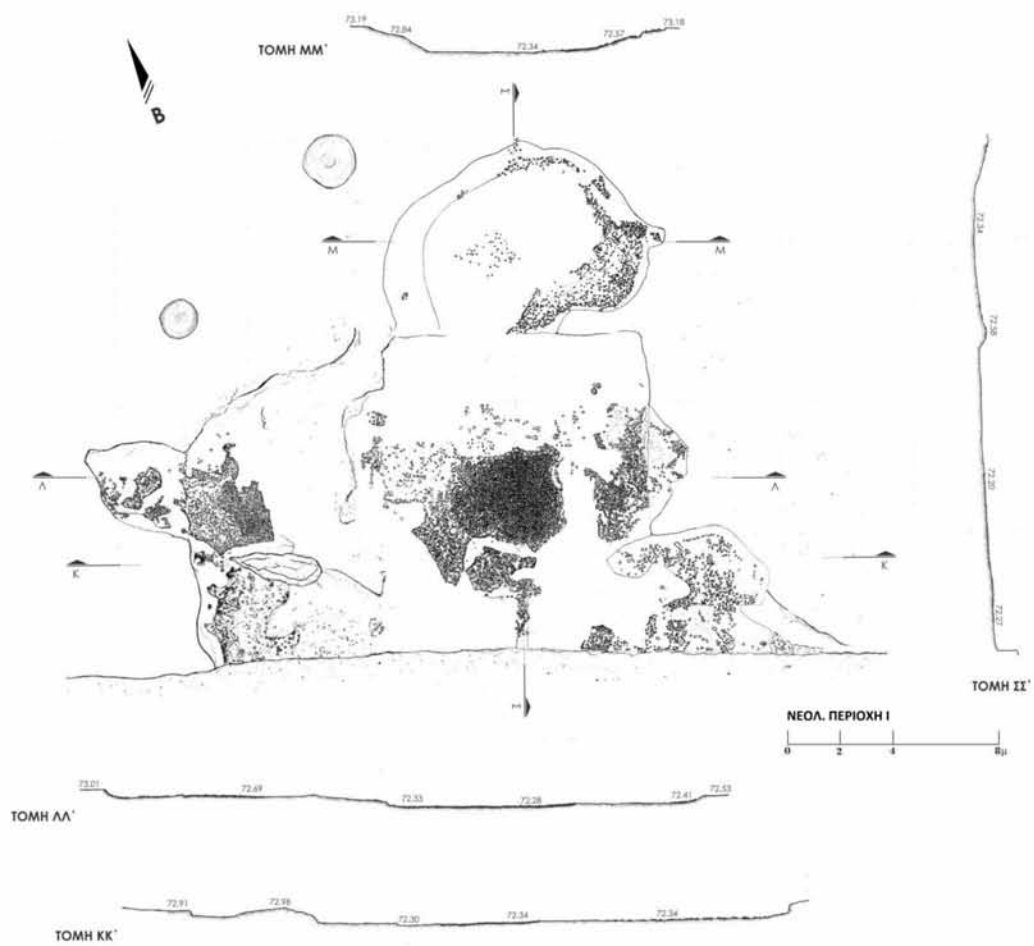
Εικ.4.3. Αεροφωτογραφία από τη β' φάση της ανασκαφής στο οικόπεδο της Λιντλ Ελλάς & Σια Ο.Ε., άποψη από Δ. Διακρίνεται το σύστημα των αυλάκων και των λάκκων του κλασικού αγρού (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

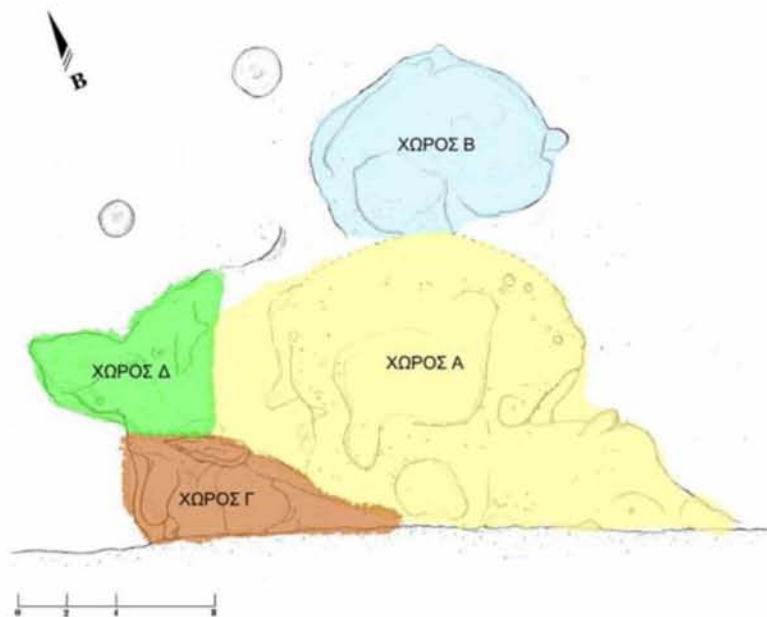
Εικ.4.4. Γεωφυσικός χάρτης της Αττικής και σε λεπτομέρεια η θέση της ανασκαφής ανάμεσα στους δύο λόφους, Καμάριζα στα Δ και Καστράκι της Μερέντας στα Α.

Εικ.4.5 Οι περιοχές με νεολιθικά κατάλοιπα στο οικόπεδο της ΛΙΝΤΑ ΕΛΛΑΣ (με κόκκινο χρώμα)

Εικ.4.6. Κάτοψη Νεολιθικής Περιοχής Ι μετά την αφαίρεση του ανώτερου στρώματος (αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.7. Νεολιθική Περιοχή Ι. Οι επιμέρους υπόσκαφοι χώροι Α-Δ (αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.8. Άποψη της Νεολιθικής Περιοχής Ι από Ν. Διακρίνεται το πυκνό λιθόστρωτο στο Χώρο Α (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.9. ΝΠ Ι άποψη από ΒΔ. Διακρίνεται το λιθόστρωτο που κάλυπτε τη κεντρική κοιλότητα του Χώρου Α (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.10. ΝΠ Ι άποψη από Ν. Χώρος Α. Διακρίνεται το λιθόστρωτο δάπεδο στην κεντρική κοιλότητα του Χώρου Α και οι πασσαλότρυπες στην περιφέρεια της (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.11. Νεολιθική Περιοχή Ι. Άποψη του Χώρου Α από Βορρά μετά τη πλήρη αποκάλυψη του πυθμένα του λάκκου. Διακρίνεται η κεντρική κοιλότητα με τις οπές πασσαλόπηξης περιμετρικά (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.12. Όστρακα με ανάγλυφα επιθήματα (Barbotine) από το λιθόστρωτο του Χώρου Α (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.13. Τμήμα μαρμάρινου αγγείου με ανάγλυφο επίθημα από το λιθόστρωτο του Χώρου Α (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.14. Επίπεδα πήλινα τεμάχια με ανάγλυφη γραμμή στη μια πλευρά, εξετάζεται το ενδεχόμενο να αποτελούν κατάλοιπα από τα καλυμμένα με πηλό τοιχώματα της καλύβας (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.15 α-δ.

Ευρήματα από το λιθόστρωτο δάπεδο στο εσωτερικό της κεντρικής κοιλότητας στο Χώρο Α.

Εικ.4.15α. Αιχμή βέλους από οψιανό.

Εικ.4.15β. Τμήματα λεπίδων από οψιανό.

Εικ.4.15γ. Οστέινα εργαλεία διάτρησης (οπείς).

Εικ.4.15δ. Λίθινη χάντρα με δύο οπές και λίθινο περίπτο (;).

Εικ.4.16. Νεολιθική Περιοχή Ι. Άποψη του Χώρου Β από ΝΔ μετά τη πλήρη αποκάλυψη του λάκκου (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.17. Νεολιθική Περιοχή Ι. Άποψη του Χώρου Δ από Α. Διακρίνεται το λιθόστρωτο δάπεδο (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.18. Άποψη από Ν των Χώρων Γ και Δ. Διακρίνεται ο μικρός τοίχος κοντά στη Δ πλευρά του Χώρου Γ και το έξαρμα του φυσικού βράχου που λειτουργούσε ως διαχωριστικό των δύο υπόσκαφτων χώρων (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.19. Νεολιθική Περιοχή II. Άποψη από ΒΑ (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.20. Νεολιθική Περιοχή III. Άποψη του χώρου από ΒΑ (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.21. Νεολιθική Περιοχή IV. Άποψη του Χώρου από Δ (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.22. Νεολιθική Περιοχή IV. Κατάλοιπα λιθόκτιστης κατασκευής. Λήψη από ΒΑ (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.23. Νεολιθική Περιοχή IV. Τεμάχια πηλού, κατάλοιπα θερμικής κατασκευής μετά την αφαίρεση της στρώσης λίθων περιμετρικά (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.24α-γ. Εργαλεία και κόσμημα από το εσωτερικό της ΝΠ IV

Εικ.4.24α. Οδοντωτή αιχμή βέλους από οψιανό με κυρτές πλευρές (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.24β. Λίθινη ατρακτόσχημη χάντρα που φέρει διαμπερή οπή (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.24γ. Πελέκειες και τμήματα τριβείων (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.25. Λεκάνη με τέσσερις λαβες από το εσωτερικό της ΝΠ IV (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.26. Νεολιθική Περιοχή IV. Όστρακο από τη βάση αγγείου με γραπτή διακόσμηση από εναλλασσόμενες κάθετες γραμμές και διαγώνιες ταινίες (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

α

β

γ

δ

ε

Εικ.4.27α-ε. Νεολιθική Περιοχή IV. Όστρακα με εγχάρακτη-στικτή διακόσμηση (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.28. Αγγείο τύπου σέσουλας από το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρούνια Ευβοίας (<http://www.gistor.gr/istoria/lithini/2008-10-21-16-33-24/neolithiki-prokerameikh/813-2009%2003-11-11-45-26>)

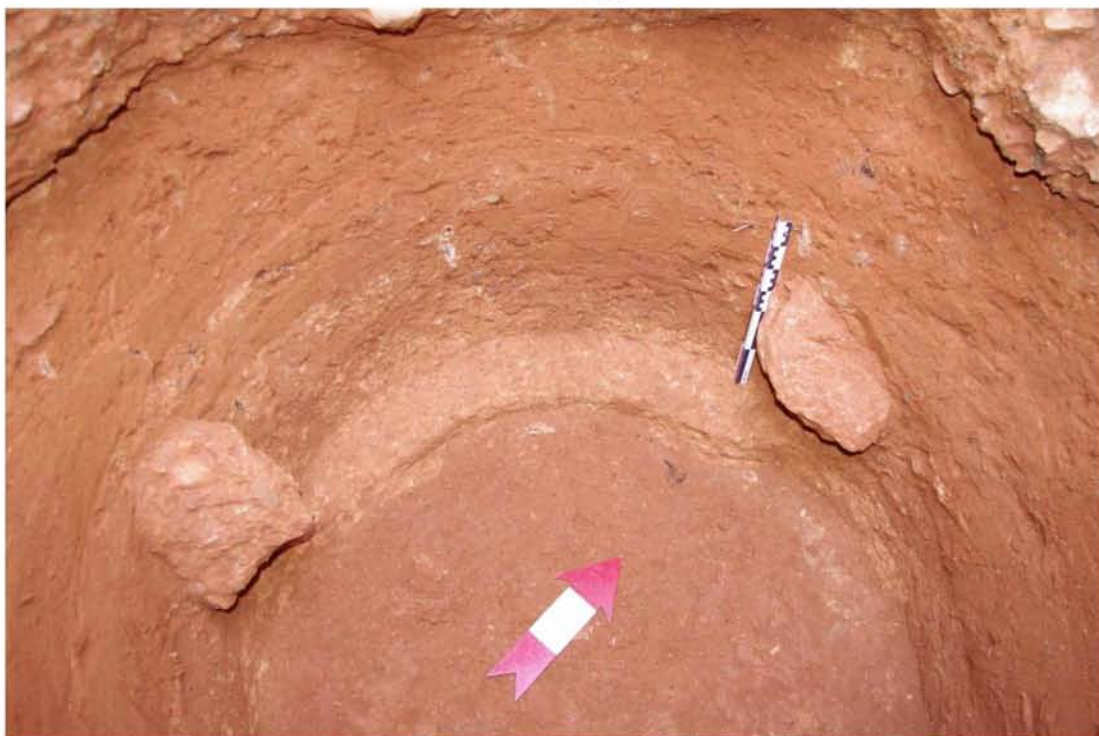
Εικ.4.29. Νεολιθική Περιοχή Ι. Όστρακο με διαμπερείς οπές, πιθανόν τμήμα ηθμού (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.30. Νεολιθική Περιοχή Ι. Άβαφος σκύφος με αλείφωμα εξωτερικά από το χώρο Β της υπόσκαφης καλύβας (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.31. Πηγάδι με νεολιθική κεραμική στο χώρο βόρεια της Νεολιθικής Περιοχής IV (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.32. Πηγάδι με νεολιθική κεραμική στο χώρο βόρεια της Νεολιθικής Περιοχής IV. Πατούρα διαμορφωμένη στα τοιχώματα για τη διευκόλυνση της πρόσβασης στο εσωτερικό του φρέατος (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

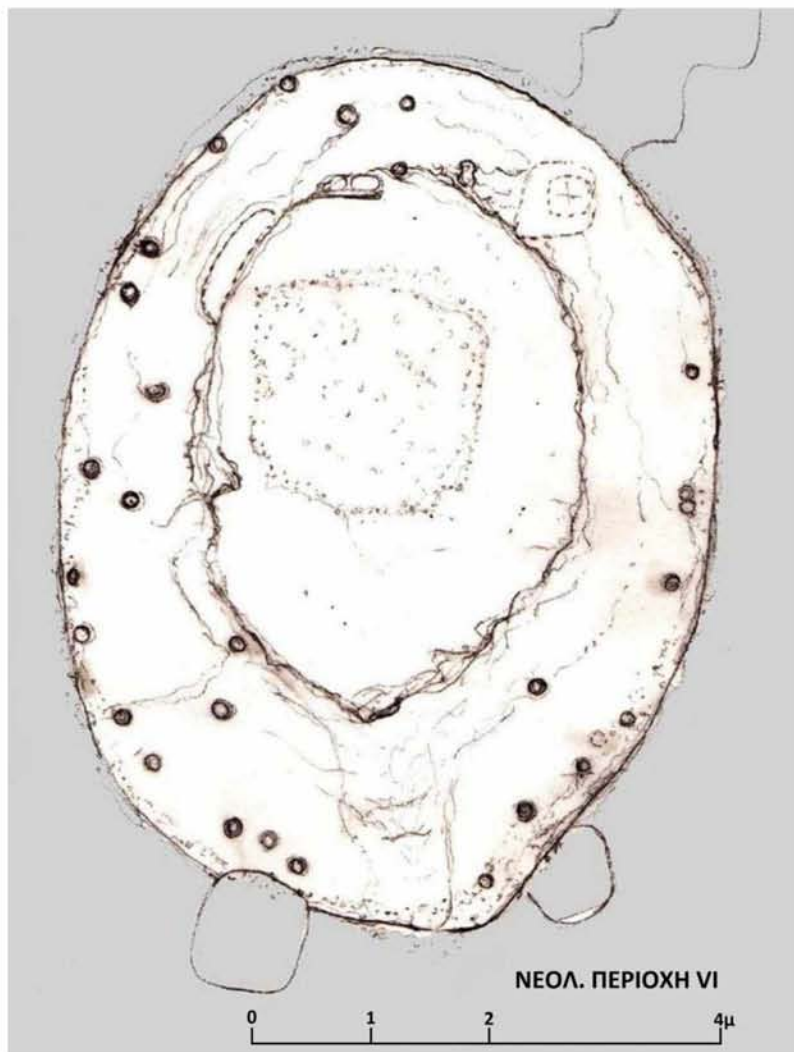
Εικ.4.33. Νεολιθική Περιοχή V. Μεμονωμένος κυκλοτερής λάκκος με νεολιθική κεραμική (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

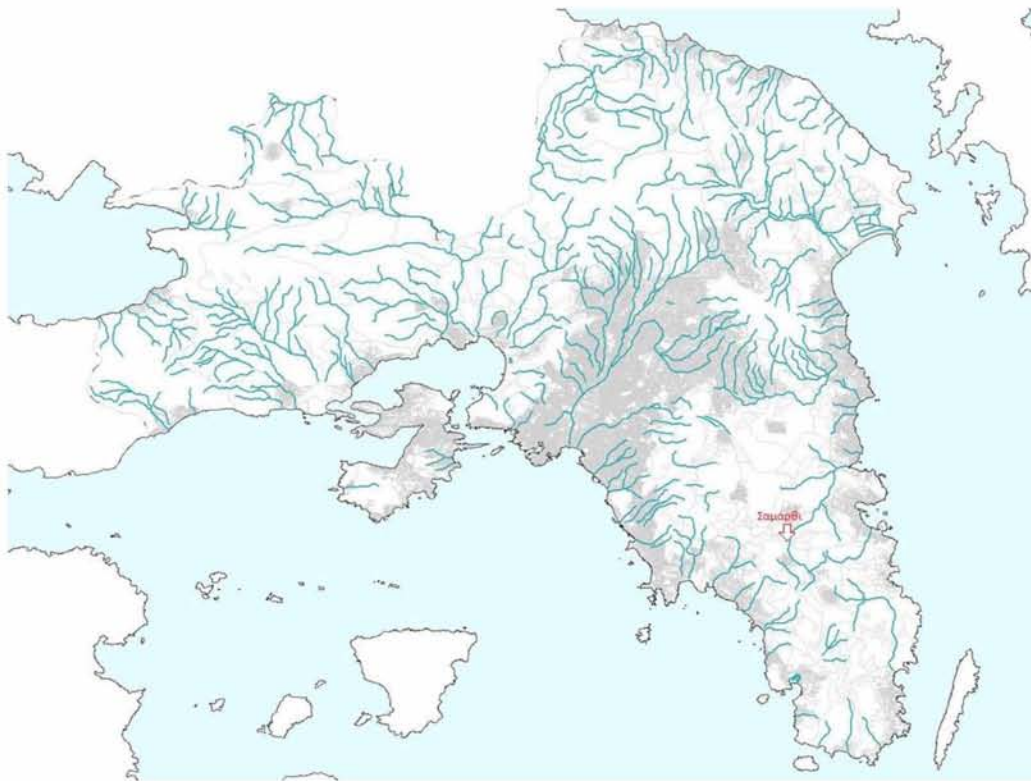
Εικ.4.34. Νεολιθική Περιοχή VI. Άποψη του από Ν. Περιφερειακά του λάκκου διακρίνονται οι μικροί λάκκοι και οι αύλακες του αγρού των κλασικών χρόνων (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.4.35. Νεολιθική Περιοχή VI. Άποψη του χώρου από ΒΑ. Διακρίνεται η στρώση μικρών λίθων και τμημάτων από το φυσικό πέτρωμα στο οποίο σκάφθηκε ο λάκκος (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

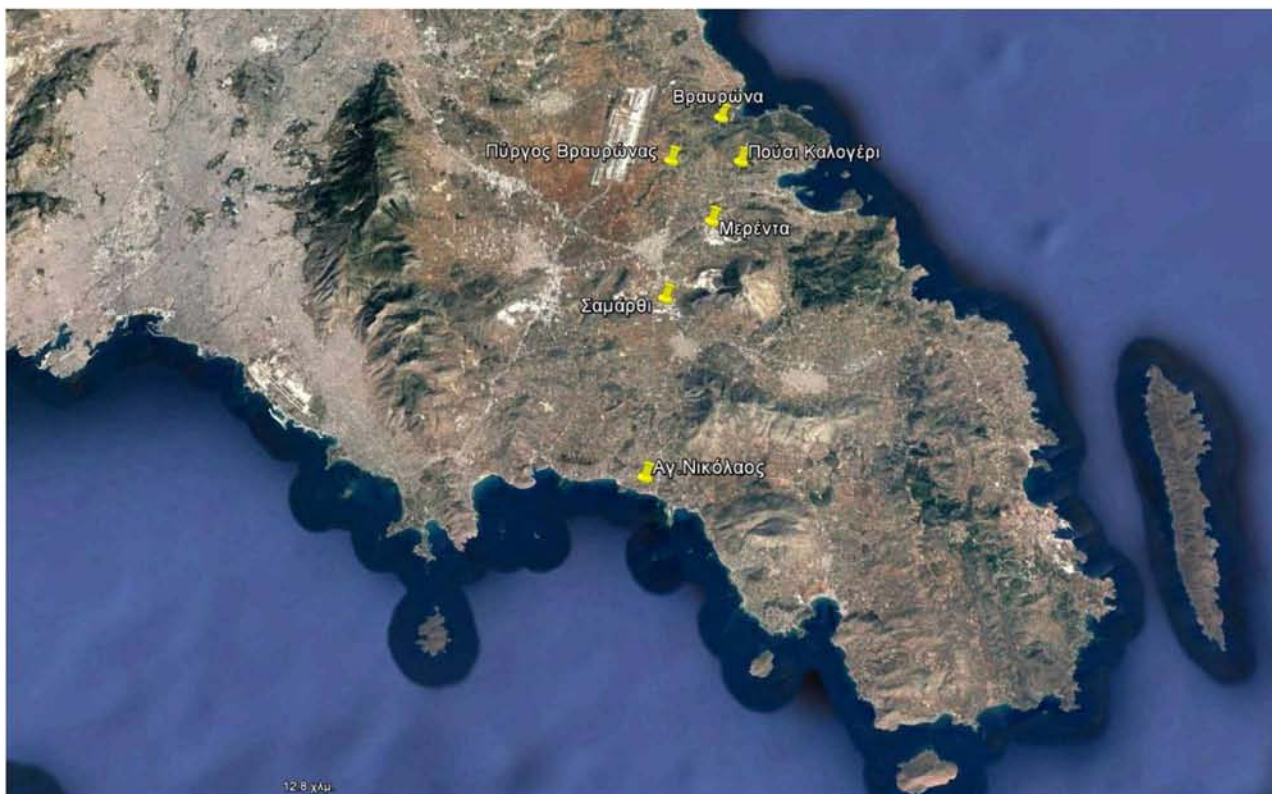
Εικ.4.36. Νεολιθική Περιοχή VI. Σχεδιαστική αποτύπωση(αρχείο ανασκαφής).

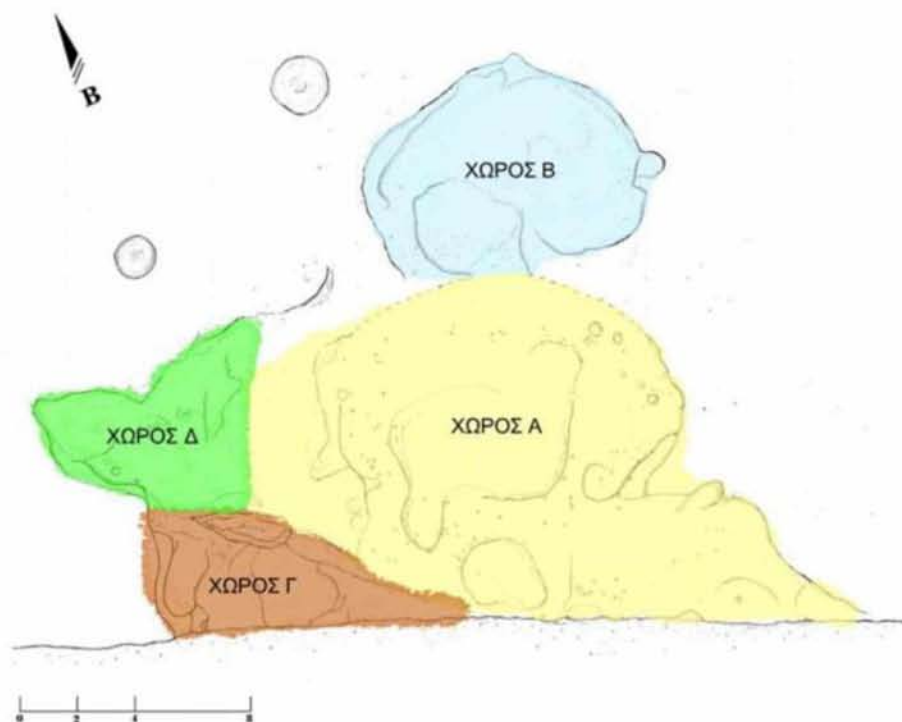
Εικ.5.1. Χάρτης με τα σύγχρονα ποτάμια και ρέματα της Αττικής. Στο χάρτη σημαίνεται με κόκκινο βέλος η νεολιθική θέση στο Σαμάρθι Καλυβίων Θορικού (<http://02eb1b0.netsolhost.com/WordPress/wp-content/uploads/2009/12/remata.jpg>).

Εικ.5.2. Τρισδιάστατη απεικόνιση του φυσικού περάσματος ανάμεσα στα βουνά και τους χαμηλούς λόφους που οδηγεί από τη Δ ακτή της Αττικής (Σαρωνικός) στην Α (Ν. Ευβοϊκός).

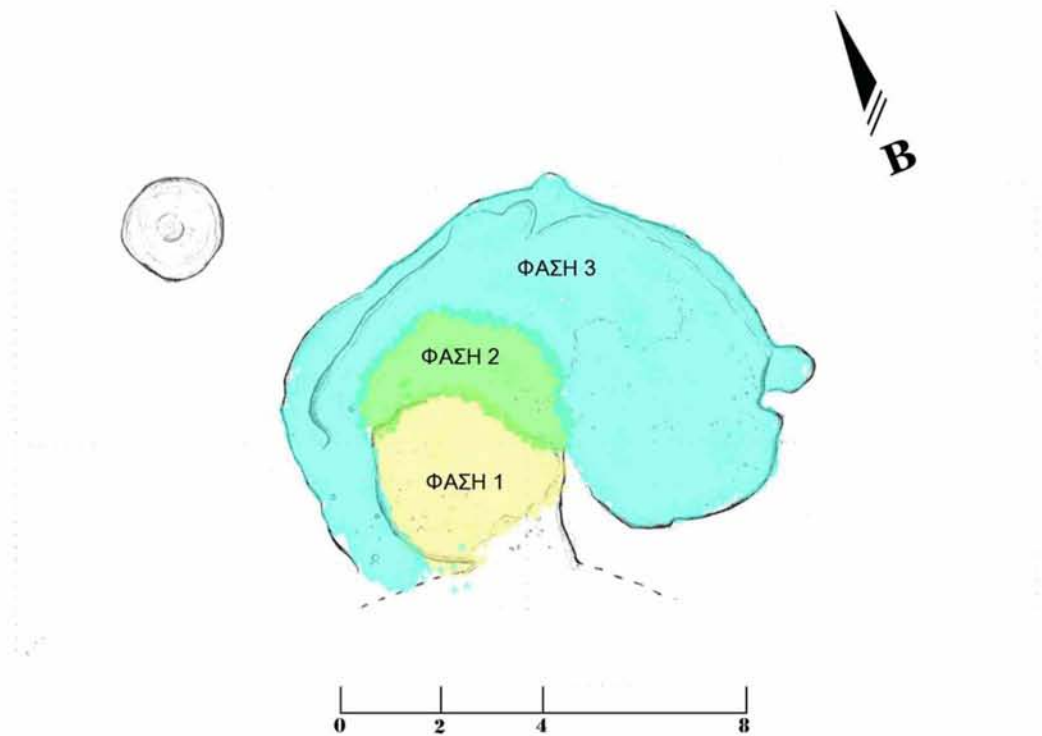
Εικ.5.3. Τμήμα του γεωφυσικού χάρτη της Ν. Αττικής, άποψη από ΝΔ. Σημαίνεται το δίκτυο των γνωστών θέσεων κοντά στο Σαμάρθι, από ακτή (Σαρωνικός) σε ακτή (Ν. Ευβοϊκός).

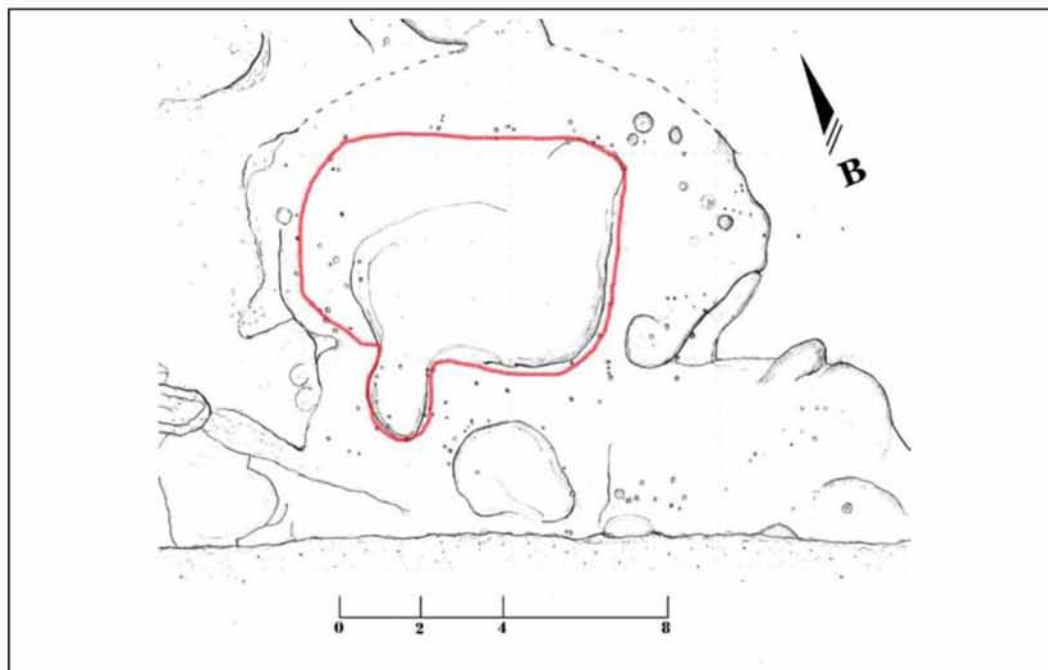
Εικ.5.4. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης της Νεολιθικής Περιοχής Ι. Σημαίνονται οι τέσσερις υπόσκαφοι χώροι (αρχείο ανασκαφής).

Εικ.5.5. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης της Νεολιθικής Περιοχής Ι. Χώρος Α: με κόκκινο χρώμα σημαίνονται τα τοιχώματα της κεντρικής κοιλότητας και οι οπές στη περιφέρεια της (αρχείο ανασκαφής).

Εικ.5.6. Νεολιθική Περιοχή Ι. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης του Χώρου Β, σημαίνονται με διαφορετικό χρώμα οι τρεις φάσεις επέκτασης του χώρου (αρχείο ανασκαφής).

Εικ.5.7. Νεολιθική Περιοχή Ι. Σχεδιαστική αποτύπωση κάτοψης του Χώρου Α. Με κόκκινο χρώμα σημαίνονται τα πιθανά όρια της καλύβας της πρώτης φάσης του χώρου (αρχείο ανασκαφής).

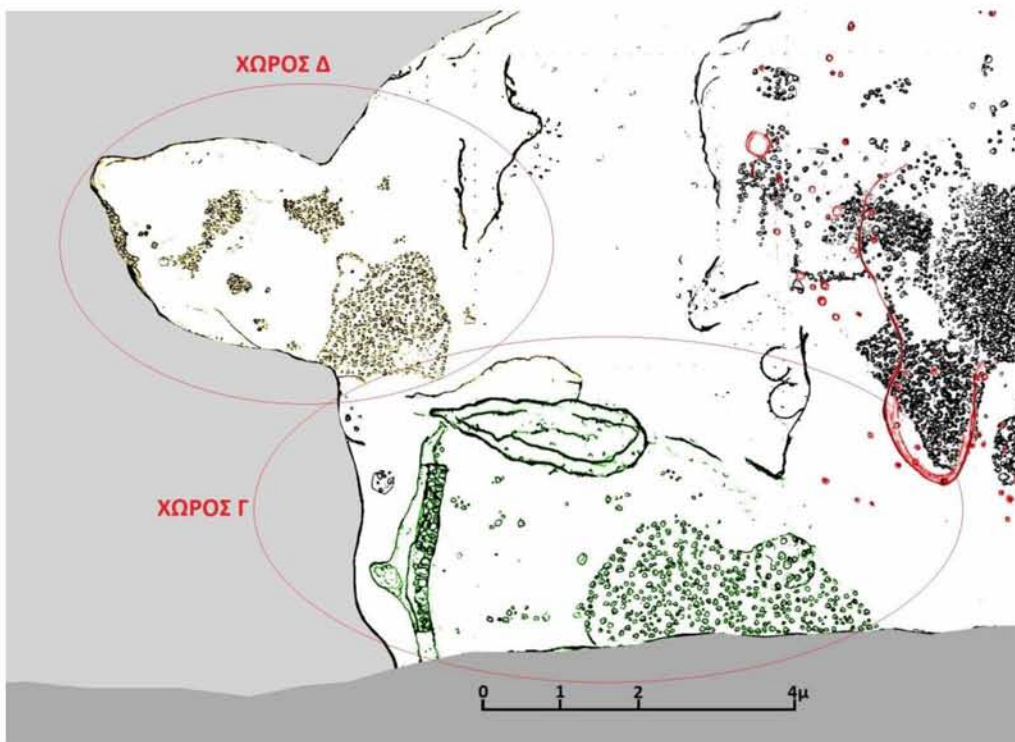
Εικ.5.8. Νεολιθική Περιοχή Ι. Άποψη του Χώρου Β από Δ. Στο βάθος διακρίνεται ο σωρός λίθων, πιθανό κατάλοιπο τοίχου στη ΝΑ πλευρά(φωτ. αρχείο ανασκαφής).

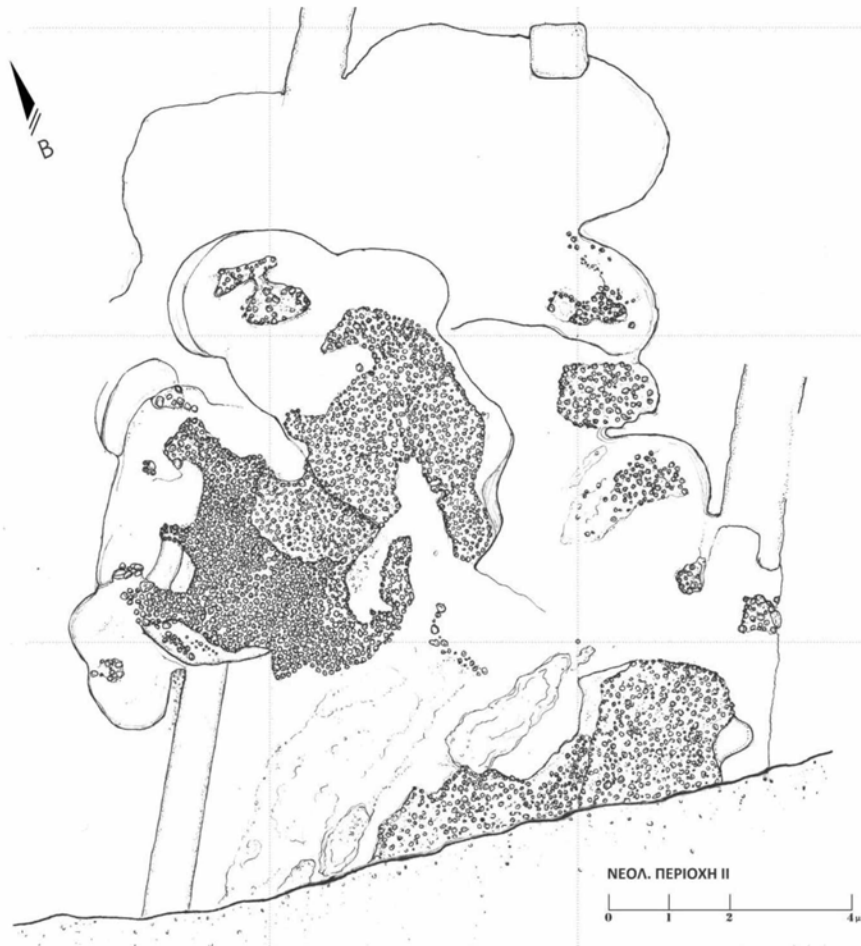
Εικ.5.9. Νεολιθική Περιοχή Ι. Σύνολο από χάντρες από το εσωτερικό του Χώρου Β (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

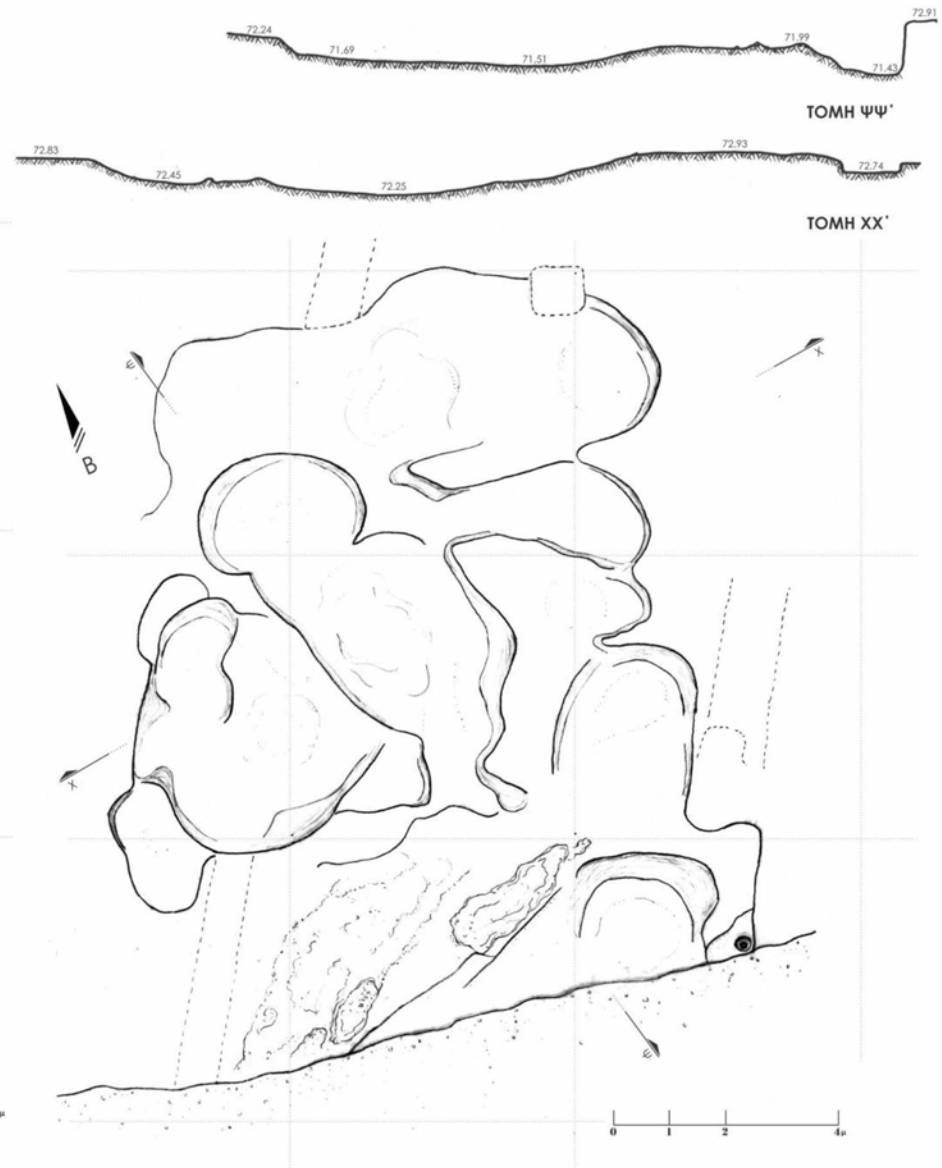
Εικ.5.10. Νεολιθική Περιοχή Ι.
Πήλινο αντικείμενο
(σφραγίδα;) από το εσωτερικό
του Χώρου Β (φωτ. αρχείο
ανασκαφής).

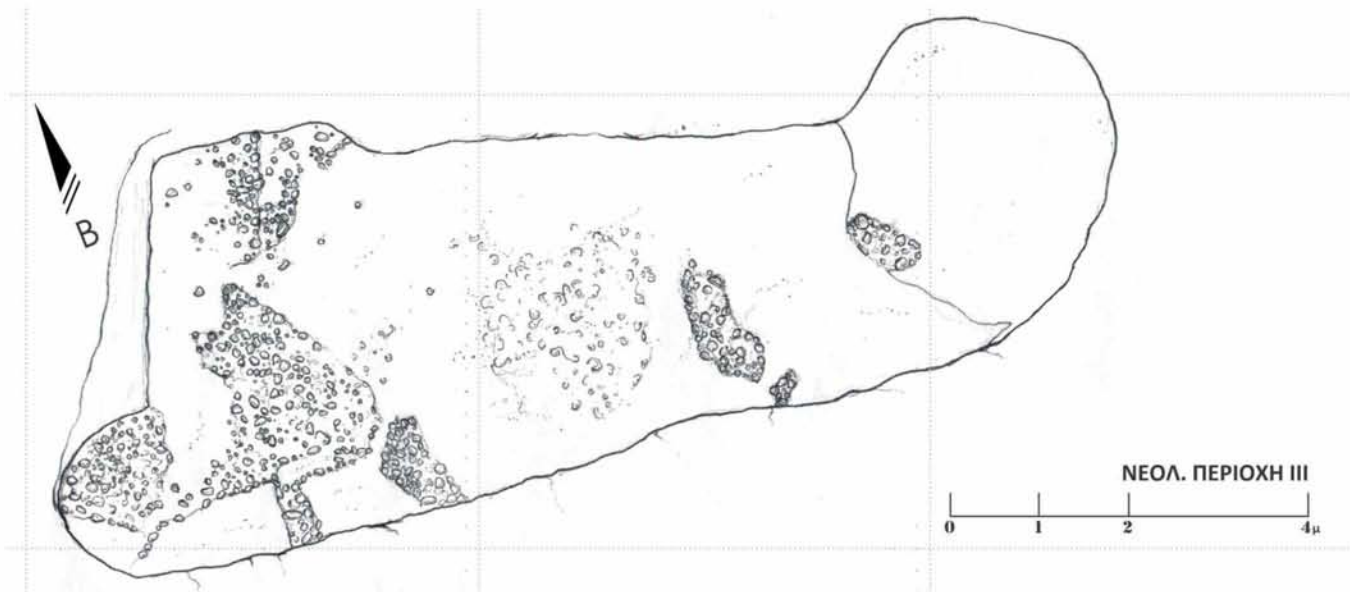
Εικ.5.11. Νεολιθική Περιοχή Ι. Σχεδιαστική αποτύπωση των Χώρων Γ και Δ στο επίπεδο των λιθόστρωτων
(αρχείο ανασκαφής).

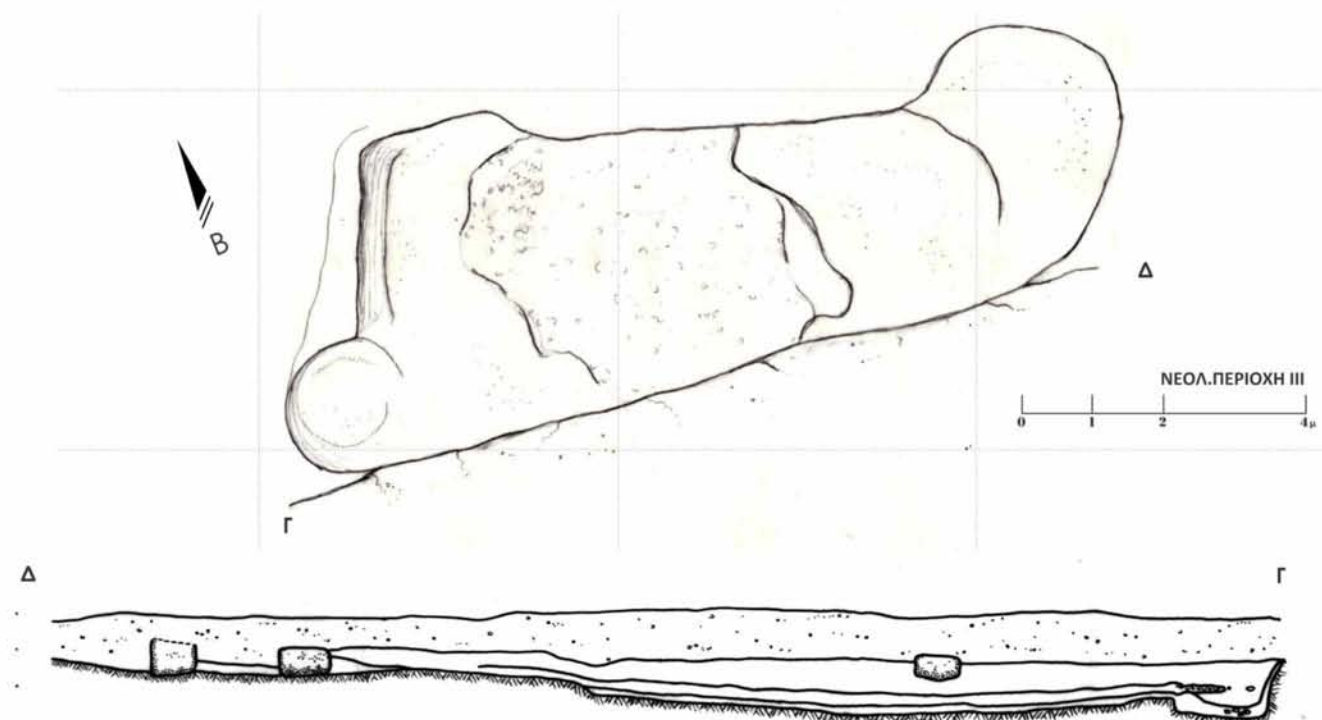
Εικ.5.12. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης της Νεολιθικής Περιοχής II στο επίπεδο των ανώτερων στρώσεων μικρών λίθων (αρχείο ανασκαφής).

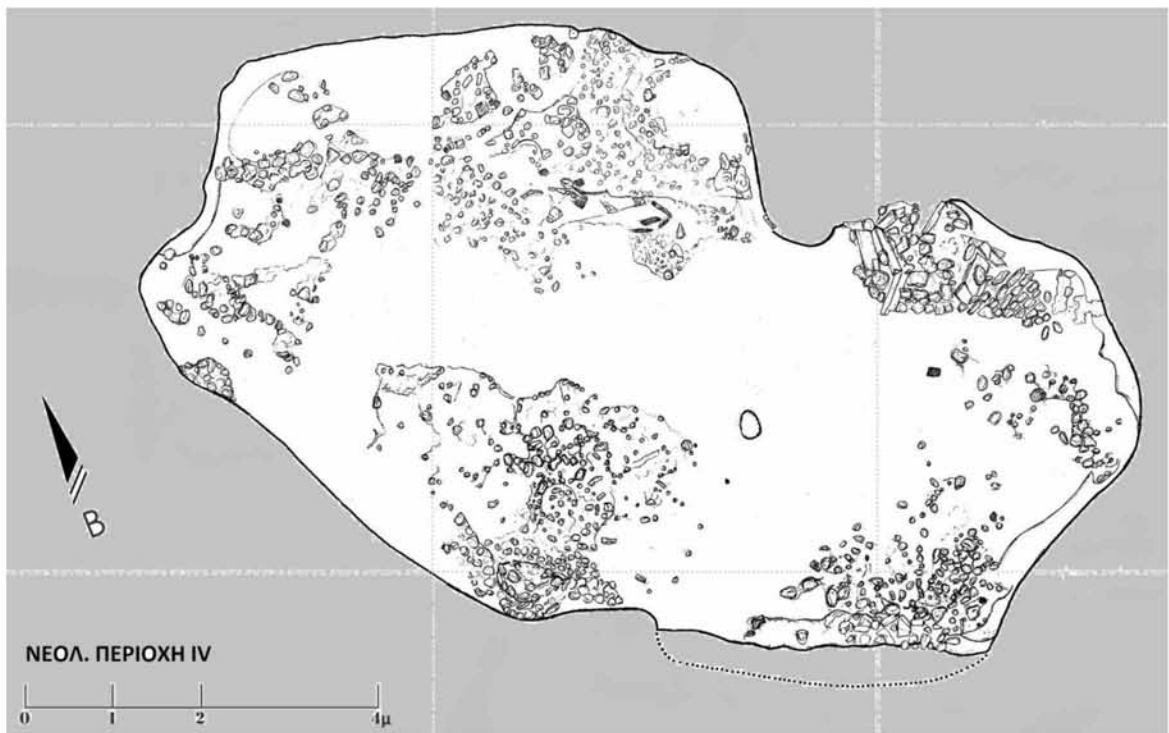
Εικ.5.13. Σχεδιαστική αποτύπωση του συμπλέγματος των λάκκων της Νεολιθικής Περιοχής II (αρχείο ανασκαφής).

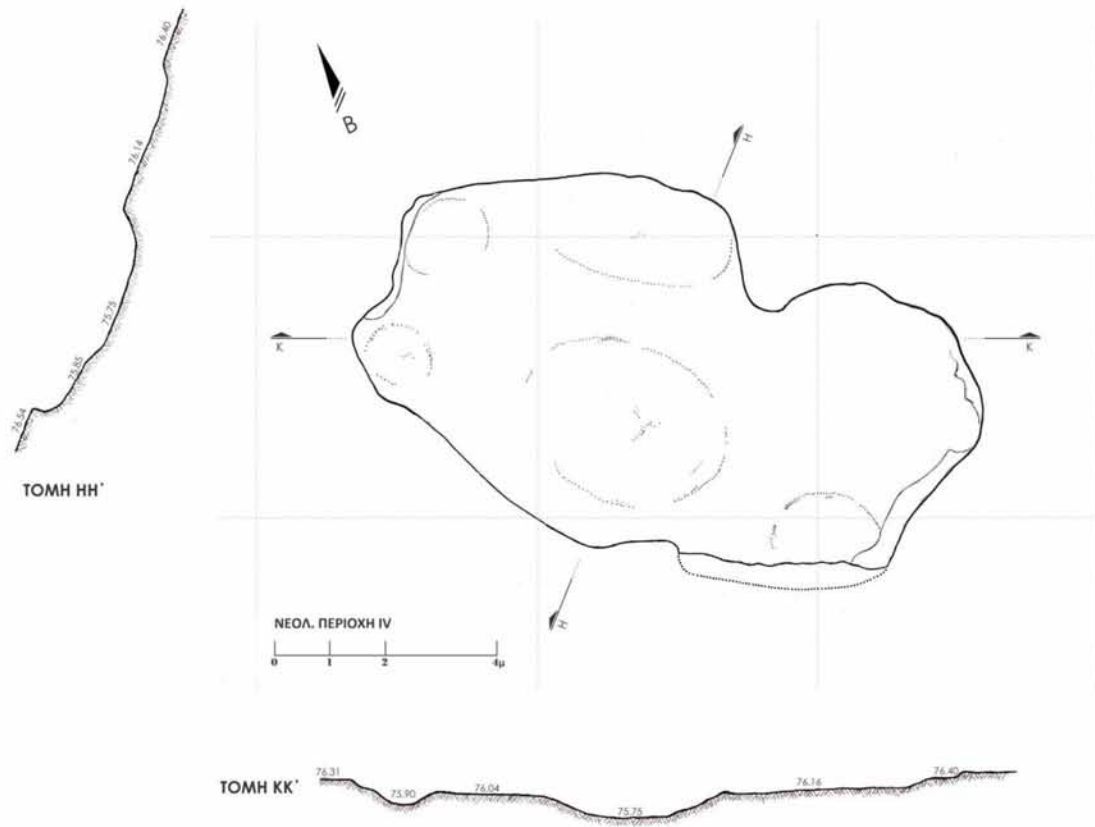
Εικ.5.14. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης της Νεολιθικής Περιοχής III στο επίπεδο των ανώτερων στρώσεων μικρών λίθων (αρχείο ανασκαφής).

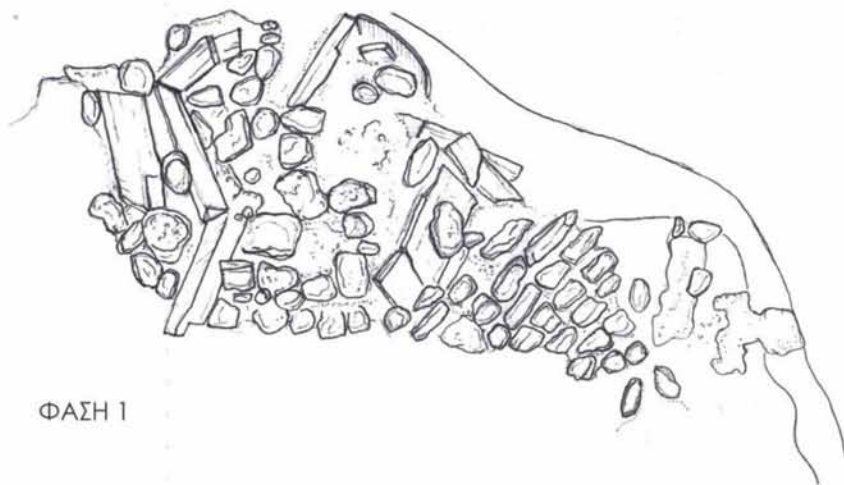
Εικ.5.15. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης και τομή της Νεολιθικής Περιοχής III στο επίπεδο του πυθμένα της υπόσκαφης διαμόρφωσης(αρχείο ανασκαφής).

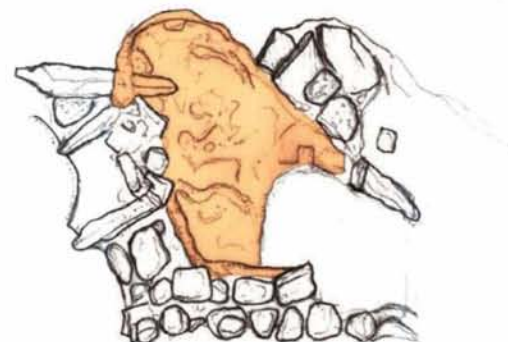
Εικ.5.16α. Σχεδιαστική αποτύπωση της κάτοψης της υπόσκαφης καλύβας (ΝΠ IV) στο επίπεδο του δαπέδου της τελευταίας φάσης (αρχείο ανασκαφής).

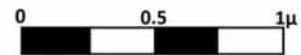
Εικ.5.16β. Σχεδιαστική αποτύπωση του πυθμένα του λάκκου της υπόσκαφης καλύβας (ΝΠ IV), (αρχείο ανασκαφής).

ΦΑΣΗ 1

ΦΑΣΗ 3

ΦΑΣΗ 2

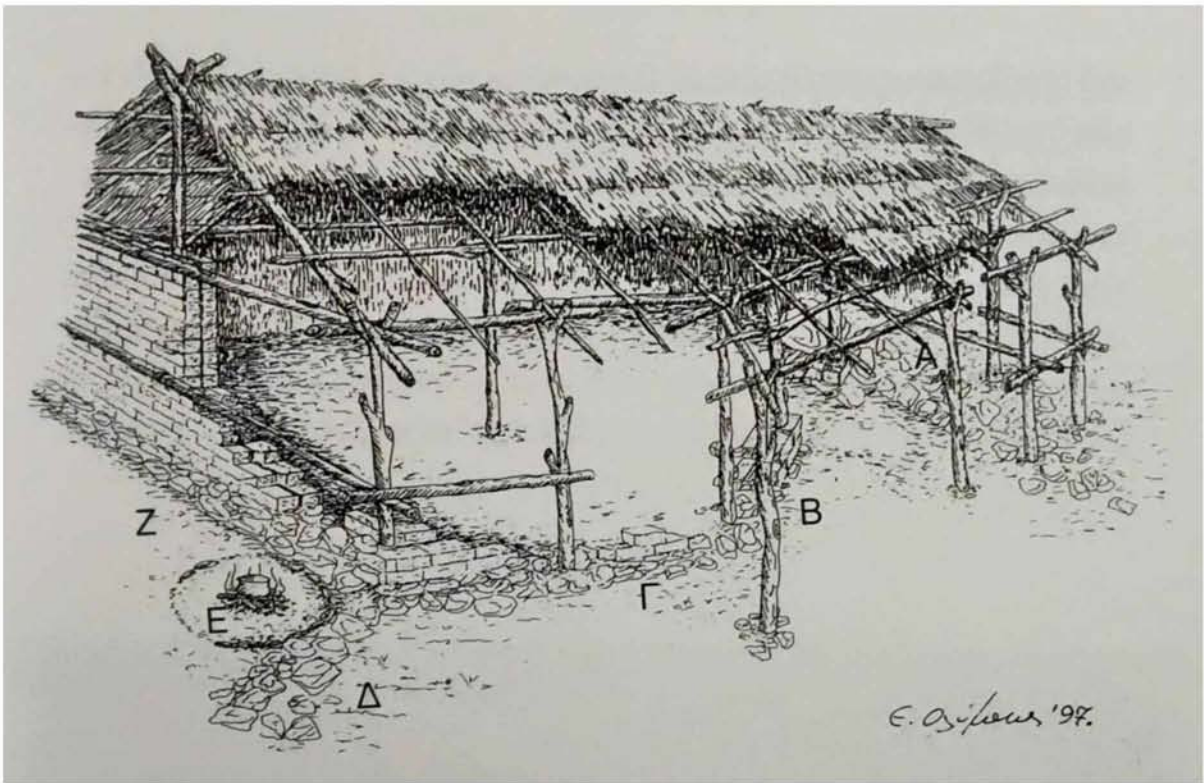
Εικ.5.17. Σχεδιαστική αποτύπωση της λιθόκτιστης θερμικής κατασκευής κατά τις φάσεις αποδόμησης της. Με πορτοκαλί χρώμα σημαίνονται οι μάζες πηλού στον πυθμένα και τα τοιχώματα (αρχείο ανασκαφής).

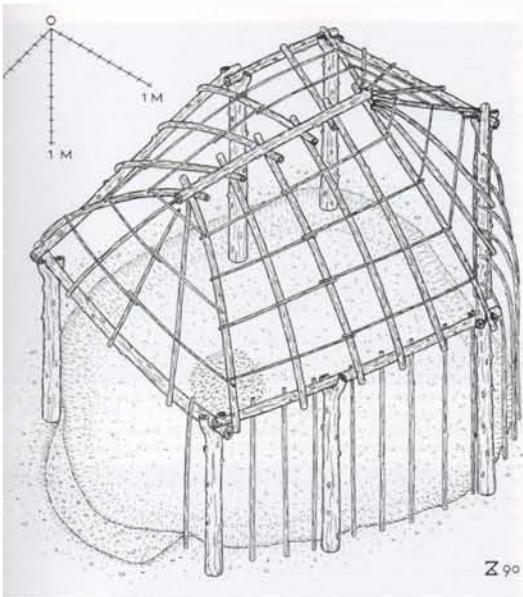
Εικ.5.18. Το εσωτερικό της λιθόκτιστης θερμικής κατασκευής μετά την αφαίρεση των πεσμένων λίθων. Διακρίνεται η επένδυση από πηλό στον πυθμένα και τα τοιχώματα (φωτ. Αρχείο ανασκαφής)

Εικ.5.19. Άποψη της Νεολιθικής Περιοχής IV από Α. Διακρίνονται οι περιοχές με μαύρο χρώμα κοντά στις θερμικές κατασκευές (ΘΚ 1 & 2), (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Εικ.5.20 . Νέα Μάκρη. Αναπαράσταση καλύβας με λίθινη κρηπίδα και ξύλινο πλαίσιο στήριξης στους τοίχους (Παντελίδου-Γκόφα 1997, εικ.25).

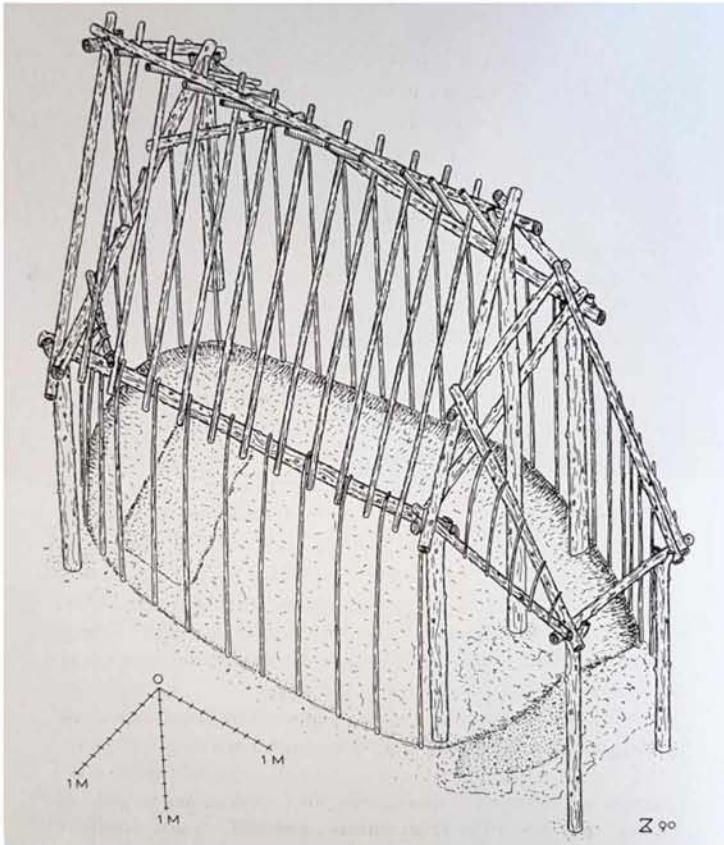
Εικ.5.21. Νέα Μάκρη. Αναπαράσταση του ξύλινου σκελετού της ανωδομής υπόσκαφης καλύβας (Παντελίδου-Γκόφα 1997, εικ.28).

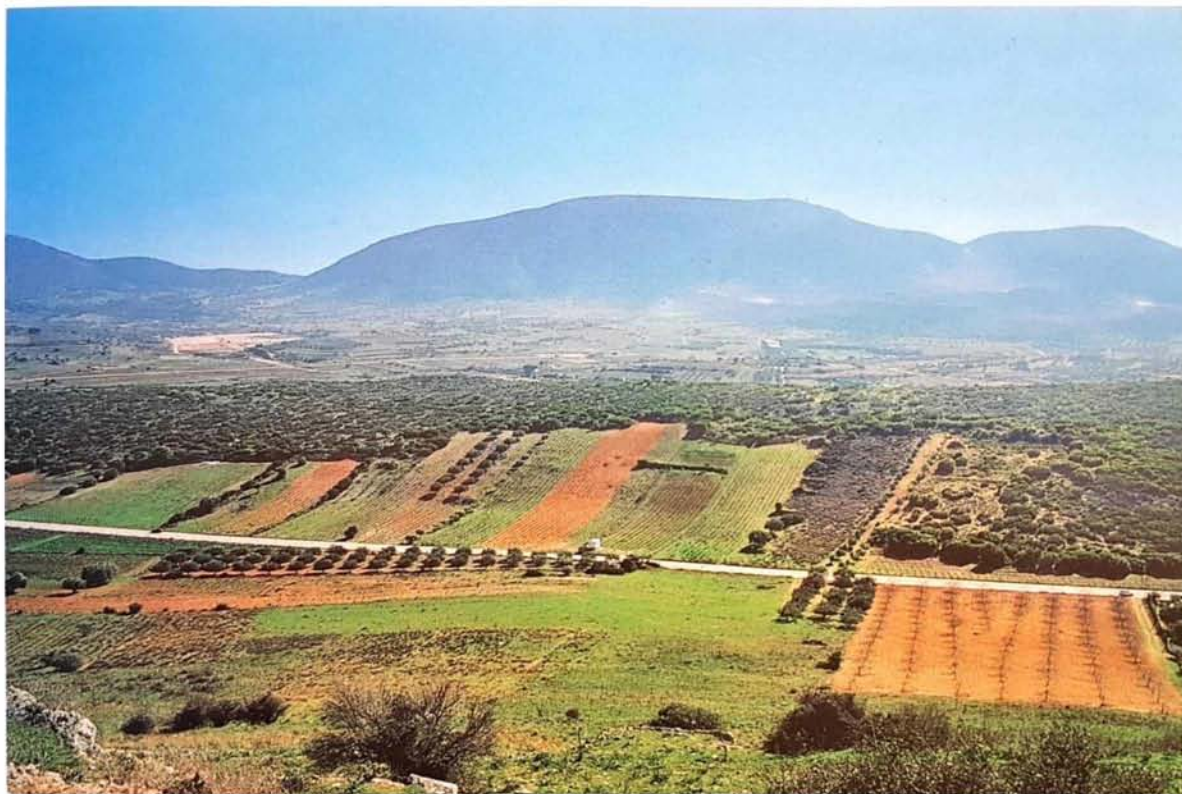
Εικ.5.22. Νέα Μάκρη. Λάκκος υπόσκαφης καλύβας, διακρίνονται οι πασσαλότρυπες και το δάπεδο (Παντελίδου-Γκόφα 1991, εικ.20).

Εικ.5.23. Νέα Μάκρη. Ο αβαθής λάκκος και το κοίλο δάπεδο καλύβας της NN (Παντελίδου-Γκόφα, 1997, εικ.54).

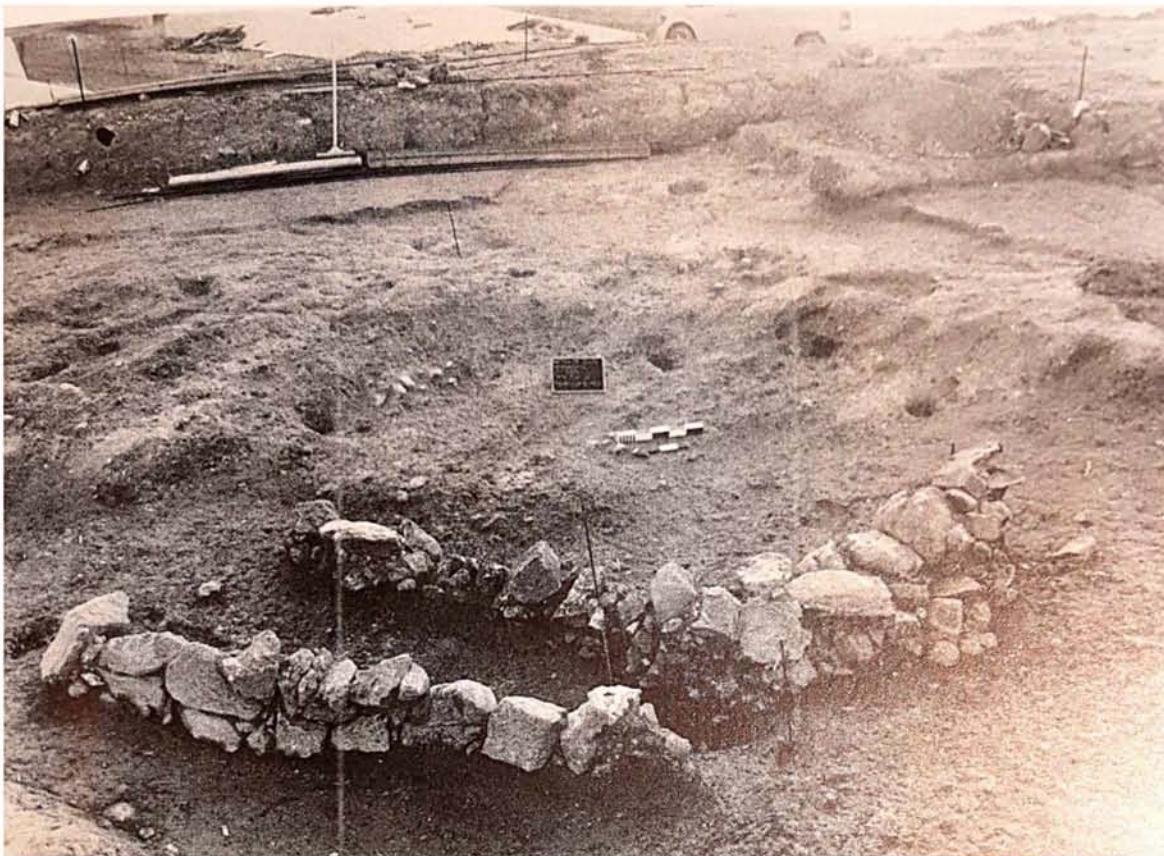
Εικ.5.24. Νέα Μάκρη. Αναπαράσταση του ξύλινου σκελετού της ανωδομής της καλύβας της NN (Παντελίδου-Γκόφα, 1997, εικ.55).

Εικ.5.25. Άποψη της εύφορης περιοχής της Μερέντας από ΒΔ. (Τσελεπή et al, 2003, εικ.1, σελ.19)

Εικ.5.26. Μερέντα Μαρκοπούλου. Άποψη του οικισμού της ΑΝ από Ν. Διακρίνονται οι υπόσκαφοι χώροι και οι οπές πασσάλωσης με τα άσπρα σημάδια (Τσελεπή et al, 2003, εικ.1, σελ.21)

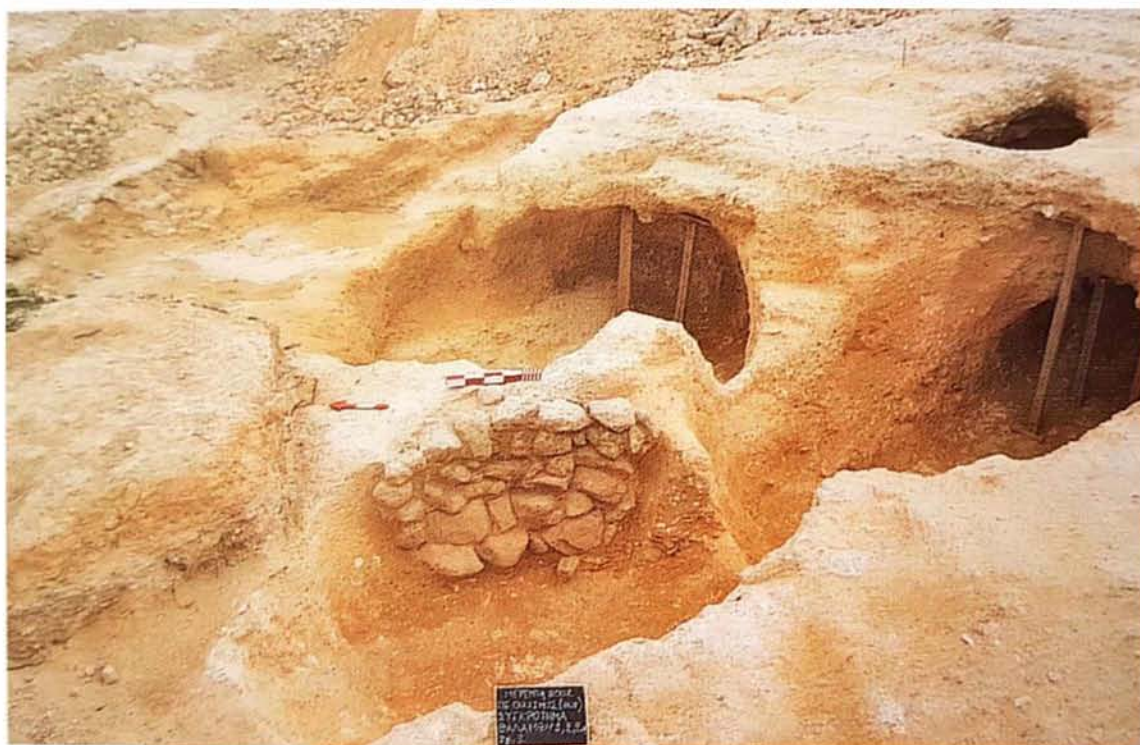
Εικ.5.27. Μερέντα Μαρκοπούλου. Αβαθής λάκκος υπόσκαφης καλύβας. Διακρίνονται οι πασσαλότρυπες της πρώτης οικοδομικής φάσης και τα λίθινα θεμέλια της δεύτερης (Κακαβογιάννη et al, 2009, εικ.3)

Εικ.5.28. Μερέντα Μαρκοπούλου. Κατάλοιπα ημικυκλικής καλύβας με λιθόστρωτο δάπεδο και λίθινα θεμέλια (Τσελεπή et al, 2003, εικ. 2)

Εικ.5.29. Μερέντα Μαρκοπούλου. Λάκκος μεμονωμένης ημιυπόγειας καλύβας της ΝΝ. Διακρίνονται οι αποθηκευτικές κόγχες στα τοιχώματα (Τσελεπή et al, 2003, εικ.5).

Εικ.5.30. Μερέντα Μαρκοπούλου. Συστάδα υπόγειων θαλάμων της ΠΕΧ που ερμηνεύτηκαν ως οικίες (Κακαβογιάννη et al, 2003, εικ.1)